

In het najaar van 1973 kwam journalist Louis Sinner in gesprek met een jong echtpaar dat een week na de geboorte van hun kind had gehoord dat de man ongeneselijke kanker had. Dit gesprek zou twee en een halfjaar duren. In februari 1974 publiceerde het Algemeen Dagblad het eerste artikel van de serie Leven met kanker. Op 19 juni 1976 werd de serie met aflevering 40 gesloten. De jonge kankerpatiënt was op 7 mei 1976 overleden.

Dit boek is een bundeling van deze artikelen. Zij worden ingeleid door een verantwoording die Emmy van Overeem in NRC-Handelsblad publiceerde. Juist doordat de verhalen het karakter hebben van een dagboek, waarvan men tijdens het schrijven het einde niet kent, geven zij een scherp beeld van hoop die vaak vals was, van geluk dat zeer wezenlijk bleek en van aanvaarding die telkens opnieuw bevochten moest worden. De jonge kankerpatiënt en zijn vrouw wilden kanker en sterven bespreekbaar maken: voor kankerpatiënten zelf, voor hun gezin, en voor hen die zich beroepshalve of anderszins wezenlijk bij het leven met kanker betrokken voelen.

'Duizenden mensen maken in Nederland dagelijks mee wat Leendert Vriel en zijn vrouw hebben beleefd. De ongetelde duizenden lijden en sterven naamloos, slechts gekend in de beperkte kring van gezin, familie en kennissen. Leendert Vriel en zijn vrouw waren – vrijwillig – in de felle schijnwerpers van de publiciteit gekomen, en dat twee en een half jaar lang. Voor Leendert Vriel is dat een groot goed geweest. Het gaf hem diepe voldoening dat hij meehielp het taboe rondom kanker en sterven te doorbreken. (...) Tijdens de gesprekken die ik met Leendert Vriel en zijn vrouw had, heb ik tot aan het einde toe getwijfeld aan zijn aanvaarding van de dood. Kort voor zijn dood vroeg hij mij: 'Gaat het goed? Ben je er nu van overtuigd dat ik de dood heb aanvaard?' Na zijn laatste, zeer zware stervensuren had Leendert Vriel het beeld voltooid waarmee zijn vrouw, zijn zoontje en allen die hem gekend hebben verder kunnen leven: er was een moedige jongen gestorven.'

Louis Sinner
Vijf jaar leven met kanker

115

E

183

UNIV. FAC.
ST. IGNATIUS
ANTWERPEN

Louis Sinner

Vijf jaar leven met kanker

een gesprek tot op de grens
van leven en dood

----- Text continues after this page -----

This publication is made available in the context of the history of social work project.

See www.historyofsocialwork.org

It is our aim to respect authors' and publishers' copyright. Should you feel we violated those, please do get in touch with us.

Deze publicatie wordt beschikbaar gesteld in het kader van de canon sociaal werk.

Zie www.canonsociaalwerk.eu

Het is onze wens de rechten van auteurs en uitgevers te respecten. Mocht je denken dat we daarin iets fout doen, gelieve ons dan te contacteren.

----- Tekst gaat verder na deze pagina -----

LOUIS SINNER

Vijf jaar leven met kanker

Een gesprek tot op de grens van leven en dood

ISBN 90246 42329
© 1976 Louis Sinner
Verspreiding voor België:
Uitgeverij Westland, Schoten

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, mikrofilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

BOSCH & KEUNING N.V./BAARN

Terwijl de uitgave van dit boek werd voorbereid, verscheen bij uitgeverij Meulenhoff 'Leven met Kanker', een uit Amerika vertaald werk van de arts C. R. Shaw en de psycholoog A. Clark Griffin. De naam Leven met Kanker die de kranteserie 2½ jaar had gedragen, was daardoor niet te handhaven. De titel van het boek werd *Vijf jaar leven met kanker*, om zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke naam van de serie te blijven.

VERANTWOORDING

Volgens de schrijver H. J. A. Hofland eist 'de nieuwe journalistiek' dat de lezer eerst wordt ingelicht over de werkwijze van de journalist voordat hij het resultaat van dit werk gaat lezen. Dank zij mijn collega Emmy van Overeem kan deze methode in dit boek worden toepast. Emmy van Overeem publiceerde op 29 mei 1976 in NRC-HANDELSBLAD een artikel waarin zij vertelde hoe ik 2½ jaar aan de serie Leven met kanker had gewerkt. Ik ben erg blij dat met haar toestemming dit verhaal het boek kan openen.

Het eerste deel van de serie Leven met kanker verscheen op 16 februari 1974 in het ALGEMEEN DAGBLAD en in enkele daarmee verbonden bladen. Het veertigste (slot) deel werd gepubliceerd op 19 juni 1976. De veertig verhalen hebben het karakter van een dagboek, waarvan men tijdens het schrijven de afloop niet kent. Om dit karakter te bewaren zijn voor dit boek in de verhalen alleen de herhalingen weggelaten die voor de verspreide krantepublikaties nodig waren. De verhalen worden in het boek aangeduid met de datum van de beschreven ontmoeting. Voorts is het boek onderverdeeld in drie hoofdstukken: Verkenning, Aanvaarding en Voleinding - drie fasen die achteraf duidelijk waarneembaar waren. Na het verhaal van Emmy van Overeem zal de lezer wellicht verbaasd zijn over de afstandelijkheid die tot het laatste verhaal gehandhaafd wordt. Ook toen ik de vrouw van Leendert Vriel allang bij de voornaam noemde, bleef zij in de verhalen 'mevrouw Vriel'. Hiermee heb ik willen duidelijk maken dat ik als journalist een andere taak had - het zo onpartijdig mogelijk beschrijven van ontmoetingen - dan mijn plaats als mens in een uitzonderlijke vertrouwensrelatie.

Een werk als dit kan niet begonnen, volgehouden en voltooid worden door een enkele mens. De spelregels van onze wonderlijke samenleving eisen dat ik begin bij mijn vrouw Ellen, bij mijn gezin - maar hoe moet ik dat doen? In de loop van 2½ jaar kwam ik met twee mensen op een soort eilandje terecht, waar mijn vrouw geen toegang kon hebben, waar zij ook geen toegang wilde hebben. Ein-

deloos heb ik met Ellen over de serie gepraat en met zeer kritische trouw bleef zij bij me, ook toen in het laatste half jaar een griezelig luchtledig dreigde tussen mijn gezin en mij. Nadat de jonge kankerpatiënt was gestorven, kwam Ellen over om bij mij te zijn tijdens de begrafenis. Ze had een hotelkamer besproken zodat we 's avonds samen door de bossen konden lopen. Dat het luchtledige niet tot een ernstige verwijdering tussen mij en mijn gezin heeft geleid, is alleen aan haar te danken, want vooral in de laatste zeer dramatische weken was het duidelijk dat ik mezelf overtild had en dat ik niet meer in staat was tot het juist schatten van relaties.

Ik moet het in onmacht hierbij laten om over te gaan tot het vermelden van gemakkelijker te omschrijven steun. Vele specialisten in en buiten de medische wereld hebben mij 2½ jaar lang met adviezen en gesprekken geholpen, waarbij ik vooral met groot respect denk aan de huisarts van Leendert Vriel die alle verhalen voordat zij werden gepubliceerd las, en die op moeilijke momenten een kostbare gesprekspartner was.

Op de redactie van het ALGEMEEN DAGBLAD kwam in de loop van de 2½ jaar een groeiende betrokkenheid bij de serie die mij vooral van november 1975 tot het einde in mei 1976 tot onmisbare steun is geweest. Ik wil hier graag vijf namen noemen: Klaas Ouwerkerk die voor de hele serie een zeer kundige vormgever was en die door zijn zichtbaar vertrouwen in de serie mij tot grote morele steun is geweest. Karel Giel die eerst als adjunct-hoofdredacteur en later als hoofdredacteur kritisch en met grote betrokkenheid de serie heeft begeleid. Ger Dullens, chef-nieuwsdienst van het ALGEMEEN DAGBLAD, die vooral toen de serie zeer tijdrovend werd, veel begrip en soepelheid toonde. Herman van den Akker die als chef-coördinator en als algemeen erkende vertrouwensman ter redactie nuchterheid aan bemoediging paarde. Tenslotte Will Russel die mij al 15 jaar als zijn kamergenoot duldt, en die ook voor de serie mijn zeer geduldige 'praatpaal' wilde zijn. Bovendien zorgde Will Russel in zijn toenmalige rubriek GEHOORD EN GEZIEN er voor dat Leendert Vriel in het voorjaar van 1975 een zeereis kon maken, die achteraf van beslissende betekenis bleek.

Met dit alles ben ik nog niet de kern genaderd: de twee jonge mensen die moesten leven met een doodvonnis-optermijn en die mij op zo'n ontroerende wijze hun

vertrouwen gaven. Zij wilden kanker en sterven bespreekbaar maken: voor kankerpatiënten, voor hun gezinnen, en voor hen die zich beroepshalve of anderszins wezenlijk bij het leven met kanker betrokken voelen. Zij kozen mij daarbij als instrument en ik mag slechts hopen dat hun doel in de verhalen werd bereikt en via dit boek een ruime spreiding zal vinden.

Het lijkt welhaast overbodig te melden dat het ALGEMEEN DAGBLAD en ik afstand hebben gedaan van de royalties: de baten van dit boek komen ten goede aan het jongetje dat geboren werd één week voordat bij zijn vader dodelijke kanker werd vastgesteld.

Terheijden, zomer 1976
Louis Sinner.

Dit is het verhaal van een journalist die een paar boeiende artikelen had willen schrijven, maar die tegen zijn verwachting in met huid en haar werd betrokken bij het langzame stervensproces van een jonge kankerpatiënt. De verslaggever en zijn 'onderwerp' meenden dat de dood nog maar enkele maanden op zich zou laten wachten. Meer dan 2 jaar bleven journalist en terminale zieke met elkaar in gesprek. Op 12 mei meldde het Algemeen Dagblad: Leendert Vriel is gestorven.

Heeft het zin gehad dit stervensproces tot de laatste minuut te beschrijven? Mag een journalist zover gaan? De vragen worden gesteld aan Louis Sinner (49) die zeer veel tijd en emotionele energie in deze reportage heeft geïnvesteerd. Terecht? Hij wil tegenover vakgenoten en krantelezer in het algemeen verantwoording afleggen.

Eind 1973 lag op het bureau van Sinner een brief van een hem totaal onbekende jongeman: 'Ik ga binnenkort dood. Ik weet al twee jaar dat ik de ziekte van Hodgkin heb in het vierde stadium en ik wil de mensen via de krant vertellen dat je ook als kankerpatiënt met dit vooruitzicht gelukkig kunt zijn'. Een maand lang liep Sinner met die brief in zijn zak. Zijn, zoals hij zegt 'mateloze nieuwsgierigheid' en zijn hoop: 'Misschien kom ik zo een stapje verder tot het geheim van de dood' deden hem antwoorden. Het contact kwam tot stand. De jongeman die bekend zou worden onder de schuilnaam Leendert Vriel beloofde de journalist: 'Ik zal met je blijven praten tot mijn laatste adem'.

- *Waarom wilde Vriel zijn verhaal in de krant?*

Sinner: 'De mensen in zijn omgeving ontliepen hem, spraken over 'CA' en zeiden: 'Je wordt wel weer beter'. Leendert werd daar razend om. Hij had bovendien een uitzonderlijk gelukkig huwelijk en een kind dat hij een verslag over zijn vaders laatste jaren wilde nalaten. Hij wilde de lezers duidelijk maken dat je kankerpatiënten niet moet isoleren en dat je ook gelukkig kunt zijn in de schaduw van de dood. Ik zeg het nu in stadhuistaal, maar zo zei Vriel het natuurlijk niet. Hij was een gewone jongen. Geen apart nobel mens, eerder een man die altijd

tekort was gekomen en die ernaar verlangde zijn achterstand in te halen. Hij wou een taboe doorbreken, zag zich als middelpunt van briefschrijvers'.

De eerste ontmoeting tussen Sinner en Vriel duurde vier uur. De jongeman bleek nog lang niet klaar met de dood. Sinner was uiterst voorzichtig, sprak met de huisarts en met de longarts van Vriel. Uit de medische gegevens bleek dat de man leed aan kankergezwellen in de klierweefsels. Deze ziekte van Hodgkin in het vierde stadium had nog slechts één mens bijna vijf jaar overleefd. Vriel zou dit trieste record evenaren. Sinner liep rond met het plan deze journalistieke 'prachtkans' te benutten voor enkele artikelen. Nadat hij ervan overtuigd was dat Leendert Vriel het eerlijk meende, stelde Sinner: 'Als we beginnen, gaan we tot de diepste schachten van het menselijk leven. Ik zal geen onderwerp en geen vraag laten staan'. Het echtpaar Vriel en de verslaggever besloten elkaar na een bepaalde bedenktijd te schrijven - zodat de brieven elkaar zouden kruisen - of ze zichzelf tot een zo vergaande relatie in staat achtten. Uit angst voor sensatie werd, toen de antwoorden wederzijds positief luidden, besloten een schuilnaam te gebruiken. Sinner's werkwijze moest de toets van de kritiek kunnen doorstaan. Afgesproken werd dat de gesprekken drie uur zouden duren (In de praktijk werd het meestal diep in de nacht voor Sinner afscheid nam). Gedurende de eerste anderhalf jaar kwamen de drie ongeveer drie maal per twee maanden bij elkaar in het huis van de Vriels. Iedere keer voordat Sinner de autorit van 3½ uur naar het echtpaar begon, las hij alles wat hij over hen geschreven had, nog eens door. Tijdens het gesprek zat Louis met een bloknoet en pen naast zich. Hij schreef echter alleen als een uitspraak letterlijk geciteerd moest worden. Alle verhalen die hij na afloop van de gesprekken maakte, werden geruime tijd vóór de publikatie aan het echtpaar en ook aan de huisarts toegestuurd en vervolgens nog eens persoonlijk doorgepraat. De artikelen zouden eenmaal per maand verschijnen in een door Sinner bepleite strakke en eenvoudige opmaak, om alle sensatie te vermijden. De brieven die uit de lezerskring zouden komen, zou Sinner eerst zelf lezen en dan aan de Vriels overhandigen. Brieven die dat nodig maakten, zou Sinner eerst voorzichtig inleiden. Maar hij heeft er nooit een achter gehouden.

Na een halfjaar op deze wijze te hebben samengewerkt,

knapte Vriel af. Kennelijk vielen de reacties van de lezers hem tegen. Er was een golf aanprijzingen van wonderdokters losgekomen, godsdienstig sentiment en betrekkelijk weinig reacties uit de omgeving van kankerpatiënten of van dezen zelf. Leendert Vriel had bovendien het idee dat Sinner uitgeschreven was, hij had hem verteld wat er te vertellen viel. Maar de verslaggever wist dat hij nog nauwelijks begonnen was. Die eerste artikelen waren voor hem slechts terreinverkenning geweest, gingen over de meer uiterlijke aspecten van Vriels leven. Toen de zieke te kennen gaf dat hij ermee wilde stoppen, zei Sinner: 'Ik heb het risico genomen om een serie te beginnen (want daartoe was de trits al uitgegroeid), nu heb jij de plicht om nog drie maanden met mij te praten'.

- *Dacht Sinner dat Vriel dan wel overleden zou zijn?*

Sinner: 'Nee, het werd steeds moeilijker te geloven dat hij zou sterven. De man was levenslustig en zonder enige vorm van zelfbeklag en zijn hele bestaan was doordeesemd van zijn huwelijk'.

Mevrouw Vriel gaf als motief voor hun besluit: 'Meneer Sinner, u blijft ons behandelen als een psychiater. We zeggen nog steeds meneer en mevrouw tegen elkaar. Wezenlijk vertrouwen bestaat er alleen van onze kant'. Het antwoord van de journalist luidde: 'Een verslaggever mag nooit vertrouwelijkheden uitlokken. Nu jullie er behoefte aan hebben, zeggen we je en jij'. Maar Louis wist dat hij die afstand had gehouden uit zelfbescherming. Toen al rees bij hem de vraag: is dit nog journalistiek werk? Van verslaggever werd Sinner deelnemer. Hij voelde dat hij nu ook zijn vertrouwen moest geven, brak zijn image af en vertelde op zijn beurt over eigen sores. De hiërarchische verhouding verdween, zodat Vriel na enige tijd zijn tevredenheid over de relatie uitdrukte door te zeggen: 'Jij kan ons niets opleggen. Psychiater en huisarts wel. Van jou moeten we niets, jij weet het ook niet'.

Van deelnemer werd de journalist bemiddelaar. Er kwamen zeer schokkende problemen aan bod: Krijgt de vrouw ook kanker als het celafbrekend zaad in de baarmoeder komt? Want Vriel en zijn vrouw hadden een goed seksueel leven en geen dokter had daar ooit aan gedacht. Sinner spoorde een celbioloog op, die het echtpaar gerust kon stellen. Een andere vraag was: Hoe bereiden we ons kind voor op de dood van zijn vader? Basje was geboren een week voordat Leendert Vriel op 4

november 1971 zijn doodvonnis vernam. Samen met een kinderpsycholoog werd dit doorgepraat.

Sinner: 'Ik kon bronnen aanboren die voor hen niet open stonden. Bovendien moest ik wel, omdat ik geleidelijk aan het idee kreeg dat wat ik zei voor hen een grotere zwaarte kreeg dan ik voor mezelf verantwoord achtte'. Sinner vertelde aan iedere deskundige die werd geraadpleegd dat deze anoniem zou blijven en de tekst zou mogen lezen. Er is nooit een woord in gewijzigd. Alleen de kankerspecialist van Leendert Vriel heeft - waarschijnlijk uit angst voor journalisten - de verslaggever nooit willen ontvangen, hoewel deze arts de zieke op ontroerende wijze heeft begeleid. Sinner pakte het echtpaar niet altijd zachtzinnig aan: 'Ik ben soms keihard geweest. Dat kon omdat ik daar zat en bereid was desnoods acht uur te praten, een kwartier zwijgend in een stoel te hangen. Ze hadden niet het gevoel dat ze beslag op mijn tijd legden'.

In november 1975 begon het einde. Mevrouw Vriel - die volgens Sinner 'adembenemend eerlijk' maar geen spontane flapuit is - zei hem: 'Louis, we weten dat de crisis is begonnen, waarschijnlijk de laatste. We hebben vanmiddag met de huisarts gepraat en gezegd: 'U bent er voor de medische begeleiding, want voor de stervensbegeleiding hebben we Louis'. Sinner: 'Ik moet je zeggen: ik schrok me wezenloos. In die periode werd ik 's nachts wakker en dacht: wat ben ik in godsnaam aan het doen? We lachen samen, maar hij gaat dood en ik ben zijn notulist. Dat was absurd. Een heel nare ervaring. Ik heb tot het laatste toe getwijfeld of ik in staat zou zijn om bij zijn sterfbed de journalistiek door te zetten. Maar de behoefte om verder te vertellen, is gebleven. Ik heb dat ook allemaal aan de Vriels gezegd'.

Begin november gebeurde er iets merkwaardigs: 'Ze kregen een blikvernauwing. Ik kreeg bericht dat het slecht met Leendert ging. Toen ik de telefoon neerlegde, zei ik: 'Tot de volgende week vrijdag'. Toen ik er die dag kwam, hoorde ik dat ze na dat telefoontje tegen elkaar hadden gezegd: 'Louis haakt af'. Ik had ze de volgende dag namelijk niet opgebeld om te vragen hoe het ging. Toen ik dat merkte, werd ik woest: 'GVD, we kennen elkaar al twee jaar. Er is een enorm vertrouwen tussen ons gegroeid. Als ik het niet had volgehouden, was ik het jullie komen zeggen. Mijn leven heeft op het ogeblik vier prioriteiten: mijn gezin, jullie, de krant en mijn werk in de

gemeenteraad. Ik moet doorlopend kiezen wat voorrang heeft en dat moeten jullie me laten'. De relatie werd daardoor verstevigd. Vlak voor de crisis had Sinner het echtpaar aangeboden de serie te stoppen. Maar hun reactie was: 'Je kunt je niet voorstellen wat een weldaad het is telkens iemand te hebben tegenover wie we onze problemen op een rijtje kunnen zetten'.

- Is de journalist inderdaad stervensbegeleider geworden?
Sinner: 'Nee. En dat is geen valse bescheidenheid. Ze hadden het niet nodig. Ik ontdekte tot mijn stomme verbazing dat ze volkomen zelfstandig in staat waren naar die dood te gaan. Ze wisten alles en hadden steeds minder behoefte aan dat klankbord'.

Dat was wel de oorzaak dat deze fase voor Sinner de moeilijkste is geweest. Zes weken voordat Leendert Vriel zou overlijden, gingen er twee dingen spelen: de zieke had geen behoefte meer aan echt praten en de verslaggever bleef er slapen. Leendert zou ieder ogenblik kunnen sterven. Sinner: 'In die dagen werd ik deel van het huisgezin. Ik deed de afwas, schildte aardappelen, zette koffie, zat bij Leendert, hielp hem als hij nog zelf naar de wc wilde'. Vriel beantwoordde nog wel vragen, maar Sinner voelde zich ongemakkelijk: 'Zit ik in de weg', vroeg hij zich af. 'Hoor ik hier nog? - Zo ben ik er iedere week in die laatste fase twee, drie, vier dagen geweest. Ik heb er ook de Paasdagen doorgebracht.'

'Er was', aldus Sinner, 'iets heel griezeligs aan de hand: een volstreekte discorrelatie tussen wat je als mens meemaakte en wat je als journalist moest doen. Toen de crisis begon, zat ik met drie uitgewerkte verhalen die essentiële dingen bevatten. Die moesten in de krant voordat Leendert dood was. De publikaties gebeurden toen al wekelijks. De lezers rekenden erop'. De verslaggever Sinner dacht: 'Ik moet niet in de situatie komen dat ik stukken overhoud'. Dus schreef hij voortaan ieder artikel in twee versies: een voor als Leendert nog leefde, een voor als hij gestorven was. Tot het artikel waarin de dood van Leendert Vriel werd beschreven, heeft Sinner alle verhalen met de stervende jongen kunnen bespreken: 'Leendert, wat doen we?' En dan zei de man op bed: 'Het moet in de krant. Het is belangrijke informatie voor de mensen'. Griezelig was ook dat de beslissing om Vriel in stilte te begraven, Sinner journalistiek ten goede kwam. Sinner: 'Het gaf mij speelruimte tot vier dagen na zijn dood. Het is een schizofrene toestand geweest. In die laatste tijd speelde

telkens door mijn hoofd: 'Als Leendert het uithoudt tot woensdag, kan het volgende verhaal geplaatst worden'.

- Ik zit met Louis Sinner, op wiens gezicht de laatste maanden met Leendert duidelijk zijn ingetekend, in de kantine van de krant voor een napraatje. Hoe ziet hij het experiment achteraf?

Sinner: 'Als twee mensen je zo'n vertrouwen geven en als je zo'n sterven kunt meemaken, is dat natuurlijk menselijk een verrijking. Maar journalistiek gezien ben ik in die serie ver van huis geraakt'.

- Betekent dit dat een journalist dit soort waagstukken niet moet uitvoeren?

Sinner: 'Ik ben ervan overtuigd dat erover geschreven moet worden, als je de geïnterviewden maar beschermt. Een journalist moet tussen de mensen gaan staan als gelijke en over hun relaties berichten. Toen Leendert Vriel was afgelegd, heb ik een half uur bij hem gezeten en me afgevraagd: Is dit nu het drama? Wat is het toch gewoon'.

- Heeft de serie nut gehad?

Sinner: 'Ik hoop dat er duizenden kankerpatiënten zijn die misschien één zin gevonden hebben, waarvan ze denken: 'Verrek, zó gaat het óók'. Bijvoorbeeld: hoeveel partners van kankerpatiënten en dezen zelf denken dat seks met kanker niet gaat. Maar de Vriels waren ook in bed gelukkig. Ze gingen met vakantie, kochten een huis, voedden een kind op, bouwden een feestje en maakten een lekker maaltje klaar'.

- Je aarzelt dus tussen 'Ik had er nooit aan moeten beginnen' en 'Het moet gebeuren'?

Sinner: 'Ik had nooit gedacht dat ik ertoe in staat zou zijn. Als ik geweten had dat het contact zó lang en zó intens zou worden, had ik er nooit aan durven beginnen. En ik heb toevallig twee mensen van uitzonderlijk formaat - ik bedoel niet: ontwikkeling - getroffen. Maar als een of andere vent denkt hier roem mee te kunnen behalen, dan maakt hij diep tragische slachtoffers en wordt zelf ook slachtoffer. Dit zijn geen sappige verhalen. Het is iets waarvan een journalist mag hopen dat hij ooit per ongeluk in staat is zoiets te doen. Maar je doet het maar 1x in je leven'.

Hiermee is niet het hele verhaal verteld. Sinner noemde zelf al de andere prioriteiten in zijn leven, waartussen hij in toenemende spanning moest kiezen: zijn gezin, zijn krant en zijn werk als gemeenteraadslid.

Verkenning

- *Hoe is bijvoorbeeld zijn gezin, zijn vrouw Ellen er bij deze doorlopende keuzebepaling van afgekomen?*

Sinner: 'Laten we het eerst over de krant hebben. De journalist die schrijft, speelt in de krant voor de lezer de hoofdrol. Toch is die schrijvende journalist volkomen machteloos zonder collega's achter de schermen, die organiseren, die zorgen dat zijn artikel op de juiste manier in de krant komt - collega's wier namen bij de lezers onbekend zijn, maar met wie die schrijvende journalist kan praten, die hem inspireren, kritiseren en corrigeren.

'Op een veel persoonlijker, veel doorleefder niveau vind je een dergelijk groepswerk in een gezin, in een huwelijk, en ook daar is het groepswerk, dat de buitenwereld ontgaat. Hoeveel patiënten van huisartsen of klanten van elektriciens vragen zich af hoe de gezinnen draaien als zij de dokter of de televisiemonteur nodig hebben? Denken wij aan de vrouw van de politicus, aan de gezinnen van vrouwelijke politici als wij hun werk publiekelijk schatten?

'De serie heeft vooral in de laatste maanden grote spanningen in mijn gezin opgeroepen. Ik moest tenslotte met twee volstrekt gescheiden werkelijkheden leven en dat is me maar zeer ten dele gelukt. Mijn vrouw heeft echter een te grote verwijdering weten te voorkomen, vooral door telkens opnieuw naar me te luisteren en door soms zeer kritisch met me te praten. Haar eigen spanningen bleken pas toen de serie voltooid was - en ook die hebben we samen kunnen oplossen.

'Dit is een onvolledig antwoord, maar je zult het hiermee moeten doen. Bij wezenlijk menselijke contacten kun je, zeker achteraf, persoonlijke bijdragen niet meer scheiden; je kunt hooguit vaststellen dat je samen iets hebt gedaan'.

Elk jaar sterven ongeveer 27.000 mensen in Nederland aan kanker. Naar schatting leven zo'n 60.000 mensen in Nederland bij wie na medisch onderzoek kanker in een vergevorderd stadium werd geconstateerd, en die weten dat zij hoogstwaarschijnlijk nog slechts kort te leven hebben. De meeste mensen keren deze stervenden de rug toe. Kankerpatiënten moeten hun laatste strijd vaak in een benauwende eenzaamheid voeren. Ook de naasten die hen begeleiden, voelen zich dikwijls door de omgeving buitengesloten. Kanker is een taboe, hoeveel er ook over geschreven en gepraat wordt. Doordat het leed wordt doodgezwegen, wordt de ziekte voor de patiënt die zelf met de waarheid durft te leven, nog zwaarder. Soms verschuilt de buitenwereld zich achter het argument niet binnen te willen dringen in het diepste privéleven. Toch is het een daad van medemenselijkheid om de waarheid wel onder ogen te durven zien. Het leed van de kankerpatiënt kan erdoor worden verzacht, zijn eenzaamheid en die van zijn familie doorbroken.

Dit alles heeft weer tot gevolg dat de kankerpatiënt niet over zijn ziekte - en zijn soms onafwendbare nabije dood - durft praten, uit angst buitengesloten te worden. Een jonge kankerpatiënt en zijn vrouw durven dit gesprek wel aan. Zij zijn bereid over alle facetten van hun leven met kanker te praten. Om hun gezin te beschermen is hun werkelijke naam versluierd.

11 januari 1974

De 31-jarige Leendert Vriel is een kleine, zeer tengere en zeer opgewekte man. Op 4 november 1971 hoorde hij, na uitgebreid onderzoek in het ziekenhuis, dat hij kanker in het laatste stadium heeft. Met een wat gelaten glimlach zegt hij: 'Een paar maanden daarvoor zei ik op een avond tegen m'n vrouw: 'We hebben het zo goed na zoveel pech in ons leven dat ik er gewoon niet in geloof. Ik ben in feite een beetje bang voor dit geluk'.

Leendert Vriel werd in 1942 geboren in een vrij uitgebreid Zuidlimburgs gezin. Zijn vader was bakkersknecht. Zijn moeder was een zeer zenuwachtige vrouw: niet echt blij met de kinderen die ze kreeg en geestelijk te zwak om het drukke gezinsleven in harmonische banen te leiden. Leendert Vriel zegt: 'Voor zover ik het me kan herinneren, heb ik het slecht gehad in mijn jeugd. Ik was lichamelijk een echt oorlogskind; het duurde vrij lang en het vergde veel medisch ingrijpen eer ik echt ging groeien'.

De jeugd zoals Leendert Vriel die schetst, is getekend door onmacht. Zijn ouders wilden hun kinderen wel een betere kans geven in het leven dan zij zelf hadden gehad, maar zij waren niet in staat om hun kinderen het gevoel van warmte, veiligheid en geborgenheid te geven dat elk kind nodig heeft. Zo wilden zijn ouders dat Leendert de eerste klas van de lagere school zou overslaan omdat hij in oktober was geboren en anders een jaar achterop zou raken bij kinderen uit de buurt. Mede daardoor werd de lagere school geen succes, te minder daar Leendert het vaste vermoeden had dat ouders en onderwijzers eendrachtig samenspannen om hem het leven zuur te maken. 'Ik was linkshandig en dat mocht niet op school. Om me dat af te leren, werd ik doorlopend geslagen. Als ik het thuis vertelde, kon ik daar nóg een pak slaag krijgen. Als mijn vader 's avonds moe van het werken thuiskwam, werd hij door zijn vrouw ontvangen met een opsomming van al het katekwaad dat de kinderen overdag hadden uitgehaald'.

Leendert Vriel vervolgt: 'Mijn vader was heel erg driftig. Hij begon er dan onmiddellijk op te slaan. Ik kan me niet herinneren, dat ik ooit een dag niet werd geslagen. Eens sloeg hij me bewusteloos. Mijn moeder belde in paniek de dokter op, maar voor die er was, kwam ik bij kennis. Mijn moeder bezwoer me aan de dokter te zeggen dat ik bij het

voetballen was gevallen omdat anders mijn vader naar de gevangenis moest'.

Hoewel zijn ouders wel wilden dat Leendert naar de mulo zou gaan, had hij in de zesde klas elke belangstelling voor verder onderwijs verloren. Hij koos het vak van zijn vader maar na enkele mislukkingen liet zijn vader hem opnemen in een internaat voor moeilijk opvoedbare kinderen.

Leendert Vriel: 'In die tijd stond zo'n internaat nog onder semi-militaire leiding, maar ik vond het er geweldig. Je mocht er maar één jaar blijven. Toen ik bleef aandringen, mocht ik na dat jaar nog zes maanden in het internaat wonen'.

Weer thuis, waar zijn moeder juist terug was uit een zenuwinrichting, leek de oude ellende te worden voortgezet. Een oom, die in Groningen een bakkerij had, bracht uitkomst. Leendert Vriel: 'Het werd een geweldige tijd bij m'n oom. Eindelijk werd ik als mens aanvaard. Ik kocht een pak, een tweedehands overjas en een paar handschoenen. Ik voelde me zo trots als een aap'.

Lang duurde het niet. De familie was in Limburg vastgelopen en verhuisde naar Groningen, waar de vader in de zaak van de oom ging werken. Leendert moest weer bij zijn ouders komen wonen, die hem zijn spaargeld, zijn jas en zijn handschoenen afnamen. Hij moest thuis zijn hele loonzakje afgeven en hij kreeg tot zijn 21ste verjaardag een rijksdaalder zakgeld per week. Leendert Vriel: 'Op advies van mijn oom had ik mijn gezellenvakdiploma gehaald. Toen het ook in Groningen misliep, ging ik in een groot bedrijf werken, waar ik als geestdriftig voetballer keeper werd in het bedrijfsselftal. Daar schopten ze per ongeluk tijdens een wedstrijd mijn pols in elkaar'.

Die kapotte pols zou jarenlang een grote hindernis voor hem worden. Enkele keren werd hij geopereerd. Hij kon door die pols het eind-vakdiploma niet halen omdat daarvoor een vol jaar onafgebroken vakarbeid werd vereist. Dat was niet mogelijk, want telkens moest de pols weer in het gips. Ondanks deze handicap was hij na z'n 21ste verjaardag in 1963 - 'toen ik eindelijk officieel bevrijd was van thuis' - gaan avonturieren. Twee keer ging hij als bakker varen, maar dat werd geen succes en tenslotte belandde hij weer in de zaak van zijn oom.

In 1967 werd hij voor de laatste maal aan zijn pols geopereerd. In het ziekenhuis ontmoette hij een ver-

pleegster die met volledige doofheid werd bedreigd. 'Misschien was het wel de vele pech in ons beider leven die ons naar elkaar toetrok', zegt Leendert Vriel. 'Een half jaar later hadden we trouwplannen'.

Van toen af aan leek het leven royaler te worden. De verpleegster vond in Assen dokter Westerbeek die haar gehoor redde. De pols van Leendert Vriel werd zo geopereerd dat er eindelijk met succes aan het vakdiploma kon worden gewerkt. Een ingewikkeld gevecht met de bedrijfsvereniging die geen invaliditeitsuitkering voor de pols wilde geven, werd weliswaar verloren maar een nieuwe start wenkte. Leendert Vriel: 'Toen kwam de grote kans. In 1970 kon ik een bakkerij overnemen. We trouwden, ik haalde het vak- en middenstandsdiploma en we begonnen. We hadden geweldige plannen. We zouden er een banketbakkerij van maken. In één jaar steeg de omzet met zo'n 35 procent'.

In 1971 werd de zomervakantie benut om de hele winkel opnieuw in te richten. Er werd wekenlang bijna dag en nacht gewerkt. Dat Leendert Vriel na enkele dagen plotseling hevige rugpijn kreeg, was voor hem geen reden om het wat kalmer aan te doen. Uiteindelijk was zijn vrouw in de laatste maanden van haar zwangerschap en zij bleef ook doorwerken. In september werd de gemoderiseerde zaak geopend, maar Leendert Vriel lag met veertig graden koorts op bed. De huisarts dacht aanvankelijk aan een virusinfectie en gaf tabletten. Toen de koorts wat week, ging Leendert Vriel vol goede moed weer aan de slag, maar de koorts kwam terug en de tabletten hielpen niet meer. Na zes weken stuurde de huisarts hem naar de specialist. Een klinisch onderzoek leidde op 22 oktober tot opname. Drie dagen later werd Basje geboren. Tien dagen later - mevrouw Vriel was juist die dag uit het kraambed gekomen - hoorde zij, nadat zij daarom dringend had gevraagd van de specialist in het ziekenhuis dat haar man kanker had in het laatste stadium. Leendert Vriel: 'Toen mijn vrouw bij de dokter was, zei ik tegen een bevriend verpleegster: 'Het is met me gedaan. Ik zal straks mijn vrouw moeten gaan troosten'.

30 januari 1974

Leendert Vriel en zijn vrouw vinden het goed dat ik met

hun huisarts praat. De huisarts vertelt: 'Zij waren kort daarvoor patiënt van me geworden. Toen Leendert Vriel ziek werd, was ik zelf ook ziek. Alles wees erop dat we hetzelfde hadden: een ongevaarlijke virusaandoening. Mijn vervanger liet voor de zekerheid toch een röntgenfoto bij Leendert Vriel maken, maar daarop was niets verontrustends te zien'.

Na enkele weken kreeg Leendert Vriel opnieuw slopende koorts. Er werd weer een foto gemaakt. Die gaf zoveel aanwijzingen dat een zeer uitgebreid onderzoek volgde, met als resultaat: de ziekte van Hodgkin in het vierde stadium. Deze ziekte houdt in dat de lymfklier wordt volgestouwd met woercellen die de gezonde cellen wegdrücken, waardoor de lymfklier niet meer normaal kan werken. De taak van de lymfklier is het bestrijden van infecties. In het eerste stadium behoeft de ziekte niet levensgevaarlijk te zijn. Er kan dan worden gepoogd met bestraling het ziekteproces te stoppen. Gaan de woercellen zich echter via de bloedbaan door het lichaam verspreiden, dan tasten zij ook andere, zeer belangrijke organen aan, zoals de lever. In het vierde, laatste stadium kan er niet meer bestraald worden. Er kunnen nog slechts inspuitingen worden gegeven in de bloedbaan met een bestrijdingsmiddel dat de verspreide woercellen aantast. Dit 'tegengif' breekt echter ook de gezonde cellen af.

Met de nodige omzichtigheid vertelde mevrouw Vriel haar man de aard van zijn ziekte. De specialist gaf de gebruikelijke ontoereikende troost: de geneeskunst doet dagelijks nieuwe vindingen; soms kan het ziekteproces toch nog worden gestopt of althans sterk worden vertraagd. Leendert Vriel vroeg de specialist: 'Hoeveel mensen zijn er beter geworden van de ziekte van Hodgkin in het vierde stadium?' De arts antwoordde naar waarheid: 'Geen een'. En enkele dagen later vroeg Leendert Vriel aan zijn huisarts: 'Hoe lang heb ik nog te leven?' Antwoord: 'Tussen de drie maanden en de drie jaar'.

De huisarts vertelt mij dat het zijn gewoonte is en dat hij het als zijn plicht ziet, zijn patiënten zo eerlijk en zo volledig mogelijk in te lichten, 'al moet er natuurlijk rekening worden gehouden met hun karakter. Sommige mensen blijven tot het allerlaatste verstopperje met zichzelf spelen. Er komt dan een moment dat ik ze met de werkelijkheid bekend maak, omdat ik vind dat elke mens, zo dat mogelijk is, aan het eind van zijn leven de kans

moet hebben om bepaalde zaken te regelen, om met hun gezin of familie te praten'.

Soms is dat een zware taak, maar de huisarts vertelt dat Leendert Vriel alles erg eenvoudig maakte: 'Hij en zijn vrouw wilden de waarheid weten en zij waren in staat deze waarheid te verwerken. Hij vroeg me welke kans hij had op die drie jaar. Na overleg met de specialist zei ik hem dat hij meer met drie maanden dan met drie jaar moest rekenen. De specialist gaf hem toen, in november 1971, geen jaar meer'.

Al in het ziekenhuis, terwijl hij lichamelijk uitgeput was door zijn ziekte en door het vermoeiende, pijnlijke medische onderzoek, begon Leendert Vriel zijn schepen achter zich te verbranden. Achteraf gezien misschien wat erg overhaast, maar hij moest er toen rekening mee houden dat hij nog slechts drie maanden te leven had. Vanaf zijn ziekbed verkocht hij zijn zaak. Deze gedwongen verkoop bracht hem groot verlies: de helft van de koopsom werd nooit betaald. Van wat hij in handen kreeg, kon hij precies de schulden aflossen die hij een jaar daarvoor had gemaakt om de zaak over te nemen.

Zijn vrouw trok tijdelijk met haar baby bij haar ouders in. Zij ging pogen om voor de tijd die haar man nog restte, een woning te bemachtigen waar hij enigszins in harmonie zou kunnen leven: een kleine tuin en een schuurtje om te knutselen. Leendert Vriel wilde zo snel mogelijk uit het ziekenhuis om zo lang mogelijk nog bij zijn gezin te kunnen leven. Op de dag dat hij uit het ziekenhuis kwam, vloog het huis van zijn schoonouders in brand en al hun spulletjes gingen verloren. De dag daarop kreeg mevrouw Vriel een frontale botsing: autootje, onmisbaar vervoermiddel voor Leendert Vriel, tot schroot en mevrouw Vriel met een ernstige beenwond in bed. Er kwamen enkele lichtpuntjes: een hotel verleende onderdak, er kwam een huis met een tuintje en een schuur. Leendert Vriel had, toen hij trouwde een ziekteverzekering afgesloten waarvan hij een uitkering kreeg: tweehonderd gulden bruto per week.

Op 7 februari 1972 gingen zij in het huis wonen: de gemeentelijke sociale dienst gaf drieduizend gulden voor de inrichting. Het werd een taai gevecht tegen een dreigende financiële chaos: er kwamen belastingaanslagen van de verkochte zaak, er moesten premies worden betaald voor het personeel dat in de zaak had gewerkt. Het kwam er op neer dat het echtpaar een inkomen had

van zevenhonderd gulden per maand dat in feite geheel opging aan het betalen van schulden en vaste lasten. De sociale dienst hielp via de Bijstandswet slechts mondjesmaat. Leendert Vriel vindt dat onrechtvaardig: 'Er wordt geen rekening gehouden met schulden. Als zelfstandige kreeg ik geen kinderbijslag; premies voor lopende verzekeringen worden niet in aanmerking genomen. De Bijstandswet houdt er ook geen rekening mee dat mensen in mijn situatie door bepaalde noodzakelijke of gewenste voorzieningen nu eenmaal duurder moeten leven'.

De klap op de vuurpijl kwam toen de verzekeringsmaatschappij na een jaar de ziekte-uitkering drastisch wilde verlagen. Men had de indruk dat de lichamelijke toestand van Leendert Vriel aanmerkelijk was verbeterd sinds de dodelijke kanker was vastgesteld. Afgaande op de medische gegevens die hij had ontvangen, concludeerde de verzekeringsarts: 'Voor vijftig procent arbeidsgeschikt'. Voordat deze beslissing werd uitgevoerd, berichtte de specialist die Leendert Vriel behandelde - en nog steeds behandelt - dat een nieuw medisch onderzoek had uitgewezen dat Leendert Vriel niet tot regelmatige lichamelijke inspanning in staat was. De verzekeringsmaatschappij bleef toen de volle uitkering betalen.

Het duurde ongeveer een jaar voordat er enige tekening kwam in de financiële ellende. Mevrouw Vriel werd weer actief verpleegster. Nu, twee jaar later, kan het gezin zeer bescheiden leven maar er moet niets bijzonders gebeuren. Het onmisbare tweedehands autootje is aan zijn laatste kilometers bezig en dat brengt grote zorgen in het gezin, want de sociale dienst heeft al laten weten dat dergelijke voorzieningen niet onder de Bijstandswet vallen.¹⁾ Gedurende dit jaren durende gevecht tegen de financiële tekorten ging Leendert Vriel regelmatig naar het ziekenhuis om ingespoten te worden. Wat iedereen echter had verwacht, gebeurde niet: het laatste stadium van kanker duurde bij Leendert Vriel niet maanden - het duurt nu al jaren. De huisarts zegt: 'Ik geloof dat voor ons allen de

1. Onmiddellijk na de publicatie van dit verhaal gaf een Rotterdams echtpaar Leendert Vriel en zijn vrouw een auto. Het Rotterdamse echtpaar wilde onbekend blijven. Ik werd opgebeld en de vrouw, van wie de auto was, zei: 'We zullen morgen het kentekenbewijs op uw naam laten overschrijven, zodat Leendert Vriel niet te weten komt van wie de auto is geweest'.

moeilijkste tijd kwam na ongeveer een half jaar, toen Leendert Vriel, zijn vrouw en ik zagen dat hij niet dood ging. We hadden er gedrieën als het ware naar toe geleefd. Na dat eerste half jaar moesten we overschakelen op een totaal nieuwe situatie'. De huisarts vervolgt na enig nadenken: 'Naar ik vermoed is dat vooral voor Leendert Vriel moeilijk geweest. Hij had zijn schepen achter zich verbrand. Hij had zich klaargemaakt voor het einde en het einde kwam niet. Er was geen vergissing in het spel, dus hij kon niet zeggen: 'Ik begin weer helemaal opnieuw', want hij kon nergens aan beginnen. Zijn lichamelijke toestand laat geen inspanning van enige betekenis toe'.

- *Hoe schat de huisarts zijn kansen nu?*

De huisarts: 'Het is moeilijk te peilen hoe Leendert Vriel en zijn vrouw dit ervaren. Ze hebben, naar ik geloof, een evenwichtig leven'. De huisarts besluit: 'Hij heeft kanker, maar hij lijdt niet. Ik ben de dokter op de achtergrond die hulp geeft als de pijn komt. Leendert Vriel zal ongetwijfeld veel met zijn dood bezig zijn, maar nu hij de wetenschappelijke verwachting heeft overleefd, kan hij er rekening mee houden dat het best nog heel wat jaren kan duren. Trouwens, welke mens heeft zoveel fantasie dat hij het eigen sterven als een werkelijkheid voor ogen kan halen?'

15 februari 1974

Als mevrouw Vriel het gesprek met de huisarts heeft gelezen, zegt ze dat ze het allemaal totaal anders heeft beleefd. Zij is een jonge, knappe, kordate vrouw die duidelijke maatschappelijke ideeën heeft. Zij werd geboren als middelste in een gezin van drie kinderen en ze zegt: 'Ik heb fijne ouders en ik heb een fijne jeugd gehad'. Zij haalde het mulo-diploma en ging een jaar naar Zwitserland waar zij in een gezin werkte. Niet zo'n leuke tijd want de Zwitserse huisvrouw had nog zeer ouderwetse ideeën over werk en werktijden. In dat jaar begon mevrouw Vriel doof te worden. Dit blokkeerde ernstig haar toekomstplannen want zij wilde verpleegster worden. Ondanks de snel toenemende doofheid ging ze, terug in Nederland, toch de verpleegstersopleiding volgen. 'Het was afschuwelijk', herinnert ze zich. 'Doofheid drijft de mens in een vreselijke eenzaamheid. Je wordt

wantrouwend omdat je het contact met je omgeving verliest'.

Na twee operaties gaven de specialisten haar weinig hoop meer dat de doofheid zou kunnen worden genezen. Zij kreeg de raad lessen in liplezen te gaan volgen. Bijna een jaar na de twee teleurstellende operaties ontmoette zij in het ziekenhuis Leendert Vriel die daar werd behandeld voor het hardnekkige letsel aan zijn pols.

- Voelden zij zich tot elkaar aangetrokken doordat zij beiden met een ernstig probleem tobden?

Na enig aarzelen zegt mevrouw Vriel: 'Ik werd vooral geboeid door het levensritme, de dynamiek en het optimisme van Leendert'.

Het duurde een jaar voordat de eerste kennismaking uitgroeide tot een vast contact. In november 1969 trouwden ze. Er waren toen in hun leven enkele gunstige wendingen gekomen: mevrouw Vriel kon weer horen en Leendert Vriel kon zijn pols weer gebruiken. Het eerste huwelijksjaar werd besteed aan studie: mevrouw Vriel werd gediplomeerd verpleegster; Leendert Vriel haalde het vakdiploma brood- en banketbakkerij. Eind 1970 waagden ze de grote sprong: met spaargeld en een lening kochten ze een kleine bakkerij. Mevrouw Vriel vertelt: 'Ik had nog nooit achter een toonbank gestaan en ik wist erg weinig van brood en taartjes, maar ik vond het geweldig en Leendert vertelde me alles wat ik moest weten'.

Juist toen alles zeer voorspoedig leek te gaan, kwam het doodvonnis. Mevrouw Vriel zegt: 'Toen ik hoorde dat mijn man kanker had, dacht ik dat dit onmogelijk was. Ik dacht dat dit ons niet kon overkomen, juist nu we ons eerste kindje hadden, juist nu we samen bezig waren de bakkerij op te bouwen'. In haar herinnering terugkerend naar die avond bij de specialist, zegt mevrouw Vriel: 'Het was alsof mijn hersens werden stilgezet. Ik herinner me nu nog maar alleen dat ik op die stoel een beetje zat te trillen. Leendert was toen zo zwak en hij had het zo benauwd dat ik bang was dat hij zo'n bericht niet zou overleven. De specialist en ik spraken daarom af dat we het Leendert voorlopig niet zouden vertellen'.

Door deze afspraak kwam mevrouw Vriel in grote gewetensnood. Tot dan toe hadden zij en haar man niets voor elkaar verborgen gehouden. Met het schokkende geheim ging mevrouw Vriel van de specialist terug naar het ziekbed van haar man. 'Ik kon er niet blijven', vertelt ze. 'Ik moest weg om mijn gedachten te ordenen'. Ze

belde haar moeder op dat ze naar het ouderlijk huis kwam, 'want ik wilde niet terug naar de bakkerij, waar we zo gelukkig waren geweest'.

De volgende avond zat mevrouw Vriel bij haar ouders thuis aan tafel en ze zag op een kastje haar huwelijksfoto staan: 'Toen pas drong het goed tot me door wat er aan de hand was. Ik rende naar het kastje, greep de foto en smiet hem in een la'.

Na twee dagen maakte Leendert Vriel een einde aan de tweestrijd van zijn vrouw: hij deed net alsof de specialist hem volledig had ingelicht. Leendert Vriel: 'Ik had de zekerheid gekregen dat ik ongeneeslijk ziek was en ik voelde dat mijn vrouw het wist en het voor mij verborgen wilde houden'. Opgelucht begon mevrouw Vriel met haar man over het gesprek met de specialist te praten en gaf daarmee onbedoeld ook haar man zekerheid. Hij zegt: 'We konden gelukkig weer samen huilen en samen lachen. We konden ook samen gaan overleggen wat we moesten gaan doen'.

- Wat dacht mevrouw Vriel toen ze van de huisarts hoorden dat ze meer met drie maanden dan met drie jaar rekening moesten houden?

Mevrouw Vriel: 'Ik voelde het alsof ook mijn leven was afgelopen. Ik moest moeite doen om blij te zijn met de baby. Ik zei tegen mezelf dat er voor mijn verdere leven alleen maar plichten waren: de plicht om ons kind zo goed mogelijk op te voeden; de plicht om de laatste maanden voor mijn man zo mooi mogelijk te maken.

- Kreeg ze het niet bijzonder moeilijk toen de dood na een half jaar niet kwam?

Mevrouw Vriel: 'Vanaf dat ik het heb gehoord, houd ik er rekening mee dat elke dag de laatste voor Leendert kan zijn. Ik leef helemaal bij de dag. En wat misschien wonderlijk klinkt: we genieten van elke dag die ons samen wordt gegeven. In de afgelopen twee jaren hebben we samen ontdekt hoe rijk elke dag kan zijn, als je probeert elke dag zo mooi mogelijk te maken'.

- Raakt mevrouw Vriel nooit geprikkeld als er over kanker wordt gesproken?

Mevrouw Vriel: 'Helemaal niet. Ik kan er ook gewoon met mijn man over praten. Ik bewonder Leendert omdat hij nooit klaagt, ook niet als hij pijn heeft. Hij is reuze flink. Ik weet dat ik zelf niet zo flink zou zijn als ik wist dat ik kanker in het laatste stadium had'.

Na een half jaar werd mevrouw Vriel door financiële

nood gedwongen als verpleegster te gaan werken in een volkswijk met veel probleemgezinnen. Ze zegt: 'Misschien heeft dit mij wel goed gedaan. Als ik doorlopend met Leendert hele dagen thuis was geweest, zouden we zijn gaan denken dat ons lot het zwaarste was dat een mens kan treffen. Door mijn werk kom ik in contact met menselijke tragedies die mij doen beseffen dat ik elke dag die Leendert, Basje en ik samen hebben, erg moet waarderen'. Mevrouw Vriel houdt zich intensief bezig met maatschappelijke nood. Artsen en sociale diensten zijn een beetje bang voor haar, want zij komt onmiddellijk tot zeer gerichte actie als zij meent dat een probleemgezin niet voldoende wordt begeleid. Zij zou dit werk niet meer willen missen: 'Door mijn baan buitenshuis kan ik in mijn gezin zeer intensief leven'. Haar man is het daarmee niet eens. Hij zegt: 'Ik zou het geweldig vinden als je voor de korte tijd die we misschien nog maar hebben, elke dag thuis zou blijven. Ik vind het jammer dat je buitenshuis werkt'.

8 maart 1974

Op een morgen, enkele weken voordat op 4 november 1971 bij Leendert Vriel dodelijke kanker werd vastgesteld, kon hij niet meer zonder hulp van zijn vrouw uit bed komen. Hij vertelt: 'Als ik eenmaal op de been was, ging het wel weer, maar ik kon me niet uit eigen kracht oprichten als ik lag'. In die tijd kreeg Leendert Vriel het vermoeden dat er iets zeer ingrijpends met hem aan de hand was.

- *Dacht hij er aan dat hij een dodelijke ziekte kon hebben?*
Leendert Vriel: 'Nee, ik dacht toen nog niet aan doodgaan, maar ik kreeg voor mezelf de zekerheid dat ik een langdurige ziekte had. Aan kanker dacht ik niet. Die ziekte zei me niet zoveel'.

Hij had wel drie tantes gehad die aan kanker waren gestorven en hij was bij hun dood wel onder de indruk gekomen van de ontluisterende wijze waarop zij stierven. Maar in september 1971 dacht hij meer aan een ernstige vorm van tbc of zo, een ziekte met een langdurig genezingsproces. Hij kreeg wel het gevoel dat hij eerst nog een paar zaken moest regelen voordat hij zou moeten gaan kuren. Met ruim 39 graden koorts deed hij rij-examen en ging hij met zijn vrouw uit. Hij zegt: 'Ik wilde nog

meemaken wat ik kon'. Eens, toen hij met hoge koorts bijna niet overeind kon blijven, ging hij de hele zolder ompspitten op zoek naar een verloren armband van zijn vrouw.

In de loop van die september in 1971 raakten de huisarts en zijn vervanger duidelijk in verwarring over het ziektebeeld. Er werd gezocht naar een longaandoening toen Leendert Vriel begon te hoesten. Telkens kwam er een pilletje bij, maar de verschijnselen werden steeds ernstiger. Het werd een afschuwelijke tijd. Leendert Vriel bleef zoveel mogelijk aan het werk - met laaiende koorts werkte hij aan een extra bestelling van honderd taartjes. Op een dag zette mevrouw Vriel een bed in de huiskamer. Ook zij ging zich voorbereiden op een langdurige ziekte van haar man. Zij stelde voor de winkel te verkopen en opnieuw te beginnen als Leendert Vriel weer helemaal beter zou zijn. Haar man protesteerde verontwaardigd. Een zaak was altijd zijn ideaal geweest. Er moest wel naar een vervangende bakker worden gezocht - een nogal ontmoedigende bezigheid. Tenslotte ontfermden zich enkele familieleden over de bakkerij.

Op 20 oktober 1971 vond de huisarts dat er duidelijkheid moest komen. Hij stuurde Leendert Vriel naar de longarts voor een uitgebreid onderzoek. De specialist dacht dat Leendert Vriel wellicht overgevoelig was voor de vele medicijnen die hij slikte. Het stoppen met de medicijnen deed de ziekteverschijnselen echter sterk toenemen. Drie dagen later besloot de longarts tot onmiddellijke ziekenhuis-opname.

Leendert Vriel zegt: 'Ik was erg optimistisch. Bij de ingang van het ziekenhuis gaf ik mijn vrouw het pakje sigaretten dat ik bij me had. Ik wilde er met volle kracht tegenaan gaan: niet meer roken! Binnen het half jaar wilde ik beter zijn'. Deze opgewektheid duurde niet lang. Tijdens het zeer slopende onderzoek kreeg Leendert Vriel ineens de zekerheid: 'Dit wordt mijn dood, ik word niet meer beter'.

- *Dacht hij toen aan kanker?*

Leendert Vriel: 'Ook toen nog niet, maar ik wist ineens wel dat ik een dodelijke ziekte had. Daarom zei ik tegen mijn vrouw: 'Verkoop de winkel maar'.

Terwijl dat in het ziekenhuis besproken werd - een week daarvoor was hun zoontje Bas geboren - werd mevrouw Vriel naar de kamer van de specialist geroepen. De terugkomst van zijn vrouw gaf Leendert Vriel zekerheid:

'Ze was verward, niet opgelucht. Ze zei dat de dokter me wel zou vertellen wat er aan de hand was'.

Kort daarop kwam de arts om uitvoerig uit te leggen dat Leendert Vriel inspuitingen zou krijgen waardoor zijn eetlust zou terugkomen en waardoor hij zich weer fit zou gaan voelen. Maar telkens als Leendert Vriel vroeg: 'Dokter, word ik weer helemaal beter?', begon de arts een omstandig verhaal, zonder antwoord te geven.

Leendert Vriel zegt: 'Ik sliep toen toch al slecht, maar die nacht heb ik geen oog dicht gedaan. Ik betrapte me erop dat ik telkens een melodietje neuriede waaraan voor mij en mijn vrouw zeer goede herinneringen waren verbonden. Ik had ook bij vlagen medelijden met mezelf en dan weer werd ik opstandig: Waarom moest dat nou uitgerekend mij overkomen, vroeg ik me doorlopend af. Na een rotleven was ik net twee jaren echt gelukkig. Was dat alles wat ik van het leven zou krijgen: twee jaren? Wat mij het meeste dwars zat, was dat niemand er met me over wilde praten. Het was alsof ik er niet meer helemaal bijhoorde'. Na twee dagen doorbrak hij dit luchtledige. Leendert Vriel: 'Ik wist die avond al dat ik spoedig dood zou gaan. Aan welke ziekte interesseerde me maar matig'. Een week later kwam de specialist een hele nacht met hem praten. 'Het was een hele opluchting voor me', zegt Leendert Vriel. 'Wel schokte het me toen de dokter zei dat ik geen kinderen meer mocht verwekken als die inspuitingen waren begonnen. Ik vond het triest dat onze pasgeboren zoon geen broertje of zusje zou krijgen. We hebben toen nog even over sterilisatie gesproken, maar ik vond dat ik al meer dan genoeg toegenakeld zou worden - sterilisatie leek me net iets te veel'.

Bij de eerste inspuiting wist het echtpaar wat er in het lichaam van Leendert Vriel zou gebeuren. Toen de naald werd ingebracht, liep mevrouw Vriel de kamer uit. Ze zegt: 'Het werd me te veel. Nee, niet alleen dat zijn zaadcellen werden vernield, al flitste ook dat door me heen. Maar ook het besef dat andere, nog gezonde cellen in zijn lichaam werden aangetast'.

Leendert Vriel zegt: 'Toen ik de naald voelde, dacht ik alleen maar: Nu kan ik nooit meer kinderen verwekken, ook al wordt er een wondermedicijn gevonden'. Na de zeer geleidelijke, dus langdurige inspuiting moest Leendert Vriel braken en hij voelde zich erg ziek. Maar zodra hij enigszins op verhaal was gekomen, wekte hij bij zichzelf een zaadlozing op. Hij zegt: 'Het zaad was

brokkelig, het was zichtbaar kapot'.

Vóór de eerste inspuiting ging Leendert Vriel enkele dagen naar zijn gezin om wat te bekomen. 'Het was alsof het buiten ineens anders was', vertelt hij. 'Een koe, een grassprietje, alles had een totaal andere betekenis voor me gekregen. Het was alsof ik dat allemaal voor het eerst in mijn leven pas echt zag'.

Leendert Vriel ging de ziekteverschijnselen nauwkeurig ontleden: 'Als ik pijn in mijn rug krijg, kan dat zijn omdat ik me te veel heb ingespannen. Gaat de pijn na enkele dagen rust niet weg dan weet ik dat er een crisis komt. Ik moet dan worden ingespoten en ik weet dat er een dag komt waarop het ziekteproces door de inspuiting niet meer zal worden gestopt'. Als de rugpijn komt, houdt Leendert Vriel telkens rekening met het einde. De laatste aanval kwam afgelopen zomer, toen hij bezig was voor zijn zoon Basje een zandbak te maken. Hij zegt: 'Ik dacht: even die rugpijn vergeten en vlug doorwerken, anders zit Basje straks zonder zandbak'.

6 april 1974

Zodra Leendert Vriel de zekerheid had gekregen dat hij dodelijke kanker had, kreeg hij een onbedwingbare behoefte om daarover met zoveel mogelijk mensen te praten. Hij zegt: 'Nog voordat het officiële resultaat van het medisch onderzoek bekend was, voelde ik dat men mij anders ging behandelen in het ziekenhuis. De verpleegsters werden geforceerd opgewekt en de gewone gesprekjes over alledaagse dingen lukten niet meer zo goed. Er kwam ook een soort spanning die je ook angst zou kunnen noemen bij de verpleegsters. Achteraf gezien was het toen net alsof ik door hen al was afgeschreven, alsof ik er niet meer helemaal bijhoorde'.

Die spanning loodste Leendert Vriel langzaam in een soort eenzaamheid. Hij voelde zich buitengesloten, alsof hij niet meer bij het gewone dagelijkse leven werd betrokken. De klamme sfeer werd intenser toen de fatale uitslag van het medisch onderzoek in het ziekenhuis bekend werd. Een jong, opgewekt verpleegstertje dat altijd met beroepsmatig optimisme zei: 'U bent binnenkort weer fijn helemaal beter', liep huilend weg toen Leendert Vriel haar antwoordde: 'Ik word nooit meer beter. Ik heb kanker in het laatste stadium'.

– *Was het nodig dat hij de mensen in zijn omgeving zó in verlegenheid bracht?*

Leendert Vriel: 'Ik werd er min of meer toe gedwongen. Ik voelde me plotseling buiten het echte leven geplaatst en dat moest ik verwerken. Ik moest mezelf vertrouwd maken met de gedachte dat ik niet meer beter zou worden. Het is een heel merkwaardige ervaring als je hoort dat het leven voor jou is afgelopen. Daar moest ik mezelf mee vertrouwd maken en dat ging alleen als ik mezelf daarover hoorde praten. Soms was het al voldoende als ik mezelf kon horen praten over alledaagse dingen. Het horen van mijn eigen stem gaf me de zekerheid dat ik nog niet dood was, dat ik nog mee deed'.

Er waren niet zo erg veel mensen die dat begrepen. De hoofdzuster in het ziekenhuis begon zijn kamer te mijden. Als ze er toch moest zijn, deed ze alle mogelijke moeite om zo vlug mogelijk weg te komen zonder met Leendert Vriel een gesprek te hoeven voeren. Zelfs over de gewone dingen praatte ze alleen met hem als hij haar daar min of meer toe dwong. Zijn schoonmoeder zat huilend aan zijn bed. Leendert Vriel zegt: 'Dat deed me enorm veel. Het gaf me het gevoel dat ze wat om me gaf, dat ze het erg vond als ik zou sterven'.

Zijn eigen ouders deden erg luchtig toen ze bij hem kwamen. 'Er worden tegenwoordig zoveel mensen weer helemaal beter van kanker', zeiden ze. Dergelijke zogenaamde opgewektheden irriteerden Leendert Vriel mateeloos. Hij zegt: 'Mensen die zo praten, kiezen de gemakkelijkste weg. Ze zijn bang om zich echt met je bezig te houden'.

Goede herinneringen bewaart hij aan mensen die naar hem wilden luisteren in die moeilijke begintijd. Hij zegt: 'Er was een verpleegster die op de rand van mijn bed kwam zitten. Ze praatte met me alsof ze alle tijd had. Dat was geweldig'.

Toen na enkele dagen het contact met de specialist was hersteld, toonde die zich ook bereid naar Leendert Vriel te luisteren. Met dankbaarheid in zijn stem zegt hij: 'Die specialist zei bijna niets maar hij luisterde soms urenlang. En hij luisterde echt want later wist hij precies wat ik had gezegd. In het begin praatte ik niet met hem over kanker. We hebben de eerste keer bijvoorbeeld uitvoerig gesproken over de wenselijkheid van sterilisatie omdat ik na de insputting geen kinderen meer mocht verwekken. Zo'n gesprek gaf me de zekerheid dat de specialist me niet had

afgeschreven. Ja, hoe moet ik dat zeggen: hij had me lichamelijk wel opgegeven, maar ik bleef een mens voor hem met wie hij contact wilde hebben'.

Op een totaal andere manier liet een vriend Leendert Vriel merken dat hij er nog bij hoorde: 'Die vriend van me kwam me in het ziekenhuis een zoute haring brengen. Geweldig hè! Hij begreep dat ik nog even gek was op zoute haring als vroeger, ook al had ik kanker. Die vriend zei tegen me: Als ik soms verkeerde dingen zeg, dan hoor ik het wel van je'.

De meeste mensen deden echter bang of kwasi-opgewekt alsof er niets aan de hand was. Leendert Vriel zegt: 'Als ze met me hadden willen praten over kanker en sterven dan was het voor mij in het begin veel gemakkelijker geweest. Er was een dokter die zei: 'Julie moeten door de hel zijn gegaan'. Hoe gek het ook klinkt, maar zoiets klonk toch als een troost. Het bewees dat die dokter met mij en mijn vrouw meeleeftde'.

– *Zou hij het zelf hebben opgebracht wanneer hij als gezonde man met een kankerpatiënt in contact was gekomen?*

Leendert Vriel: 'Toen mijn tante stervende was aan kanker, ben ik naar haar toe gegaan. Ze zei: 'Het is met mij afgelopen'. Ik vroeg haar: 'Ben je daar niet blij om?' En opgelucht antwoordde ze: 'Ja Leendert, in mijn hart ben ik er blij om, dat het met me afloopt'. Hoewel Leendert Vriel ook in die begintijd met zijn vrouw een opvallend goed contact had, kwam er toch een erg moeilijk moment toen zijn vrouw hem in het ziekenhuis vertelde dat ze hun trouwfoto had weggeborgen. Ze zei toen: 'Je bent nu zo mager geworden; dat verschil met die foto vind ik niet om aan te zien'. Leendert Vriel: 'Ik was er dus op voorbereid dat die foto er niet meer stond, maar het gaf me toch een behoorlijke knauw toen ik uit het ziekenhuis kwam. Ik hoor er toch nog bij, ik ben er toch nog, dacht ik, maar ik heb gewacht tot mijn vrouw de foto zelf weer tevoorschijn haalde'.

Nadat Leendert Vriel uit het ziekenhuis was ontslagen, vond hij het erg fijn wanneer de specialist hem als laatste op het afsprakenlijstje zette. Hij legt uit: 'De dokter had dan de tijd om met me te praten. Dat liep soms erg uit, maar hij toonde nooit een teken van ongeduld. Ook zijn secretaresse heeft toen veel met me gepraat. Dat gaf ook een geweldige steun'.

Hij vindt het moeilijk om onder woorden te brengen

waarom hij het zo belangrijk vond dat mensen met hem over zijn fatale ziekte wilden praten. Na enig zoeken zegt hij: 'Ik kon er niet goed tegen als er mensen bij me waren die het wisten en die toch net deden alsof er niets aan de hand was. Ik had gehoord dat ik waarschijnlijk binnenkort dood zou gaan. Dat is zó'n onbegrijpelijke zaak dat de mensen niet net moeten doen alsof alles gewoon doorgaat. Alleen door te praten en doordat mensen ernaar willen luisteren, kun je pogen zoiets te leren aanvaarden. Als niemand met je wil praten dan ga je het voor jezelf wegdrücken. Dan ga je in een schijnwereld leven waar de eenzaamheid peilloos wordt. Bovendien is iedere mens nu eenmaal sterk op zichzelf gericht. Het feit dat jezelf binnenkort uit dit leven moet stappen, is voor jou zo overweldigend, zo alles-beslissend dat je het gewoon niet in je eentje kunt verwerken'.

Na de tijd in het ziekenhuis kwam Leendert Vriel met zijn gezin in een voor hem geheel nieuwe omgeving te wonen. Met zijn burens kreeg hij heel goede contacten. Na korte of langere tijd vertelde hij hun wat er aan de hand was. Zij reageerden doorgaans erg hartelijk door hem soms kleine klusjes uit handen te nemen als hij zichtbaar moe was. Het contact met de verder-weg levende buitenwereld gaf soms nodeloos-kwetsende ontmoetingen. Leendert Vriel wijt dat voor een deel aan de politieke hetze die er wordt gevoerd tegen wat wordt genoemd 'misbruik van sociale wetten'. Vlak bij zijn huis waren bouwvakkers aan het werk. Hij vertelt: 'Als ik 's morgens buiten een blokje om ging, kreeg ik snerende opmerkingen, zoals 'Ben je weer lekker van onze centen aan het luieren?' Eens zei een man op de steigers: 'Hé maat, kan ik dat baantje van jou niet overnemen?' Leendert Vriel reageerde toen onmiddellijk: 'Graag en dan wil ik nog een jaar lang het geld dat ik verdien aan jou geven. Het enige wat jij hoeft te doen, is mijn ongeneeslijke kanker overnemen'. Leendert Vriel moest ook van melkboer veranderen want de man wilde niet meer bij hem aan de deur komen hoewel hij dat bij de burens wel deed. 'Als jij wat nodig hebt, kom je maar aan de kar', beet hij Leendert Vriel toe. 'Nee', zegt Leendert Vriel, 'die man heb ik niet eens antwoord gegeven. Die man was zo ontaard dom en er zijn meer melkleveranciers. Met de volgende hebben we geen last'.

De meeste opluchting vond en vindt Leendert Vriel bij zijn vrouw die doorlopend met hem is blijven praten en die urenlang naar hem kan luisteren. Hij zegt: 'Al bijna

drie jaar is haar niets te veel voor mij. Toch zijn er momenten dat ik me er helemaal alleen voor voel staan. Ik zie dan opeens haarscherp dat de naderende dood een strikt persoonlijke ontmoeting wordt'.

23 april 1974

Het is wat moeilijk voor een buitenstaander om te ontdekken welke invloed de dreiging van een spoedige dood op het huwelijk van Leendert Vriel en zijn vrouw heeft gehad. Al tijdens het eerste gesprek praatte Leendert Vriel met zeer grote warmte over zijn huwelijk. Hij zei: 'Het huwelijk is voor mij de grote krachtbron, waaruit ik steeds opnieuw de moed put om het leven te aanvaarden'. Toen we na een reeks van gesprekken wat aan elkaar waren gewend, stond Leendert Vriel middenin een betoog onverwacht op en schakelde een bandrecorder in. Met ongeoeffende maar welluidende stem zong Leendert Vriel op de band een Duitse schlager met Nederlandse tekst die hij kennelijk zelf had opgesteld. Het was een uitbundig liefdeslied, waarin hij zijn bruid vroeg altijd op hem te steunen omdat hij alles wilde doen om haar gelukkig te maken. 'Die band is opgenomen op de morgen van onze huwelijksdag', verduidelijkte Leendert Vriel. Ik keek voorzichtig naar mevrouw Vriel, want ik kon me voorstellen dat zij het bandje als een strikt persoonlijke belevenis beschouwde. Maar mevrouw Vriel luisterde naar het bandje met glanzende ogen. Mijn aanwezigheid stoorde haar kennelijk niet.

- Is hun huwelijk niet anders geworden toen zij hoorden dat ze nog slechts kort met elkaar te leven hadden?

We praten er lang over: een echtpaar dat verwacht samen nog eens in een verzorgingsflat te komen, zal doorgaans minder intensief het huwelijk beleven dan een man en een vrouw die er rekening mee moeten houden dat hun huwelijk waarschijnlijk niet lang meer zal duren. Een echtpaar dat met zo'n dreiging moet leven, zal wellicht het gevoel krijgen dat ze in enkele maanden moeten samenpersen, waarvoor zij jaren de tijd dachten te hebben.

Leendert Vriel en zijn vrouw menen dat dit bij hen niet het geval is geweest. Leendert Vriel zegt: 'Ik bekeek het misschien wat kinderlijk maar toen ik trouwde had ik de vaste zekerheid dat mijn huwelijk geweldig zou worden.

Dat moest wel want ik had tot dan toe weinig geluk in mijn leven gehad. Als mijn huwelijk ook nog zou mislukken, had ik helemaal niets aan mijn leven gehad'.

– *Maar een gelukkig huwelijk laat zich toch niet dwingen?*
Leendert Vriel: 'Natuurlijk niet, maar ik heb vanaf het allereerste begin alles op alles gezet om ons huwelijk te doen slagen, om te voorkomen dat het een sleurhuwelijk zou worden, om te voorkomen dat wij van elkaar verwijderd zouden raken'.

Mevrouw Vriel: 'Ik had altijd wel gedacht dat mijn huwelijk met Leendert goed zou worden, zoals ook het huwelijk van mijn ouders erg goed is. Ik heb vóór mijn huwelijk nooit rekening gehouden met de mogelijkheid dat het mis zou gaan'.

– *Maar hebben zij in het begin, toen zij dachten nog een jarenlang huwelijksleven voor de boeg te hebben, geen aanpassingsmoeilijkheden gehad? Het huwelijk is toch, vooral in het begin een slijpingsproces, waarin twee verschillende mensen moeten leren elkaar te verdragen om zo tot een gezamenlijke harmonie te komen?*

Mevrouw Vriel: 'Natuurlijk moesten we leren bepaalde dingen van elkaar te aanvaarden. Dat hebben we vooral geleerd in de anderhalf jaar vóór ons huwelijk. Zo stootte ik me toen nog wel aan de luidruchtigheid van Leendert in gezelschap. Ik dacht dan: 'Zo is hij niet. Hij speelt een spel om zijn werkelijke aard te verbergen'. Maar ik werd zó door hem geboeid dat ik het de moeite waard vond naar de man achter die luidruchtigheid te zoeken'.

Leendert Vriel: 'Mijn vrouw heeft nogal eens last van een sombere bui, maar dan maak ik een grapje en dan moet ze weer lachen'.

Samen zeggen ze: 'Al vóór ons huwelijk hebben we altijd misverstanden en meningsverschillen uitgepraat. We hebben nooit het gevoel gehad dat het contact met elkaar aan het verslappen was'.

Mevrouw Vriel doet haar best om terug te gaan naar de eerste twee huwelijksjaren toen ze niet wist dat haar man ongeneeslijke kanker had. Ze zegt: 'Ook toen was ik altijd erg gelukkig als we bij elkaar waren, als we samen in de bakkerij stonden, of als we samen in bed elkaar in onze slaap konden voelen. Als we in die tijd het huwelijk van kennissen zagen, zeiden we vaak tegen elkaar: 'Wat zijn we toch gelukkig'.

In de eerste twee onbedreigde huwelijksjaren zat Leendert Vriel vol plannen en actie. Op zekere dag kwam hij

thuis met het voorstel een bakkerij te kopen. Zijn vrouw stond, naar ze zich herinnert 'met de oren te klapperen', maar met haar man beschouwde ze het leven als een groot avontuur en daardoor durfde ze het aan. Ze zegt: 'Ik zocht niet in de eerste plaats naar materiële zekerheid. Ik vond het in het begin wel moeilijk in de winkel, maar we werkten samen en we hadden samen erg veel plezier'. Leendert Vriel zegt: 'Mijn vrouw wist dat ik met die zaak gelukkig zou zijn en dat maakte haar weer gelukkig. Trouwens, wanneer mijn ziekte niet als spelbreker was gekomen, zou ik toch niet mijn hele leven in die zaak hebben gestopt. Ik geloof niet zo erg in die prestatie-maatschappij waarin alles maar moet groeien. Neen, mijn vrouw en ik hadden een schema: als de winkel schuldenvrij zou zijn, zouden we ons leven zo inrichten dat we met een redelijk inkomen voldoende tijd zouden overhouden voor ons huwelijk en voor het gezin dat we wilden stichten'.

– *Wat veranderde er in hun huwelijk toen zij het doodvonnis kregen?*

Mevrouw Vriel: 'We moesten materieel een enorme stap achteruit. Alle toekomstplannen – een mooi huis, mooie kleren, samen reizen – lagen aan scherven. Dat alles werd echter onbelangrijk bij de gedachte dat ik spoedig mijn man zou verliezen. Ik was een week voor dat doodvonnis moeder geworden en ik dacht in paniek: 'Wat moet ik met dat kind. Basje zal opgroeien zonder vader'. Ik heb die eerste dagen gevloekt uit onmacht. Ik liet de zorg voor de baby in die eerste dagen bijna helemaal aan mijn moeder over. Ik wilde nog alleen bij Leendert zijn'.

– *Heeft mevrouw Vriel haar man in dat eerste begin in alles ontzien en heeft ze diep in haar hart het haar man niet kwalijk genomen dat hij – hoe onschuldig dan ook – haar leven en haar toekomst had gebroken?*

Mevrouw Vriel: 'Ik was wel diep ongelukkig en ik vond dat wij het ongelukkigste echtpaar waren dat er op de wereld was te vinden. Maar ook toen waren Leendert en ik een eenheid: wij hadden sámen pech gehad. Wij moesten ons sámen met die trieste werkelijkheid vertrouwd maken. Ik heb me toen geen enkel moment, ook niet diep in mijn hart, tegen hem gekeerd'.

Het noodlotsbericht zorgde er eerder voor dat het echtpaar de liefde voor elkaar ging verdichten en verdiepen omdat ze in een onvoorspelbaar korte tijd hun hele leven zouden moeten leven. 'Maar ik heb Leendert

nooit ontzien', zegt mevrouw Vriel. 'Ik ben gewoon mijn eigen problemen met hem blijven bespreken. Daardoor zijn we misschien niet in een onnatuurlijke situatie terecht gekomen, die ons onherroepelijk van elkaar had vervreemd'.

Leendert Vriel had het moeilijker in die begintijd. Op de morgen van zijn huwelijk had hij gezongen dat hij zijn vrouw een leven zonder zorgen en boordevol geluk zou geven. Toen het met de bakkerij wat beter ging, was hij met haar gaan winkelen. Als zij dan een naar zijn smaak wat te degelijke jurk koos, kocht hij haar een tweede, meer opwindende creatie. In gedachten bouwde hij toen al aan het droomhuis dat ze zouden kopen als de bakkerij over de aanloopperiode heen was. Het kostte na het doodvonnis Leendert Vriel aanvankelijk erg veel moeite om het geluk dat nog bereikbaar was, te herkennen. Mevrouw Vriel vertelt: 'Zo'n maand of vijf nadat we het wisten, zaten we op een morgen samen koffie te drinken. Tot mijn stomme verbazing schoot het toen plotseling door me heen: Wat zijn we in feite toch erg gelukkig met elkaar'.

3 mei 1974

Voor mensen beneden de veertig jaar is de dood een werkelijkheid die niet op hen-persoonlijk van toepassing is. Zij weten natuurlijk dat elk leven – dus ook het eigen leven – eindigt met de dood, maar het eigen levenseinde ligt voor hun gevoel in een peilloos verre toekomst. Er moeten eerst nog zoveel levensverwachtingen worden vervuld. Pas als men een 'volleefd' mens is, behoeft men zich met de dood te gaan bezighouden. Leendert Vriel zegt, nadat hij al 2½ jaar met een doodvonnis heeft moeten leven: 'Ik heb me nog nooit duidelijk het eigen sterven voor ogen gesteld. Ik heb voor mezelf de zekerheid dat ik de dood tot een bepaalde grens kan bevechten. Ik heb het weleens gehad dat ik zo mager en zo verzwakt was, dat ik dacht: 'Ik red het niet meer'. Dan ging ik echter onmiddellijk een grote briefstuk eten of zoiets, om nieuwe lichamelijke kracht te krijgen'.

Dit tot nu toe gewonnen gevecht tegen de dood geeft hem een soort zekerheid die half verstandelijk, half gevoelsmatig in stand wordt gehouden. Kort nadat de kanker bij hem was vastgesteld, lag hij 's nachts in het

ziekenhuis weleens te denken dat het afgelopen was met hem. Leendert Vriel: 'Dan hoorde ik in de nachtelijke stilte van het ziekenhuis een baby huilen en dan dacht ik: 'Ik mag niet dood. Ik moet en ik zal blijven leven. Mijn kind heeft me nog nodig'.

– *Leendert Vriel is rooms-katholiek opgevoed. Als kind was hij zeer godsdienstig. Toen hij twintig jaar was, stapte hij de kerk uit. Heeft hij nu geen heimwee naar het vroegere geloof dat vooral bij het sterven een troostend vooruitzicht biedt?*

Leendert Vriel: 'Ik heb zeer bewust het geloof vaarwel gezegd. Het was geen gemakzucht en ik had geen herrie met een pastoor. Ik kreeg gewoon heel geleidelijk de zekerheid dat het niet klopte, wat ze allemaal vertelden. Ik verlang niet terug naar het geloof, maar misschien krijg ik het emotioneel nog wat moeilijk als ik werkelijk ga sterven. Tot nu toe heeft het voor mij geen rol gespeeld'.

– *Gelooft hij in een God of in het voortbestaan na de dood?*

Leendert Vriel: 'Er zal wel iets moeten zijn, van waaruit alles is voortgekomen, maar dat houdt me niet bezig. Het is voor mij een vraagstuk dat ver buiten het menselijk reikvermogen ligt. Nu, dan heeft de mens er ook geen boodschap aan. De mens heeft alleen de taak om als mens zo goed mogelijk te leven. Dat is een logica die binnen het geestelijk reikvermogen van de mens ligt. Het irriteert me nogal als ik mensen hoor die helemaal precies weten wat hun god al dan niet wil en wat hun god al dan niet denkt'.

Leendert Vriel aarzelt even en besluit dan: 'Dit is tevens een soort algemeen antwoord aan de zeer vele mensen die me brieven hebben geschreven, soms tientallen vellen vol, waarin ze van hun geloof getuigen. Er zijn mensen bij die oprecht getuigen, zonder dreiging of druk. In die brieven las ik dat het geloof die mensen rijker maakte. Het merendeel van de brieven over het geloof was echter dwingend en dreigend. Als ik die las, dacht ik: 'Waar vermoeien jullie je mee? Is jullie onverdraagzame geschrijf soms een overschreeuw van de eigen twijfel?'.

– *Is Leendert Vriel bang voor de dood?*

Leendert Vriel: 'Ik heb geen angst voor de dood maar wel een sterke hang naar het leven. Ik zal tot het allerlaatste toe voor mezelf blijven volhouden dat er nog een levenskans is, als ik blijf vechten. Ik vermoed daarom dat de dood voor mij toch nog als een volslagen verrassing

zal komen. Ik heb het idee dat ik tot het allerlaatste moment niet zal kunnen geloven dat ik werkelijk zal sterven'.

- *We praten verder over de dood, over het sterven en over de diepere oorzaken van de doodsangst die iedere mens kent.*

Leendert Vriel: 'Waarom zou ik bang zijn voor de dood? Ik heb gepoogd als mens zo goed en zo eerlijk mogelijk te leven. Als er na de dood wat te verantwoorden is, zal ik het niet zo moeilijk hebben, dacht ik. Overigens zou het me, eerlijk gezegd, hogelijk verbazen als er na de dood nog een bewuste voortzetting van dit leven zou zijn'.

Soms is Leendert Vriel bang dat de dood hem zal overvallen. Dat heeft hij vooral gehad na de eerste grote crisis, toen het acute levensgevaar was geweken. Hij vertelt: 'Na die crisis droomde ik dat ik ging sterven. Ik moest worstelen om wakker te worden. Ik stond op, rookte een sigaret en dacht: 'Het is de dood weer niet gelukt'.

Het sterven van een kankerpatiënt kan erg ontluisterend zijn: een langgerekt proces dat voor de stervende en vooral voor zijn naaste omgeving tot aan de grens van het menselijk-draagbare kan gaan. Steeds meer mensen menen dat 'de triomf van de wetenschap' om het sterven steeds verder te rekken, moreel onverantwoord is. Zij menen dat in duidelijk kansloze gevallen de stervende een milde dood (euthanasie) moet worden gegund, bijvoorbeeld door het niet langer toedienen van levensrekkende middelen, of door het toedienen van pijnstillende middelen, ondanks de eventuele levensverkortende bijwerking. Leendert Vriel onderschrijft het recht van een mens op een waardig sterven, maar hij acht het voor zichzelf niet van toepassing: 'De artsen hebben me al één keer opgegeven. Stel, dat ze me toen een overdosering van verdovende middelen hadden toegediend. Dan zou ik gestorven zijn terwijl er nog een levenskans was. Ik zal me op het gebied van de dood in laatste instantie niet bij het oordeel van een arts neerleggen'.

Mevrouw Vriel praat ook bij dit moeilijke gesprek nuchter mee, al is het wel duidelijk dat zij het moeilijker heeft dan haar man.

- *Hebben zij bepaalde afspraken gemaakt, bijvoorbeeld: Als Leendert zover is dan mag zijn vrouw de arts om een overdosering van verdoving vragen?*

Mevrouw Vriel: 'Dat is bij ons nooit ter sprake gekomen

omdat Leendert de persoonlijke zekerheid heeft dat hij een kans heeft zolang hij maar tot het allerlaatste kan blijven vechten'.

- *Met welke levensverwachting leeft het echtpaar?*

Leendert Vriel: 'Ik leef elke dag een half jaar vooruit. We maken nu plannen om in november ons vijfjarig huwelijksfeest te vieren. Dat is voor ons zoiets als voor andere echtparen hun zilveren bruiloft. Ik weet uit ervaring hoe de weg zal zijn die mij uiteindelijk naar de dood zal voeren. Dat begint met rugpijn en koorts die erger worden ondanks rust en medicijnen. Ik heb dan nog vier maanden de tijd voordat de crisis komt. Elke crisis, daar ben ik me van bewust, kan het einde betekenen. Als ik me goed voel - en dat is meestal het geval - dan denk ik wel dat ik het misschien nog wel een jaar of vijf red'.

- *Durft hij niet te hopen op nog tien jaren leven?*

Leendert Vriel: 'Nee, met tien jaar houd ik geen rekening. Nee, ik geloof niet dat ik er over tien jaar nog zal zijn'.

Mevrouw Vriel: 'Ik durf er niet zo goed over te praten, uit een soort bijgelovige angst. Ik ben gewoon bang dat ik te overmoedig word als het weer eens een tijdje goed met Leendert is gegaan. Je gaat dan denken: 'We redden het dan toch maar' en dat zou een uitdaging kunnen zijn. Daar ben ik gewoon bang voor. Ik wil daarom bescheiden dankbaar zijn voor elke dag die we krijgen. Diep in mijn hart houd ik er rekening mee dat we nog wel twee jaar met elkaar zullen kunnen leven'.¹⁾

31 mei 1974

Zo'n twaalf keer heb ik nu al weer een avond met Leendert Vriel en zijn vrouw gepraat. Als ik bij hen aankom, doet Leendert Vriel meestal open, opgewekt en weinig lijkend op wat men verwacht van een ten dode opgeschreven kankerpatiënt. Hij is wel erg mager, maar ik heb hem niet gekend voor zich de ziekte bij hem openbaarde. Een gesprek van enkele uren vermoeit hem ogenschijnlijk niet, maar geleidelijk-aan wordt het me wel duidelijk dat Leendert Vriel in 2½ jaar heeft geleerd met pijn en lichamelijke zwakte te leven. Vóór zijn ziekte was hij een man vol werklust en plannen, die zijn zakelijke

1. Twee jaar en vier dagen na dit gesprek stierf Leendert Vriel.

successen in dienst van een harmonisch gezinsleven wilde stellen. Nu die droom 2½ jaar geleden als een zeepbel uit elkaar is gespat, zegt hij: 'Als ik gezond was gebleven, had ik me echt niet kapot gewerkt in die bakkerij. Ik heb mensen die zich uit een zielige prestatiedrift naar een hartinfarct laten jagen, altijd erg onvolwassen gevonden. Zij verwaarlozen hun gezin en hun gezondheid, en waarvoor? Om zo gauw als het hartinfarct komt, vervangen te worden door een ander en vergeten te worden. Ze hebben gewoon voor niets geleefd. Ik werkte graag in de bakkerij en mijn vrouw en ik moesten er ook hard werken, want we moesten het hele bedrijf nog opbouwen. Maar ons gezin heeft bij ons altijd de hoogste voorrang gehad'.

Aan dit leven van verwachtingen kwam abrupt een einde toen Leendert Vriel ongeneeslijk ziek werd. Hij ligt daar nu nog dikwijls lange nachtelijke uren over te piekeren: hoe alles had kunnen zijn, als de ziekte niet als spelbreker was gekomen. Dit gepieker mondt vaak uit in een groot gevoel van machteloosheid, een groot gevoel van buitenspel te zijn geplaatst. Een tijd lang lukte het Leendert Vriel niet om zonder pillen in slaap te komen. Toen hij ontdekte dat hij ook overdag suf was van die pillen, is hij voor zichzelf aan een soort ontwenningkuur begonnen. Hij is van zware op lichte slaappillen overgegaan en hij hoopt na verloop van tijd weer zonder pillen in slaap te kunnen komen.

Doorgaans begint zijn dag om half negen 's morgens. Dan gaat zijn vrouw naar haar werk. Vlak voordat mevrouw Vriel de deur uitstapt, gaat de 2½-jarige Bas zijn vader wakker maken. Leendert Vriel: 'Het eerste uur dat ik wakker ben, is erg moeilijk. Ik heb dan overal pijn en voel me doodmoe. Pas als ik op m'n gemak koffie heb gedronken, gaat het wat beter. Een uur nadat ik wakker ben geworden, voel ik dat ik de dag wel weer áán kan'. De peuter Bas heeft zich volledig bij het leven van zijn vader aangepast. Hij is opgegroeid met een vader die soms erg veel pijn heeft en die soms zo moe is dat er niet kan worden gespeeld. Bas heeft dat als een soort wet aanvaard, zonder dat het zijn leven overschaduwde: als zijn vader ziek of moe is, gaat hij met een vriendje spelen, terwijl hij de geruststellende zekerheid heeft, dat het wakend oog van zijn vader hem op een afstand in de gaten houdt. Als de ochtendkoffie is gedronken doet Leendert Vriel op zijn 'goede dagen' wat lichte huiselijke

werkjes. Stofzuigeren is een bezigheid die hij alleen kan doen als hij in topvorm is. Traplopen moet hij vermijden, want dat is een pijniging voor hem.

- *Zit dit lichamelijk onvermogen hem erg dwars?*

Leendert Vriel: 'Je hebt er geen idee van hoe fnuikend het is als het lichaam niet meer kan opbrengen wat je geest wil. Ik kan nooit eens echt tevreden over mezelf zijn, zoals in de bakkerij, als je na een dag hard werken, lekker in je luie stoel kon wegzakken. De lichamelijke onmacht maakt me soms erg opstandig, zoals toen mijn vrouw ziek was en ik erg weinig kon doen om haar eens fijn te verwennen'.

- *Maar geeft het hem geen opgelucht gevoel, dat hij niet meer mee hoeft te doen aan de maatschappelijke wedloop naar onbereikbare doelen?*

Leendert Vriel: 'Verstandelijk erken ik wel de waanzin van veel wat er in onze prestatie maatschappij gebeurt, maar het lucht me niet op dat ik niet meer hoef, omdat ik niet meer kan. Toen ik nog gezond was, had ik voor mezelf de zekerheid dat ik aan die waanzin niet mee zou gaan doen. Ik had een duidelijk levensideaal en dat kan ik nu niet meer verwezenlijken. Als ik nu dacht 'Lekker, gaan jullie je gang maar', dan zou ik afgestompt raken'. Om te voorkomen dat hij een passieve buitenstaander zou worden, heeft Leendert Vriel een programma dat min of meer zijn hele dag vult. Zo kookt hij meestal voor het gezin en zijn maaltijden munten uit door vakkundige nauwgezetheid. Hij vindt het fijn om de tafel gezellig aan te kleden, met kaarslicht en zorgvuldig bereide gerechten. Hij raakt uit zijn humeur als zijn vrouw te laat voor de maaltijd is, want 'een ribkarbonaatje dat drie minuten te lang suddert, wordt droog en dat is gewoon jammer'. Behalve de zorg voor de maaltijd, zijn er nog twee activiteiten die bij Leendert Vriel hoog aangeschreven staan: knutselen in het schuurtje en het werk in zijn moestuintje. Het knutselwerk doet hij bijna overdreven nauwkeurig. Hij laat me een vlieger zien waarvan de latjes met geboorde gaatjes aan elkaar zijn bevestigd. Als hij mijn bewondering ziet, geeft hij mij de vlieger voor m'n zoontje. Jawel, de vlieger was voor Bas bedoeld, maar dan kan er toch morgen een nieuwe vlieger worden gemaakt?

Na de avondmaaltijd gaat het hele gezin in het moestuintje onkruid wieden - chemische bestrijdingsmiddelen, in welke vorm dan ook, worden van het

tuintje geweerd. 'We eten zo natuurlijk mogelijk', vertelt mevrouw Vriel, 'geen bespoten groeten, alleen eieren van lopende kippen en echt tarwebrood met de zemelen er nog in. Bas krijgt geen snoepgoed, geen chips of dergelijke rommel. We zoeken naar voedsel zoals de natuur dat geeft en we vermijden het voedsel dat industrieel ontkracht en op smaak wordt gebracht'.

- Is dat een gevolg van Leendert Vriels ziekte? Er zijn mensen die heilig geloven dat kanker kan worden gestopt, ja, zelfs dat kanker kan worden genezen met een bepaald voedselpakket.

Mevrouw Vriel: 'Neen, beslist niet. Wij zijn via vrienden vertrouwd geraakt met gezonde voeding. Je gaat je er dan in verdiepen en je ontdekt hoe onwaardig en dikwijls gevaarlijk het dagelijks voedsel is dat ons door schetterende reclamecampagnes in de maag wordt gesplitst. We zijn toen, vooral om ons kind, selectief gaan eten, maar we hebben echt niet de illusie dat we daarmee de ziekte van Leendert zouden kunnen keren. Toen we eenmaal de mogelijkheden van gezond voedsel ontdekt hadden, ontdekten we ook dat natuurlijk voedsel gewoon lekkerder is dan kunstprodukten'.

- Mevrouw Vriel heeft met dat al in de afgelopen 2½ jaar een erg druk leven gekregen: overdag haar werk, 's avonds de zware taken van het huishouden en de zorg voor man en kind.

Mevrouw Vriel: 'Ik ben niet zo'n poetsrig type. Ik doe m'n werk graag, als ik moe ben, zet ik het huishouden wel op een laag pitje en daar hebben we geen van drieën last van'.

- Is het voor een jonge vrouw niet erg moeilijk om nu al 2½ jaar te leven met een man die tot weinig lichamelijke inspanning in staat is?

Mevrouw Vriel: 'Toen de ziekte was geconstateerd, was ik erg bang dat Leendert in het ziekenhuis moest blijven. Ik ben elke dag opnieuw blij dat Leendert thuis is. We zitten elkaar echt niet in de weg. Ik lees nogal veel en Leendert knutselt graag in het schuurtje. 's Avonds praten we wat met elkaar en dat vinden we allebei erg kostbaar. We hebben interesses die aardig op elkaar aansluiten. Zelfs al kon ik hele dagen thuis zijn, dan nog zouden we elkaar echt niet in de weg gaan lopen'.

Leendert Vriel: 'Ik hoorde eens van een man die invalide werd en niet meer mocht werken. Zijn vrouw zei toen: 'Wat moet ik de hele dag met zo'n halfzieke man om me

heen'. Nu, het lijkt me het toppunt van menselijke ellende, als je vrouw zo over je denkt.'

21 juni 1974

De longarts die 2½ jaar geleden bij Leendert Vriel ongeneeslijke kanker vaststelde, twijfelt of hij het echtpaar dit fatale feit op het juiste moment heeft verteld. De specialist is ruim veertig jaar. Bijna dagelijks moet hij mensen na een medisch onderzoek meedelen dat zij de gevreesde ziekte hebben. Deze zware levenstaak heeft hem iets afstandelijks gegeven. Hij kan zich niet zo druk maken om zaken die andere mensen tot grote opwinding brengen. Toch blijkt hij tijdens het gesprek een vrij nauw-omlijnde maatschappij-visie te hebben, waarvoor hij zich wil inzetten. Wellicht dwingt zijn dagelijks werk hem er echter toe beter hoofd- en bijzaken uit elkaar te houden. Hij is vader van twee kinderen en daardoor net als ieder kritisch mens uiterst bezorgd over de toekomst van de samenleving. Toch heeft zijn werk tegen de achtergrond van de huidige samenleving hem niet cynisch gemaakt. 'Het zou fijn zijn als mensen die genezen worden van kanker, daarover met trots zouden praten. Dan zou kanker niet zo'n onheilsklank behouden. dan zouden ook veel meer mensen zich regelmatig laten onderzoeken', zegt hij.

- We verdiepen ons in de vraag waarom kanker een totaal andere klank heeft als bijvoorbeeld het hartinfarct. Kanker klinkt bijna als geslachtsziekte. Ook als men er van genezen wordt, wil men er niet over praten. Alsof men er zich voor dient te schamen.

De longarts oppert dat kanker een sfeer van duistere geheimzinnigheid oproept. De mensen kunnen zich er geen duidelijke voorstelling van maken wat er precies in hun lichaam gebeurt, als zij kanker hebben.

- Zou het ook iets te maken kunnen hebben met de onthuisering die doorgaans door kanker in de slotfase wordt veroorzaakt? Bij een dodelijk hartinfarct nemen de nabestaanden afscheid van een mens die er uit ziet zoals men hem of haar altijd heeft gekend. Bovendien is de tijd tussen het dodelijke hartinfarct en het sterven meestal vrij kort. Kanker is een slopend proces. Langzaam ziet men de kankerpatiënt veranderen, geestelijk en lichamelijk. Is het aan een buitenstaander duidelijk te maken, wat kanker nu precies is?

De longarts doet een poging: 'Elk menselijk orgaan - bot, bloed, bindweefsel enzovoort - is opgebouwd uit cellen. De cellen vermenigvuldigen zich zodanig dat de slijtage van het bepaalde orgaan wordt bijgehouden. Bij kanker wordt een cel in een bepaald orgaan stuurloos of ongehoorzaam. Zij past haar tempo van vermenigvuldiging niet meer aan bij de noodzaak van vernieuwing. De cel gaat zich zelfstandig vermenigvuldigen zonder er acht op te slaan of het orgaan behoefte heeft aan de nieuwe cellen. Zo ontstaat er in het orgaan een woekering, die de gehoorzame, aangepaste cellen van het orgaan wegdrukt, waardoor het orgaan ten slotte met vernietiging wordt bedreigd. Zolang de ongehoorzame cellen zich nog op één plaats bevinden, kan de woekering door een medische ingreep dikwijls volledig worden weggenomen. Er worden dan geen ongehoorzame cellen meer geproduceerd en de mens is van de kanker genezen. Er komt echter een moment, dat de ongehoorzame cellen het aangetaste orgaan verlaten om zich door het hele lichaam te verspreiden. Is deze uitzaaiing geschied, dan is er doorgaans niet erg veel meer te redden'.

- *Is het juist dat er nooit 'het' geneesmiddel tegen kanker zal worden gevonden, omdat elke vorm van kanker een totaal zelfstandig ziekte is?*

De specialist acht deze mening niet bewezen. Hij zegt: 'Mogelijk is er slechts één basisgebeuren binnen de cel, waardoor een cel, van welk orgaan dan ook, zijn stuur kwijtraakt, ongehoorzaam wordt en de woekering verwekt'.

- *We praten over Leendert Vriel en zijn vrouw. Is het niet opzienbarend dat de specialist hem 2½ jaar geleden nog slechts enkele maanden te leven gaf?*

De longarts geeft toe dat uit onwetendheid over de speciale aard van de ziekte bij Leendert Vriel, een wat voorbarige voorspelling is gedaan. Daarom zit het hem nu wat dwars dat het echtpaar 2½ jaar geleden zo uitputtend over de ziekte werd ingelicht.

- *Waarom had de longarts liever een zo volledige uitleg over de ziekte en de afloop willen tegenhouden?*

Hij antwoordt: 'Het heeft echt niets met betuttelen of gewichtigdoenerij te maken, maar het gaat er mij om mensen niet nodeloos en zinloos te belasten. Er bestaat een verbinding tussen de lichamelijke conditie en het inzicht dat men van de eigen lichamelijke conditie heeft. Als iemand zich redelijk goed voelt, maar hij weet

verstandelijk dat hij ongeneeslijk ziek is, dan beïnvloedt dat zijn leven negatief. Toen ik de ziekte bij de heer Vriel vaststelde, was zijn lichamelijke conditie dusdanig dat hij nog slechts zeer korte tijd te leven leek te hebben. Nu weet ik dat de ziekte van Hodgkin, zelfs in het fatale vierde stadium, via bepaalde behandeling zo geremd kan worden, dat een overlevingskans van vijf jaar niet onmogelijk is'.

- *Meent de specialist dat een deel van deze mogelijke overlevingstijd voor het echtpaar minder bedreigend was geweest, als het 2½ jaar geleden niet volledig op de hoogte was gebracht?*

De longarts beaamt dat, al geeft hij toe dat het echtpaar het hierin niet met hem eens is. Hij zegt: 'Als ik het verloop van de ziekte bij de heer Vriel bij benadering had kunnen voorzien, dan had ik hem 2½ jaar geleden liever gezegd dat hij niet meer volledig genezen zou, maar dat hij waarschijnlijk wel in staat zou zijn om met beperkingen van een redelijk leven te genieten'. Dat heeft de longarts overigens ook geprobeerd, maar Leendert Vriel bleef 2½ jaar geleden doorvragen over wat er met hem aan de hand was.

- *Valt het de longarts niet zwaar om zoveel van zijn patiënten te zien sterven?*

Hij antwoordt: 'Het sterven is meestal niet zo moeilijk bij kankerpatiënten. Het zwaarste ogenblik voor een kankerpatiënt, voor de naaste familie en voor mij is, als ik hun moet vertellen dat de dodelijke ziekte is vastgesteld'.

- *Wordt er door de zieke dan ook over de naderende dood gepraat?*

De longarts: 'Soms wel, maar meestal hebben zij al spoedig behoefte om te praten over alledaagse dingen, en natuurlijk ook over hun gezin. Na die eerste periode komt de tijd van ijdele hoop: misschien wordt er nog precies op tijd het langverwachte geneesmiddel gevonden, men voelt zich goed, dus is de ziekte wellicht van-zelf overgegaan'.

- *Wenden de zieken zich in dat stadium ook vaak tot 'wonderdokters'? In Nederland zijn twee artsen die zich er op beroepen kanker te kunnen genezen.¹⁾*

De specialist zegt zonder aarzelen dat de beide artsen in het gunstigste geval maniakken zijn die zich blindstaren op een waanidee. De longarts vervolgt: 'Na het ongeloof,

1. Een van deze artsen is inmiddels overleden.

de wanhoop, opstandigheid en ijdele hoop, komt de berusting. Dat heeft, geloof ik, weinig met religie te maken. Zelf geloof ik in een God en ik geloof dat er ook na dit leven hoop is voor de mens. Maar ook mensen die verwachten dat na hun dood voor hen alles is afgelopen aanvaarden ten slotte het naderende einde en bereiden zich erop voor'.

- *Wordt het sterven van kankerpatiënten soms niet nodeloos gerek?*

De specialist: 'De stervende heeft recht op een zo waardig mogelijk einde. De arts die daaraan niet meewerkt, verzaakt volgens mij zijn plicht als medicus. In wezen pleegt iedere arts die vaak stervenden begeleidt, doorlopend euthanasie (het verzorgen van een milde dood). Als de stervende eenmaal berusting heeft gevonden, is het sterven voor hem vaak minder dramatisch dan voor de naaste familieleden die zich bij het sterven diepmenselijk onmachtig voelen'.

- *Wordt de specialist wel eens door kankerpatiënten gevraagd om in een bepaald stadium actief met levensverkortende verdoving op te treden?*

De specialist zegt dat het hem nog niet is overkomen. Hij heeft wel ervaren dat wat kritische mensen soms bang zijn voor een ontluiserend sterven, maar het is voor hem de vraag of - en zo ja: wanneer - een stervende zelf zijn toestand als ontluiserend gaat ervaren. 'Trouwens', zo zegt hij, 'de medische wetenschap is gelukkig zo ver dat er middelen zijn om een werkelijk langgerekt en moeizaam gevecht met de dood te voorkomen'.

- *Hoe oordeelt de arts over de manier waarop het echtpaar Vriel al 2½ jaar met de fatale zekerheid leeft? (Ik zeg hem dat ik de vraag niet in het verhaal zal opnemen als hij daardoor tot een cliché-antwoord wordt gedwongen.)*

De longarts: 'Ik vind dat het echtpaar bewonderenswaardig met de situatie leeft. Ik geloof dat de heer Vriel het na het eerste jaar wat moeilijk heeft gehad. Doordat hij lichamelijk in redelijk goede conditie is, weet hij in feite alleen verstandelijk dat hij met een korte levensduur rekening moet houden, terwijl hij gevoelsmatig de dood toch niet als een werkelijkheid ziet. Het is overigens wat moeilijk om hem precies te peilen; hij is altijd erg opgewekt en in elk geval verstaat hij de kunst om elke dag zo volledig mogelijk te beleven. Misschien nog meer bewondering heb ik voor zijn vrouw, die nuchter genoeg is om de werkelijkheid nooit uit het oog te verliezen en die

toch telkens opnieuw echt blij kan zijn met elke dag die hun samen wordt gegeven'.

23 augustus 1974

Een onverwachte kaart van een zonnig strand: Leendert Vriel, zijn vrouw en zijn zontje Bas waren door de jaarlijkse zomerruittocht meegezogen naar verre oorden. Terug in het vaderland vertelt hij dat het hun niet zo erg is meegevallen: de vakantieplaats was nogal uitbundig toeristisch en ook over het eten viel weinig lovends te melden.

Het idee dat ook Leendert Vriel nog wel met vakantie kan, kwam een jaar geleden tot leven toen een vriendin zei: 'We gaan fijn met z'n drieën met vakantie'.

'We moesten toen even wennen aan het idee', vertelt mevrouw Vriel, 'maar Leendert voelde zich goed en we konden van de ene op de andere dag weg. Toen dachten we: 'Waarom eigenlijk niet?', zoals we dat in de afgelopen jaren al zo vaak hebben gedacht'.

Op hun gemak reden ze toen naar Italië, met in de bagage een brief van de huisarts in geval zich onderweg een crisis zou melden. Mevrouw Vriel zegt: 'Toen de ziekte pas was vastgesteld, dachten we alleen maar in beperkingen - we dachten alleen maar aan al de dingen die we hadden willen doen en die toen ineens niet meer konden. Maar geleidelijk-aan gingen we in die beperkingen toch weer mogelijkheden ontdekken en we waren er dan dubbel blij mee'.

Omdat de vakantiereis het vorig jaar zo goed was bevallen, moesten er voor dit jaar vroeg plannen worden gemaakt en dat heeft mevrouw Vriel wel wat griezelig gevonden: 'Een half jaar tevoren moesten we vliegtuig en hotel bespreken. Het past niet meer in ons leven om voor een half jaar vooruit plannen te maken. We dachten tenslotte dat we het maar moesten gokken. Zouden we het niet halen, nou dan hadden we pecht gehad. In onze situatie word je wat lakoniek'.

- *En wat als Leendert Vriel in het buitenland plotseling doktershulp had nodig gehad?*

Leendert Vriel: 'Ik had dus die brief bij me, waar in het Engels wordt uitgelegd wat ik heb en hoe ik word behandeld. Een zeer snelle, fatale verschuiving kan er bijna niet in mijn ziekte komen. Een crisis begint met pijn

die niet door medicijnen wordt verdreven. Als het zover is, heb ik nog altijd zo'n drie maanden de tijd, dus tijd genoeg om weer thuis te komen'.

Toch bekent mevrouw Vriel dat er vlak voor de vakantietocht zoveel spanning was, dat Leendert Vriel de eerste drie dagen in het vakantieplaatsje behoorlijke pijn had: 'Het lijkt een wedstrijd: halen we het of halen we het niet. In het buitenland aan het strand denk je dan: 'Het is wel gelukt', maar die vaak onuitgesproken spanning vergt van Leendert lichamelijk erg veel'.

Voordat Leendert Vriel op 4 november 1971 zijn doodvonnis kreeg, had het echtpaar grote plannen: ze hadden liftend en als werkende passagiers een reis om de wereld willen maken. Leendert Vriel had voor zijn huwelijk enige tijd als bakker op de grote vaart gewerkt. Al het vreemde en exotische wat hij toen had gezien, wilde hij nog eens samen met zijn vrouw gaan bekijken. Toen hun zoontje Bas zich in het voorjaar van 1971 meldde, werd deze droom op een laag pitje gezet, maar het stond voor hen vast dat ze in de toekomst al die droomreizen nog eens zouden gaan maken. Een week nadat Bas was geboren, kwam het fatale bericht en aanvankelijk vonden Leendert Vriel en zijn vrouw het al geweldig als ze thuis samen nog een kopje koffie konden drinken.

Afgezien van het feit dat het echtpaar niet verder dan een halfjaar vooruit wil denken, is het voor Leendert Vriel een grote vraag of er het volgend jaar weer een vakantie zal worden gemaakt. Hij is sinds kort bezitter geworden van een lapje grond met daarop een huisje. De grond is van de gemeente die daar binnen afzienbare tijd een weg gaat aanleggen en het huisje kon hij voor een schappelijk prijsje met geleend geld overnemen.

Leendert Vriel zegt: 'De mensen verklaarden ons voor gek, want over enkele jaren heeft de gemeente die grond nodig. Maar stel je voor wat het voor ons betekent. Wij leven bij de dag en elke dag op dat stukje grond in dat huisje is voor ons een gouden dag'. Hij begint lyrisch zijn 'buitengoed' te beschrijven: een lap aarde rondom het huisje, begrensd door een klein bos en in dat bundeltje bomen nog een vijver.

De echte oorzaak van zijn geestdrift schuilt dieper: 'Ik heb gehuild toen ik het kreeg', vertelt hij, 'want het is mijn redding. Ik moet wat om handen hebben, anders ga ik me mateloos nutteloos voelen. Ik voel me soms net een vrouw'. Dolle Mina's en andere vrouwen-bevrijdende

organisaties behoeven niet onmiddellijk tot felle protesten te komen, want mevrouw Vriel neemt met milde afstandelijkheid de verdediging op zich: 'Maar ik had toch ook voor het huishouden gezorgd als jij niet ziek was geworden?'

Leendert Vriel: 'Jawel, maar we hadden afgesproken: alleen maar zolang Basje klein zou zijn'.

Mevrouw Vriel: 'Basje is toch nog klein - hij heeft jou of mij nog de hele dag nodig. Dan heb je toch een volledige en zeer nuttige taak in ons gezin'.

Leendert Vriel geeft zich wat gewonnen: 'Je zult wel gelijk hebben, maar ik moet wat om handen hebben, zodat ik 's avonds kan zeggen: Dat heb ik maar weer gefikst'.

- Vindt hij dan dat hij geen belangrijk werk doet met te zorgen dat het huishouden blijft draaien nu zijn vrouw buitenshuis moet werken? Bovendien heeft hij zijn ziekte nog als verontschuldiging - hoe moeten vrouwen met ambities-buiten-het-huisgezin zich dan wel niet voelen, die elke dag opnieuw voor het zo weinig glorie-brengende huishouden moeten zorgen?

Leendert Vriel vindt het maar moeilijk. In feite voelt hij zich precies zoals de vrouw met ambities-buiten-het-huisgezin. Hij vertelt over de tijd vóór zijn ziekte, toen hij bezig was van een kleine bakkerij een gespecialiseerde banketzaak te maken. Mevrouw Vriel herinnert hem er aan dat ze óók in die zaak werkte, totdat Basje zich meldde. Haar echtgenoot vond het toen erg normaal dat zij na de geboorte van Basje uit de zaak zou gaan om het huishouden te verzorgen, hoewel zij van nature ook geen vrouw is die zich in het huishouden volledig kan ontplooiën.

Leendert Vriel bekent lachend dat hij vóór zijn huwelijk een echt ouderwetse man was, die vond dat de man de kost moet verdienen en dat de vrouw voor de kinderen en voor een gezellig huis zorgt. In zijn huwelijk heeft hij wel meer begrip voor het standpunt van de vrouw gekregen, maar zijn ziekte drukte hem op een barre werkelijkheid. Hij probeert het te verduidelijken: 'Dat ik me lichamelijk tot zo weinig in staat weet, vreet aan me. Ik houd het huishouden wat bij, maar zelfs daar blijft het zware werk voor mijn vrouw liggen. Ik had het me zo anders voorgesteld'.

Het lapje grond en het huisje betekenen daarom erg veel voor Leendert Vriel. Zonder zich al te veel lichamelijk in

te spannen, kan hij er eindeloos knutselen om het er gezellig te maken.

Leendert Vriel: 'Dan zeggen de mensen wel: 'Over twee jaar ben je het kwijt en dan heb je alles voor niets gedaan', maar ze begrijpen niet dat elke dag voor ons winst is en dat twee jaar een tijdperk is waarmee al jarenlang niet meer gerekend wordt'.

Door op de kleintjes te passen kunnen Leendert Vriel, zijn vrouw en hun zoontje Bas in het afgelopen half jaar materieel iets ruimer leven dan de tijd er voor, toen hun leven een doorlopende slijtageslag was tegen tekorten. Dat wat ruimere leven is in niet geringe mate te danken aan die Rotterdamse mevrouw die hardnekkig onbekend wil blijven, maar die enkele maanden geleden haar puntgave, donkergroene DAF aan het echtpaar gaf omdat hun autootje erg oud was en mevrouw Vriel zonder auto haar betrekking niet kon houden. Mevrouw Vriel vindt dat het nog maar eens openlijk moet worden gezegd hoe door dit geweldige gebaar het leven van haar man en haar gezin werd verlicht.

Er zijn nogal wat mensen die gevraagd hebben de namen te publiceren van de twee artsen in Nederland die beweren opgegeven kankerpatiënten te kunnen genezen. Dit naar aanleiding van wat de longarts over deze twee artsen zei: 'In het gunstigste geval maniakken die zich blindstaren op een waanidee'.

Ik zal de namen niet publiceren om twee redenen:

De toon van de brieven doet vermoeden dat dit kan uitmonden in een oeverloze en zinloze discussie.

Het noemen van deze namen zou wanhopige mensen op een dwaalspoor kunnen leiden.

In het algemeen kan worden gezegd dat de bestrijding van kanker en de begeleiding van kankerpatiënten in Nederland bij de erkende geneeskunst op een hoog wetenschappelijk peil staat. Vele artsen zijn bereid aan uitzonderlijke behandelingen – ver doorgevoerde diëten, bepaalde inspuitingen enz. – mee te werken.

Wie zonder medeweten en instemming van de arts zijn toevlucht neemt tot wonderdokters, zoekt een trieste – en vaak: zeer kostbare – vlucht uit de werkelijkheid.

27 september 1974

De storm loeit om het tuinhuisje dat Leendert Vriel

enkele weken geleden heeft kunnen kopen. Dwars door de regenvlagen lopen we over het lapje grond. Zelfs in de gure kilte is het een stukje paradijs: slingerpaadjes door een klein bos met een waterpartij in het midden. Leendert Vriel beschouwt de aankoop van het huisje nog steeds als een geschenk uit de hemel. Een lezer heeft hem f 250. – gestuurd om de lening op het huisje wat vlugger af te lossen. In het huisje brandt de kachel. Deze behaaglijkheid blijkt het juiste klimaat te scheppen voor een moeilijk onderwerp: het seksuele leven van een man en een vrouw, als bij één van hen fatale kanker is vastgesteld. Het is een van die weggestopte problemen, zoals bijvoorbeeld ook het seksuele leven van invaliden. Maar in Nederland leven ongeveer zestigduizend echtparen, van wie bij één der partners kanker in het fatale stadium is vastgesteld. Soms is de lichamelijke toestand bij het vaststellen van de kanker zodanig, dat van een seksueel leven geen sprake kan zijn. Soms heeft de medische behandeling van de man als bijverschijnsel onmacht om tot een voltooide seksuele daad te komen. Door de langere overleving van kankerpatiënten en door de steeds krachtiger wordende behandelingen, zijn vele kankerpatiënten, lang nadat de ziekte bij hen is vastgesteld, tot een seksueel leven in staat – en hebben daar ook vaak grote behoefte aan. Dikwijls is het seksuele leven voor hen mede een bewijs dat hun partner ook in de ziekte solidair met hen wil zijn.

In het harmonische huwelijk van Leendert Vriel en zijn vrouw blijkt de seksualiteit in de afgelopen drie jaar een groot probleem te zijn geweest – in feite is de moeilijkheid na drie jaren nog steeds niet opgelost. Leendert Vriel erkent dat hij min of meer door zijn vroegere religie – hij was tot zijn twintigste jaar rooms-katholiek – is belast: 'Ook vóór mijn ziekte had ik een hekel aan voorbehoedsmiddelen. Als ik er goed over nadenk, had ik de spanning nodig dat er kans was op bevruchting'.

Zijn vrouw vertelt over de tijd vóór hun huwelijk toen zij in feite doorlopend in angst leefde voor een zwangerschap: 'Niet dat we het erg hadden gevonden om te moeten trouwen, maar we waren allebei aan een studieprogramma bezig en dat wilden we eerst afmaken'. Het is wat verbazingwekkend te horen dat dit toch redelijk goed ontwikkelde echtpaar pas tijdens deze spanning om het 'over tijd zijn' van de NVSH hoorde: 'En wij toen op een rennetje naar de pil', aldus mevrouw Vriel. Voor Leendert

Vriel was het wennen, 'maar ik vond het fijn dat zij niet meer in angst hoefde te leven'. Na twee jaar huwelijk kwam Bas, in oktober 1971. Leendert Vriel en zijn vrouw hadden afgesproken dat zij een gezin met drie of vier kinderen wilden. Een week na de geboorte van Bas kwam het bericht dat Leendert Vriel ongeneeslijke kanker had. Mevrouw Vriel: 'Zo pas na de bevalling dacht ik natuurlijk niet in de eerste plaats aan ons seksuele leven, toen ik het bericht hoorde'. Leendert Vriel was er wel vanaf het eerste moment mee bezig, vooral toen hij hoorde dat hij inspuitingen zou krijgen die zijn zaadcellen zouden aantasten: 'Als eerste reactie dacht ik: 'Voor mij hoeft het niet meer. Ik breng toch alleen nog maar dode zaadcellen over'. Dat bleef maar door mijn hoofd spoken'.

Aanvankelijk dacht mevrouw Vriel dat haar man niet meer uit het ziekenhuis zou komen. Na korte tijd bleek dat echter wel mogelijk en toen kwam het probleem levensgroot op haar af. 'Ik vroeg aan de dokter wat we moesten doen, want als ik van het beschadigde zaad zwanger zou raken, zou er een beschadigde vrucht kunnen komen. Aan de pil kon ik nog niet, zo vlak na de bevalling. De dokter zei dat we maar moesten oppassen. Nou, dat vond ik een onmogelijk advies'.

- Vond mevrouw Vriel het moeilijk om gemeenschap te hebben met een doodzieke man?

Mevrouw Vriel: 'Leendert was broodmager geworden en dat vond ik wel verschrikkelijk. Leendert heeft dat wel gemerkt, maar we konden er gelukkig samen over praten'.

Later, toen de pil weer kon worden gebruikt, diende zich een verder-liggend probleem aan: de zaadcellen van Leendert Vriel waren door de inspuitingen aangetast met cel-afbrekende medicijn. Een deel van die aangetaste cellen wordt tijdens en na de geslachtsgemeenschap door het lichaam van de vrouw opgenomen, ook al volgt er geen zwangerschap. Zou het celafbrekende middel in de zaadcellen niet het lichaam van de vrouw kunnen aantasten?

Mevrouw Vriel ging bij artsen op informatie, maar zij kreeg nergens een duidelijk antwoord. Zij zegt: 'Ik kreeg voor mezelf de zekerheid dat ik door het geslachtsverkeer met Leendert ook ziek zou worden. Ik leefde met de zekerheid: Als Leendert er niet meer is, dan wordt mij de rekening gepresenteerd, dan zal de ellende ook bij mij

komen, dan zal ik ook ziek worden'.

Bij navraag blijkt het een nog niet onderzocht medisch probleem te zijn. Een arts die zich heeft gespecialiseerd in celbiologie, zegt: 'Uit volle persoonlijke overtuiging durf ik te zeggen dat er geen gevaar is voor de vrouw, al moet zij wel zorgen niet zwanger te worden. De hoeveelheid celafbrekend middel die haar lichaam in het ongunstigste geval opneemt, is veel en veel te klein om haar te schaden. De meeste van deze middelen verliezen trouwens na korte tijd hun werking'.

De arts geeft toe dat er naar dit probleem zo spoedig mogelijk wetenschappelijk onderzoek dient te worden ingesteld: 'Steeds meer mensen stuiten op deze angst en deze mensen hebben recht op een wetenschappelijk gefundeerd antwoord'. Voor het echtpaar Vriel - en voor hoeveel echtparen in dezelfde situatie? - is het ontbreken van een wetenschappelijk antwoord er de oorzaak van, dat hun seksuele leven nooit meer geworden is, wat het was voordat zij het fatale bericht kregen.

Mevrouw Vriel: 'Het is voor mij meer het fijne van dichtbijelkaar zijn. Ik wil in bed erg dicht tegen Leendert aanruipen, daar kan ik me soms de hele dag op verheugen. Maar de geslachtsdaad hoeft dan niet zo dikwijls voor mij. Als ik dicht tegen hem aanlig, vraag ik me dikwijls af: Hoelang kan het nog?'

Als we er over doorpraten, blijkt er bij mevrouw Vriel toch een soort onderbewuste angst tegen de gevolgen van het seksuele contact, want als zij helemaal ontspannen is en half in slaap, dan heeft zij veel minder remmingen. Het echtpaar heeft in het begin overwogen om met het probleem naar een seksuoloog te gaan, maar dat is er niet van gekomen: zij meenden het probleem zelf te kunnen uitpraten en hun contact met artsen had hun de zekerheid gegeven dat er medisch nog geen antwoord was op hun vraag.

Mevrouw Vriel: 'Het vervelende is dat je hiermee in feite nergens terecht kunt en dat niemand je een duidelijk antwoord kan geven. Je denkt dan: we zoeken het zelf wel uit en je doet dan maar wat je denkt dat het beste is'.

Voor Leendert Vriel is het vraagstuk ook nog niet opgelost, maar hij heeft er, samen met zijn vrouw, mee leren leven. 'Het seksuele leven is voor mij nog steeds erg belangrijk', zegt hij, 'maar als mijn vrouw het niet meer zou kunnen opbrengen, dan zou ik evenveel van haar blijven houden'.

Als in 1971 bij Leendert Vriel geen kanker in het laatste stadium was ontdekt, dan had het echtpaar nu al een paar jaar wat plagend gekibbeld over het gewenste kindertal. Leendert Vriel zag het in de eerste twee jaren van zijn huwelijk nogal royaal: hij wilde graag vier kinderen. Zijn vrouw leek drie kinderen wel voldoende: 'We hadden graag een vlot gezinnetje', herinnert mevrouw Vriel zich, 'en we hadden het plan om al onze kinderen met zo'n anderhalf jaar tussenruimte te krijgen'.

Na één jaar huwelijk werd doelbewust op het eerste kind gewacht: 'Toen ik naar de dokter ging, kon Leendert nauwelijks in de bakkerij wachten tot ik terug zou zijn. We hadden afgesproken dat ik bloemen mee zou nemen als ik zwanger was.'

'Ja,' erkent mevrouw Vriel, 'mijn leven zou met een baby natuurlijk beperkter worden. Ik zou niet langer in de bakkerij kunnen werken, maar ik had altijd graag kinderen gehad. Het leek me geweldig, al weet je natuurlijk van te voren nooit, wat het nu precies is een eigen kind te hebben'.

Slechts enkele maanden hebben Leendert Vriel en zijn vrouw kunnen leven, zoals zij zich dat hadden gedroomd: een wiegje klaarmaken, kleertjes kopen en praten over het nieuwe leventje dat werd verwacht. Een paar maanden nadat zijn vrouw zwanger was geworden, werd Leendert Vriel ziek. Toen zijn vrouw zich helemaal had moeten kunnen voorbereiden op de bevalling, kon hij bijna zijn bed niet meer uitkomen.

Mevrouw Vriel: 'De laatste maanden van de zwangerschap zijn voor mij nog steeds een zwarte herinnering. In feite nóg erger dan de tijd erna toen we zekerheid hadden. 's Morgens om half zeven stond ik op om in de zaak te werken. De hele dag rende ik heen en weer tussen de winkel en het bed van Leendert. 's Avonds om zeven uur rolde ik uitgeput in bed en dan moest ik nog enkele keren per nacht opstaan om het bed te verschonen, zo zwaar transpireerde Leendert. Het was een helse tijd, vooral omdat ik met enorme angsten leefde. Ik wist dat er iets heel ernstigs met Leendert aan de hand was, maar we wisten bij benadering niet wat het kon zijn. Ook was ik erg bang dat het kind in mij door het slopende leven van die maanden beschadigd zou kunnen worden'.

Leendert Vriel luistert wat weggetrokken toe. Hij is

duidelijk bewogen als hij zegt: 'Ik vind het een erg moeilijk gesprek, dit keer. Ik wil liever niet meer over die tijd praten. Het is zo onrechtvaardig. Alles waar we van hadden gedroomd, werd weggevaagd. Het zou eerlijk zijn als we het nog eens helemaal over konden doen, maar dat kan natuurlijk niet'.

Een onderdeel van de droom was geweest dat Leendert Vriel vanaf het eerste moment van de bevalling bij zijn vrouw zou zijn.

Maar op vrijdag 22 oktober 1971 werd zijn toestand zo ernstig dat hij onmiddellijk in het ziekenhuis moest worden opgenomen.

Twee dagen later kwam zijn vrouw in het zelfde ziekenhuis op de kraamafdeling. Mevrouw Vriel: 'Een vriendin van me is de hele tijd bij me gebleven en aan haar heb ik erg veel steun gehad. Op het moment dat Bas kwam, werd Leendert op een brancard binnengereden. Hij heeft de geboorte, die erg moeilijk verliep, dus wel kunnen meemaken'.

Voordat mevrouw Vriel tien dagen later de kraamafdeling kon verlaten, hoorde ze in het ziekenhuis bij gerucht vertellen dat haar man waarschijnlijk kanker had. Nu, drie jaar later, vertelt ze: 'Alle blijdschap om de komst van Bas was op slag verdwenen. In paniek dacht ik: 'Wat moet ik met dat kind. Bas zal zonder vader groot worden'. En als bijkomende gedachte: 'Nu zal ik nooit meer een dochter hebben'.

Jawel, beiden hadden op een zoon gehoopt, maar mevrouw Vriel had na die zoon graag een dochter gehad: 'Het lijkt mij erg gezellig om een dochter te hebben. Je kunt later dingen met haar bespreken, waarover je niet zo gemakkelijk met een zoon praat'.

Op de dag dat mevrouw Vriel in november 1971 het ziekenhuis kon verlaten, hoorde ze van de specialist dat haar man de ziekte van Hodgkin had, in het vierde, ongeneeslijke stadium.

Mevrouw Vriel: 'Onmiddellijk dacht ik: 'Wat heeft Bas daarvan meegekregen?' We hadden het kind verwekt toen Leendert al ziek was. Toen ik er naar vroeg, zeiden de artsen wel wat heel erg gemakkelijk dat ik me daarover geen zorgen behoefde te maken'.

Niet zonder verbittering vertelt het echtpaar over het babyconsultatiebureau. Mevrouw Vriel drong daar bij de arts er steeds op aan dat haar kind grondig onderzocht zou worden. Een jonge arts op het bureau bestond het

zelfs om smalende grapjes te maken.

Leendert Vriel: 'Ik werd erg moedeloos van die bezoeken aan dat bureau. Ik had toen nog niet geleerd om met ongeneeslijke kanker te leven en het kostte me telkens weer moeite om het te vertellen. Ik probeerde dan die mensen op dat bureau duidelijk te maken met welke angst we leefden. Ze begrepen er niets van. Ze waren niet bereid of niet in staat zich ook maar één ogenblik in onze situatie in te leven'.

Mevrouw Vriel: 'Nu laten we Bas elk jaar zeer grondig onderzoeken door een kinderarts, maar we blijven met onze ongerustheid zitten. De grote beperktheid van artsen is ons pas goed duidelijk geworden, nadat de ziekte bij Leendert was vastgesteld. Zo is er over de mogelijke erfelijkheid van kanker bijna niets bekend. In het begin ben je zelf zo verschrikkelijk in de war, dat je je gemakkelijk met een kluitje in het riet laat sturen'.

Met grote dankbaarheid denkt het echtpaar aan de weinige artsen uit die begintijd die althans bereid waren naar hun zorgen te luisteren. Mevrouw Vriel: 'Ook al moeten ze ons hun machteloosheid toegeven - dat is beter te dragen dan gladde oppervlakkige praatjes, die in feite alleen maar ongeïnteresseerdheid verraden'.

Leendert Vriel: 'En als er dan geen sprake is van erfelijkheid, waarom moet je dan op elk sollicitatieformulier invullen of een van je naaste familieleden aan kanker is gestorven? De overheid en het bedrijfsleven houden dus wel degelijk rekening met erfelijkheid. Is het dan zo gek dat wij er mee naar artsen gaan? Tegen ons zeggen de artsen: 'Niets aan de hand' - maar het zijn ook artsen die de vraag over kanker op die sollicitatieformulieren laten zetten'.

Leendert Vriel zegt na een korte stilte: 'Weet je, dat zit mij het meeste dwars: mijn kind heeft nu al een etiket. Hij zal later op elk sollicitatieformulier dat hij invult, moeten verklaren: 'Vader aan kanker gestorven' - en dat plaatst hem dan telkens in een ongunstige positie. Toen dat goed tot me doordrong, vond ik dat erger dan dat ik-zelf kanker had. Het is toch feitelijk een walgelijke samenleving waarin wij leven. Het aannemen van personeel lijkt wel een veekeuring. En dezelfde artsen die onze zorg om Bas laatdunkend wegwijsen, laten straks misschien zijn sollicitaties mislukken'.

Mevrouw Vriel: 'Als ze dan nog niets over de erfelijkheid van kanker weten, welk recht hebben artsen dan om zo'n

vraag op zo'n formulier te zetten? Laten ze dan eerste alles op alles zetten om iets over die mogelijke erfelijkheid te weten te komen'.

Leendert Vriel: 'Nu moet je met die tergende onzekerheid blijven leven. Als Bas even kucht, denk ik al gauw: 'Hij zal het toch ook niet hebben?' En als er wél een erfelijkheidsfactor is, wat doen ze dan om die mogelijk geërfde ziekte in een vroeg stadium op het spoor te komen? Waarom worden kinderen van wie bij een der ouders kanker is ontdekt, niet doorlopend grondig onderzocht? Die arts op dat consultatiebureau, aan wie we dat vroegen, kon alleen maar smalend lachen over een taalfout in een van de rapporten. Ons liet hij in de kou staan. In feite staan we nog steeds in de kou - nu al drie jaar'.

8 november 1974

Het zijn moeilijke maanden voor Leendert Vriel. De herfst is voor zijn vrouw en hem gevuld met allerlei herdenkingen, dagen die eens met grote verwachtingen waren gevuld - en dagen waarop in het verleden deze verwachtingen de bodem werd ontnomen.

In oktober zijn Leendert, zijn vrouw en hun 3-jarig zoontje Bas jarig. In november kreeg Leendert Vriel drie jaar geleden het doodvonnis. In november 1969 trouwde het echtpaar, zodat zij dit jaar hun vijfde huwelijksverjaardag vieren. Tenslotte komen dan al die feestdagen in december, die moeilijker worden naarmate je je ernstiger moet afvragen of je het volgend jaar nog wel bij je gezin zult zijn. Dit alles, omlijst door de stervende natuur buiten, maakt Leendert Vriel opvallend neerslachtig. Zijn vrouw zegt: 'Hij is in de afgelopen weken erg treurig geweest'.

In het jaar dat ik Leendert Vriel nu ken, was hij doorgaans erg opgewekt, soms zelfs een beetje overmoedig optimistisch. Nu heeft hij het duidelijk moeilijk. Wat weggedoken in zijn stoel zegt hij: 'Voor mij mag het wel afgelopen zijn. Ik heb toch geen toekomst'. Hij wordt wat opstandig als ik met hem over de dood ga praten. Hij zegt: 'Ik ben nog geen afscheid aan het nemen van het leven. Ik ben nog lang niet met mezelf in het reine gekomen'.

Zijn vrouw zit, zoals altijd, belangstellend en wat behoed-

zaam bij het gesprek. Zo nu en dan zegt ze wat, meer ter verduidelijking: 'Het wordt mij soms ook te veel en dan flap ik er maar eens wat uit'. De spanning veroorzaakt geen verwijdering tussen Leendert Vriel en zijn vrouw, want even later zegt Leendert Vriel: 'Als het je te veel wordt, moet je het zeggen'.

- *Denkt Leendert Vriel wel eens aan het leven van zijn gezin, als hij er zelf niet meer zal zijn?*

Eerst omzeilt hij de vraag: 'Ik ben erg blij dat ik nu al drie jaar bij mijn gezin heb kunnen zijn. Uiteindelijk rekenden we in november 1971 maar op een paar maanden'. Na een poosje draait hij de vraag om: 'Als mijn vrouw zou sterven, zou voor mij het leven afgelopen zijn. Omdat ik een kind heb, zou ik mijn leven rekken, een soort uitdienen, maar als Bas er niet was en mijn vrouw zou sterven, dan zou ik een einde aan mijn leven maken'.

- *Denkt Leendert Vriel er wel eens aan dat zijn vrouw zou kunnen hertrouwen na zijn dood?*

Mevrouw Vriel antwoordt het eerst: 'We hebben het samen zo mooi, dat ik met niet kan voorstellen ooit te hertrouwen. Zo mooi als met Leendert kan het toch niet meer worden'.

Leendert Vriel zegt: 'Als mijn vrouw zou sterven, zou ik wel hertrouwen. Het zou voor mij een geruststelling zijn als ik wist dat mijn vrouw na mijn dood zou hertrouwen. Mijn vrouw is niet zo erg sterk. Ze heeft het altijd koud. Ze kan niet alleen blijven. Ik zou het ook niet kunnen en ik ben lichamelijk sterker dan zij. Zolang Bas in huis is, zal het nog wel gaan, misschien. Maar zo'n jongen gaat ook zijn eigen weg. Dat moet. Daar heeft hij recht op. Dan blijft mijn vrouw alleen achter. Het is een erg trieste toestand. Vroeger, toen ik nog niet wist dat ik kanker had, zeiden we tegen elkaar: 'Als we tachtig zijn, piepen we er samen fijn tussen-uit'.

Mevrouw Vriel maakt er geen beginselzaak van: 'Ik kan me gewoon niet voorstellen dat ik na Leenderts dood ooit zou hertrouwen. Soms praten we er samen over, vooral in verband met ons kind'.

Behalve over de toekomst van zijn vrouw, denkt Leendert Vriel ook vaak over het leven van zijn zoontje: 'Gisteravond begon Bas ineens erg te huilen omdat mijn vrouw een paar uurtjes weg was. Mijn vrouw zou enkele uren later thuis komen. Ik dacht toen: 'Zul je ook zo moeten huilen als ik voor goed weg ben'. Op zulke ogenblikken beleef ik de uitzichtloze situatie bijzonder sterk. Ik heb

mijn kind wel laten uithuilen, hij had er kennelijk behoefte aan'.

- *Ik zeg hem dat kleine kinderen het sterven van hun vader of moeder doorgaans vlugger te boven komen dan kinderen die op de grens van de puberteit leven.*

Mevrouw Vriel zegt: 'Er is een speciale band tussen Leendert en Bas. Ik maak me ook wel eens zorgen hoe Bas het sterven van Leendert zal ervaren. Als het enigszins kan, gaat Leendert niet naar het ziekenhuis, maar blijft hij hier bij ons'.

Leendert Vriel zegt: 'Ik probeer Bas zonder poespas of overgevoeligheid op te voeden. Ja, je zou het een beetje harden kunnen noemen. Maar toch, het laat zich onmogelijk voorspellen hoe zo'n kind zal reageren'.

- *Leendert Vriel heeft daarnet gezegd dat hij nog niet met zichzelf in het reine is gekomen. Wat zit hem dan dwars?*

Het blijkt een erg moeilijke vraag. Na lang zoeken zegt hij: 'Laatst was ik met een vriend aan het vissen. Ik zag almaar vrachtschepen voorbij varen en ik voelde me steeds verdrietiger worden. Mijn vriend dacht dat ik lichamelijk uitgeput werd, maar ik was zo moe van al die schepen die ergens heen gingen, terwijl ik aan de kant achterbleef'.

Na een poosje stilte: 'Weet je, ik zou feitelijk een paar weken op een vrachtboot moeten kunnen meevaren. Nog één keer op volle zee zijn, de wind om je heen voelen, naar de golven kijken en de ruimte hebben. Overdag een beetje werken in de kombuis en dan 's avonds op het dek in de wind of in de storm, om heel lang en heel diep na te denken'.

Ter verduidelijking zegt hij na enige tijd: 'Ik zit nu al wekenlang in mijn stoel en ik kom tot niets meer. Vroeger kwam ik steeds tijd te kort en nu voel ik me gewoon uitgeblust. Het wil gewoon niet en ik weet niet waarom het niet meer wil. Drie jaar geleden was ik doorlopend met van alles bezig omdat ik toen dacht dat ik nog maar enkele maanden te leven had. Nu denk ik soms: 'Hoelang moet het nog duren? Hoelang moet ik zo nog verder?' Ik heb doorlopend pijn en ik kan daar nu minder goed tegen dan enkele jaren geleden. Ik zit gewoon te wachten tot er wat gebeurt'.

Leendert Vriel staat onder voortdurende medische controle. Een medische ingreep is niet noodzakelijk. De pijn is er al ruim drie jaar en zijn strikt lichamelijke toestand verslechtert niet, anders zouden de artsen wel

inspuitingen voorstellen om het weer in beweging gekomen ziekteproces te remmen.

Mevrouw Vriel zegt: 'Na de laatste inspuitingen, nu ongeveer een jaar geleden, was het alsof Leendert zich geestelijk wilde losmaken. Zijn treurigheid van nu heeft wel veel te maken met al die herdenkingsdagen. Ook in het voorjaar hebben we het moeilijk'.

Leendert Vriel: 'Ik denk er in deze tijd bijvoorbeeld aan dat ik in 1971 ondanks pijn en koorts nog volop in mijn bakkerij bezig was - nu weet je dat het toen in feite al bekeken was en dat maakt de herinnering aan die tijd erg zwart. Je ziet jezelf weer argeloos en vol goede moed aan het werk, terwijl je nu weet dat het vonnis al geveld was'.

- *Wat denkt Leendert Vriel tijdens een bootreis voor zichzelf te bereiken?*

Leendert Vriel: 'Ik heb een enorme behoefte aan ruimte en aan stilte. Ik ben nog lang niet klaar met de dood. Ik weet nog helemaal niet hoe het allemaal moet. Ik vind het hier bij mijn vrouw en kind nog zo mooi, zo fijn. Ik kan me er niet mee verzoenen van dat alles afscheid te moeten nemen'.

Een beetje opstandig vraagt hij of ik van hem wil horen dat hij bezig is afscheid te nemen van het leven. Zelf antwoordt hij daarop: 'Ik heb nog steeds niet het gevoel dat ik mezelf heb teruggevonden, nadat de dodelijke kanker bij mij was vastgesteld. Ik moet het eerst met mezelf uitvechten, dan pas kan ik rustig over mijn dood nadenken'.

6 december 1974

De moeilijke dagen in november en december zijn het echtpaar Vriel toch meegevallen. In november hebben Leendert Vriel en zijn vrouw hun 5-jarig huwelijksfeest gevierd: rondom een vuur van dikke blokken hout met een dozijn mensen die hun vooral in de afgelopen drie jaar erg na zijn geworden.

- *Als alle drukte wat achter de rug is, vraag ik Leendert Vriel waarom hij een jaar geleden contact met mij heeft gezocht en waarom hij het opbrengt om regelmatig urenlang met mij over zijn leven als jongeman met ongeneeslijke kanker te praten.*

Leendert Vriel: 'Ik zag anderhalf jaar geleden op de televisie een programma over borstkanker. Vrouwen

vertelden dat ze zich niet op een mogelijk knobbeltje in hun borst durfden te onderzoeken. Ze waren zo bang voor kanker. In dat programma zeiden ze niet naar een dokter te durven als ze een vermoeden zouden hebben. Ze durfden gewoon niet over de mogelijkheid van kanker te denken of te praten. Dat vond ik gruwelijke waanzin. Kanker is een werkelijkheid. Jaarlijks worden er ruim 30.000 nieuwe gevallen van kanker ontdekt in Nederland. Dat betekent dat elke dag zo'n honderd mensen in Nederland horen dat ze kanker hebben. Elke dag horen zo'n vijfhonderd mensen dat iemand die hun zeer na staat, kanker heeft. Dat kun je toch niet wegdrücken als iets wat in jou leven geen rol kan spelen?'

- *Wat wil Leendert Vriel bereiken met de verhalen over zijn Leven met Kanker?*

Leendert Vriel: 'Ik wil bereiken dat kanker bespreekbaar wordt. Ik kan hevig geïrriteerd raken als mensen met gedempte stem spreken over 'K' omdat ze het woord kanker niet durven uitspreken. In deze verhalen wil ik zeggen: Ik ben Leendert Vriel, bij wie drie jaar geleden ongeneeslijke kanker werd vastgesteld en ik ben toch een mens gebleven met zijn gewone zorgen en zijn gewone pleziertjes, met zijn gewone gevoelens. Kortom: ik ben een gewoon mens, ook al heb ik kanker, waaraan ik hoogstwaarschijnlijk zal sterven'.

- *Er zijn nogal wat mensen die per brief op de verhalen reageren. Aanvankelijk dacht Leendert Vriel dat hij met zijn ervaring mensen die ook kanker hebben, een beetje kon helpen. Dat is toch wat anders uitgevallen.*

Leendert Vriel: 'Toen we een jaar geleden begonnen dacht ik dat ik met mijzelf vrij redelijk in het reine was - dat ik had leren leven met het feit dat ik kanker had. In het afgelopen jaar heb ik er echter regelmatig zeer uitgebreid over gepraat. Dat gevoegd bij de brieven die ik van andere kankerpatiënten ontvang, heeft het vraagstuk voor mij verdiept. Ik moet mezelf nu wel toegeven dat ik me minder vertrouwd voel met dit leven zonder toekomst dan ik een jaar geleden dacht. Soms zijn er brieven gekomen die mij uit de put haalden. Die mevrouw die pakjes voor mijn zoontje breid en mensen die mij schrijven dat zij niet meer kunnen lopen en de hele dag op bed moeten liggen. Dan ga ik het ineens enorm waarderen dat ik nog door het huis kan lopen, dat ik lichte karweitjes kan doen en dat ik zelfs nog op reis kan gaan'.

De vrij regelmatige stroom brieven die een jaar geleden

begon te komen, heeft Leendert Vriel in zoverre teleurgesteld dat het overgrote deel van die brievenlading wordt geschreven door wat hij noemt: 'fanaten'.

Leendert Vriel: 'Eerst kwamen er brieven van allerlei mensen die me, soms met dreigementen, wilden dwingen me tot hun geloof te bekeren. Slechts een enkele van deze brieven was geschreven door iemand die in het geloof warmte en zekerheid had gevonden. Die schrijvers heb ik dan ook geantwoord. Doorgaans waren het dwingende, soms huiveringwekkend kille brieven van mensen die precies wisten wat hun god wel allemaal zou doen als ik me niet naar hun godsdienstige opvatting wilde richten'. De stroom 'geloofsbrieven' was maar kort. Daarna kwam een veel grotere golf van mensen die Leendert Vriel naar de een of andere wonderdokter wilden hebben: hoe harteloos de mens die door fanatisme is besprongen, kan zijn, bewijst de brief van iemand die Leendert Vriel al enkele malen een bepaalde wonderdokter had aangeprezen. Deze brief eindigt als volgt: 'Ik zal u verder niet meer lastig vallen. Er zijn mensen voor wie het leven te zwaar is om te dragen en zij keren er zich onbewust van af. Toen Slauerhoff wist dat hij tbc had, en eigenlijk naar de bergen zou moeten voor genezing, ging hij naar Algiers, dat een klimaat heeft dat voor tb moordend is'.

Leendert Vriel is in de afgelopen maanden wel aan het een en ander gewend geraakt, maar deze brief schokt hem toch: 'Die man wil dus zeggen dat ik in feite levensmoe ben en het leven niet meer aan kan omdat ik niet naar zijn wonderdokter wil. Het is voor mij onbegrijpelijk hoe harteloos mensen kunnen zijn die het eigen gelijk willen doordrammen'.

- *Leendert Vriel leest alle brieven die via mij aan hem worden gestuurd, dus ook alle pleidooien voor de wonderdokters. Heeft hij ooit het gevoel gehad dat hij een mogelijke kans zou missen door niet naar een van de wonderdokters te gaan?*

Leendert Vriel: 'Ik heb nooit één moment gedacht dat bij een van die wonderdokters voor mij een kans op redding kon zijn. Ik heb een volkomen vertrouwen in de artsen die mij behandelen. Als één van die artsen ook maar een schijn van kans bij zo'n wonderdokter aanwezig had geacht, dan had hij me dat ongetwijfeld gezegd. Mijn internist, aan wie ik nu al in feite drie jaar van mijn leven dank, heeft gezegd: 'Jongen, als onze middelen uitgeput raken dan zullen we, als je dat wilt, ook een buiten-

gewoon middel toepassen'. Wie zo spreekt is geen arts met een bekrompen beroepstrots. Als hij morgen zou menen dat er bij een wonderdokter enige kans voor mij was, dan zou hij het me zeggen. Neen, de fanaten antwoord ik niet. Ik heb eens een vrouw die mij eerlijk over zo'n wonderdokter schreef, geantwoord. Uit haar reactie bleek dat ze inderdaad een eerlijke vrouw was, die mijn besluit wilde eerbiedigen'.

- *Heeft Leendert Vriel de zekerheid dat tot nu toe alle mogelijkheden om zijn ziekte te stoppen, zijn uitgeput?*

Leendert Vriel: 'Toen drie jaar geleden de ziekte van Hodgkin in het vierde fatale stadium bij mij werd vastgesteld, heb ik met de internist een zeer openhartig gesprek gehad. Die internist heeft toen zelfs een arts die in Hodgkin is gespecialiseerd, uit Amsterdam laten overkomen en ik weet dat hij al drie jaar in regelmatig contact staat met het buitenland om van de jongste onderzoekresultaten op de hoogte te blijven. Hij is ook niet het type arts dat vanuit een ivoren toren wel eens even zal uitmaken hoe ik behandeld moet worden. Toen ik van de regelmatige inspuitingen met chemicaliën die ook gezonde cellen afbreken, erg beroerd werd, vroeg ik hem of we niet met die inspuitingen konden stoppen totdat de kanker weer agressief werd en het een zaak van inspuiten of dood zou worden. Hij heeft dat zeer uitgebreid onderzocht en het is nu al weer een jaar geleden dat ik de laatste inspuiting kreeg. Denken die schrijvende dwingelanden nu echt dat ik mijn vertrouwen in zo'n arts, die werkelijk samen met mij tegen de kanker vecht, zou inruilen voor de een of andere wonderdokter?' We gaan praten over de Nederlandse kankerbestrijding in het algemeen. Hierover is Leendert Vriel minder gerust: 'Ik heb gehoord dat er niet eens een centrale registratie van alle kankergevallen in Nederland is. Ook is er geen centraal punt, waar alle artsen die kankerpatiënten behandelen, hun dagelijkse ervaringen kwijt kunnen en kunnen uitwisselen. Er zal nog heel wat moeten gebeuren voordat het in Nederland tot een werkelijk alles-omvattende kankerbestrijding komt'.

- *De hoge stapel post ligt nog tussen ons in. Is er een algemene indruk te geven over de brieven van kankerpatiënten die Leendert Vriel schrijven?*

Leendert Vriel: 'Er zijn nogal wat wanhoopskreten bij van mensen die door kanker in een uitzichtloze eenzaamheid zijn geraakt. Als ik die lees, dan word ik ineens diep

dankbaar voor mijn eigen situatie. Mij trof het ongeluk toen mijn huwelijk nog fris en vol idealen was. Stel je voor dat je met een halfmislukt huwelijk zit en je krijgt dan kanker. Behalve de fanaten probeer ik iedereen terug te schrijven. Dat doe ik graag. Wat ik alle – gezonde – mensen duidelijk wil maken, is: 'Morgen kan ook bij u kanker worden geconstateerd. Kankerpatiënten zijn geen aparte groep zielige slachtoffers. Iedereen kan kanker krijgen. Dagelijks moeten er honderd mensen in Nederland mee leren leven. Ook moeten er dagelijks honderd families mee leren leven.

Ik kan me echt boos maken als iemand tegen me zegt: 'Misschien komt alles nog wel goed'. Dat is walgelijk, dat is bedrog, dat is een laffe vlucht voor de werkelijkheid. Misschien wordt kanker ooit overwonnen, maar dat zal een eindeloos lange weg worden en totdat die weg brokde bij brokje is afgelegd, zal deze hele samenleving met kanker moeten leren leven'.

10 januari 1975

Ook voor Leendert Vriel en zijn vrouw is op 1 januari 1975 'het Jaar van de Vrouw' begonnen. Voor hen heeft dit een heel speciale betekenis. Doordat Leendert Vriel lichamelijk niet tot werken in staat is, is zijn vrouw al min of meer 'geëmancipeerd'. Immers, mevrouw Vriel is in het gezin de 'kostwinner' die 's morgens de woning verlaat voor de strijd om het bestaan. Zij keert 's avonds na gedane arbeid terug in het gezin dat van haar verdiensten afhankelijk is.

Mevrouw Vriel werkt niet buitenshuis voor een kleuren-televisie of een vakantiereis naar Noord-Afrika – zij moet gewoon, zoals de meeste mannelijke kostwinners, geld verdienen om de bakker, de huur en de elektriciteitsrekening te betalen. Een weinig triomfantelijke bezigheid, naar zij heeft ontdekt, want ondanks haar inspanningen, kost het elke maand veel moeite om alle rekeningen op tijd betaald te krijgen.

Mevrouw Vriel zegt: 'Ik geloof dat veel vrouwen die over emancipatie praten, dit over het hoofd zien. Als een werkelijk geëmancipeerde vrouw buitenshuis gaat werken, dan moet zij voor dezelfde onromantische lasten opkomen als de man met een baan. Haar verdiensten gaan op aan liters melk, schuurpoeder en kindersokjes.

En iedereen vindt dat thuis heel gewoon. Ik kan me vergissen, maar ik heb zo het idee dat dit de vrouwen die zo driftig moeten emanciperen, niet erg duidelijk voor ogen staat'.

– Leendert Vriel is door zijn ongeneeslijke kanker in de positie geplaatst die doorgaans door de gehuwde vrouw wordt ingenomen: hij blijft thuis als zijn vrouw uit werken gaat. Hij en zijn kind 'leven' van wat mevrouw Vriel verdient.

Leendert Vriel: 'Helemaal hetzelfde is het natuurlijk niet. Ik kan nu eenmaal niet werken. Daardoor is dit leven voor mij aanvaardbaar, al heb ik het er vaak nog erg moeilijk mee. Als ik wel kon werken, zou de situatie voor mij onhoudbaar zijn. Als er morgen een wonder gebeurde en ik zou beter zijn, dan zou ik onmiddellijk weer een bakkerij kopen en opnieuw beginnen'.

– Wat zou er dan met zijn vrouw gebeuren?

Mevrouw Vriel kijkt lachend naar haar man, die wat aarzelend antwoordt: 'Tja, dat hebben we ons ook wel eens afgevraagd'.

Want al moet mevrouw Vriel dan de gewone, nuchtere alledag kosten verdienen om het gezin financieel draaiende te houden – zij vindt haar werk erg boeiend en ze zou het niet graag willen missen.

Mevrouw Vriel: 'Ik geloof wel dat ik ook verpleegster geworden zou zijn als Leendert niet ziek was geworden. We hebben ook toen al eens over een soort werkverdeling gesproken. Waarom moet een man zich kapot werken en kan een vrouw rustig thuis zitten?'

Leendert Vriel: 'Mijn vader heeft zich letterlijk kapot gewerkt en mijn moeder zat bij de buurvrouwen koffie te drinken'.

Mevrouw Vriel: 'Toen er vroeger nog van die grote gezinnen waren, was de vrouw dikwijls zwanger en door de zorg voor het grote gezin werd ze ook vaak een huissloof. Waren de kinderen eenmaal zelfstandig, dan was de vrouw afgeleefd. Dat hoeft nu allemaal gelukkig niet meer. Daardoor is er ook een betere werkverdeling tussen man en vrouw mogelijk'.

– Is het buitenshuis werken voor de vrouw het bewijs van haar ontvoogding?

Leendert Vriel: 'Vroeger was dat vaak vernederend voor de man, omdat men al gauw aannam dat hij niet in staat was de kost voor zijn gezin te verdienen'.

Mevrouw Vriel: 'De gehuwde vrouw zal zich pas geëman-

cipeerd voelen als ze buitenshuis werk doet dat haar interesseert. Ze heeft dan tevens contacten buiten haar gezin en ze kan ook buiten haar gezin over persoonlijke moeilijkheden praten. Maar een echt geëmancipeerde vrouw zou zich ook even gebonden aan haar werk buitenshuis moeten voelen als de man. Zelfs het leukste werk geeft soms zeer zware problemen. Het gaat dat natuurlijk niet aan om weg te lopen, want dat kan de man ook niet'.

Leendert Vriel: 'Als ik niet ziek was geworden, zou mijn vrouw waarschijnlijk ook wel verpleegster zijn geworden. Ik had daar misschien wel op aangedrongen, als ik gemerkt had dat ze in het huishouden verzuurde of geen voldoening vond'.

- *Dat had dan wel betekend dat Leendert Vriel een deel van het huishouden had moeten doen.*

Leendert Vriel: 'Dat heb ik nooit erg gevonden. Ik hou ervan om te koken, om de tafel gezellig te dekken, om het huis leuk te maken. Ik had er, geloof ik, geen moeite mee gehad om een deel van het huishoudelijke werk over te nemen, al weet je natuurlijk nooit hoe alles gegroeid zou zijn. Als ik de bakkerij had kunnen houden, zou daar natuurlijk een groot deel van mijn tijd in zijn gaan zitten. Ik kan me nu natuurlijk wijs maken dat ik niet met die in wezen krankzinnige prestatiewedloop had meegedaan, maar dat weet je natuurlijk nooit. Eén ding is wel zeker, het was bij ons geen automatisme geworden. Ook vóór ik ziek werd, hebben we er dikwijls over gepraat. En als je met elkaar oprecht over dit onderwerp blijft praten, dan moet er toch een oplossing te vinden zijn? Natuurlijk er zijn zaken die zo typisch vrouwelijk zijn - of althans zo worden beschouwd - dat ik het er zelfs in mijn ziekte moeilijk mee heb gehad. Neem nu: in de tuin was ophangen. Dat vond ik in het begin niet leuk. Mijn vrouw merkte dat en ze heeft me er nooit om gevraagd. Ik ben er nu aan gewend, het doet me niets meer. Ik blijf het wel erg vervelend vinden dat mijn vrouw zo hard moet werken en dat we financieel maar nauwelijks rond kunnen komen. Ik vind een karig leven niet zo erg, want we zijn samen gelukkig en dat is nog steeds niet voor geld te koop. Maar voor alles wat mijn vrouw in en buiten ons huis doet, zou ze een royaler leven verdienen'.

Mevrouw Vriel: 'Dat is ook het lot van veel mannen in onze samenleving en die hebben dan niet altijd een begrijpende vrouw thuis'.

- *Is de hele vrouwenemancipatie niet te veel toegespitst op het buitenshuis werken, terwijl men nog te weinig de soms harde gevolgen heeft doordacht voor de vrouw als kostwinnend deel van het echtpaar? Dat voert naar de vraag: Is er een wezenlijk verschil in geaardheid tussen de man en de vrouw, dat niet door een eeuwenlang cultuurpatroon of gewoonte werd opgelegd?*

Mevrouw Vriel: 'Ik geloof dat veel wat men typisch vrouwelijk noemt, door onze cultuur is bepaald. Dat is verheven tot een soort natuurwet die in feite niet bestaat. Het is van generatie op generatie gewoonte geweest dat de kostwinnende man thuis werd ontzien, omdat hij het geld verdiende en de vrouw, hoe zwaar haar werk ook was, het geld opmaakte. Als mijn vader vroeger in zijn stoel zat te slapen, zei mijn moeder fluisterend tegen mijn zusje en mij, dat we stil moesten zijn. Zoiets wordt zo vanzelfsprekend voor je, dat je het later in je eigen huwelijk min of meer automatisch overneemt'.

Leendert Vriel aarzelt: 'Waarom wordt een jongen als peuter al sterk tot jongensspeelgoed aangetrokken?'

Mevrouw Vriel bestrijdt dat: 'Een jongen houdt soms ook wel van poppen, maar als hij als peuter met een poppewagen buiten komt, wordt hij door zijn vriendjes uitgelachen. Daardoor wordt hij met één klap zeer doeltreffend in de zogenaamde mannenrol teruggedrukt. Meisjes worden van jongs-af aan veel liever, veel meegaander opgevoed. Zij worden, vaak onbewust klaargemaakt voor hun aanvullende, afwachtende rol in het leven. Dat zou ook misschien de seksuele rol van veel vrouwen kunnen verklaren. Het meisje wordt van jongs-af aan, al dan niet openlijk, geleerd dat seks alleen maar toelaatbaar is als het wordt gedragen door een hoger gevoel. Jongens leren dat niet. Dus is de jongen later doorgaans tot vluchtige seksuele relaties in staat en een meisje meestal niet'.

Als het onderwerp van vele zijden is beploegd, komt mevrouw Vriel tot een soort definitie: 'De emancipatie van de vrouw is voor mij dat de vrouw bewust leert leven en zich zo min mogelijk láát leven. Maar hoeveel mannen laten zich niet leven? Noodgedwongen op hun werk en vrijwillig door bijvoorbeeld met miljoenen tegelijk op een bepaald moment achter de televisie te kruipen als er maar vaak genoeg tegen hen wordt beweerd, dat elf jongens iets zeer belangrijks met een bal gaan doen. Ach', zo besluit mevrouw Vriel, 'we praten nu wel over de

emancipatie van de vrouw, maar we zouden beter naar de emancipatie van de mens kunnen gaan streven'.

7 februari 1975

Bepaalde volkswijsheden die de eeuwen overleven, geven dikwijls pas hun waarde prijs als ze een plaats in het eigen leven krijgen. Wat jarenlang een onbeduidende gemeenplaats leek, wordt dan ineens een peilloos diepe waarheid. Zo'n uitdrukking is: Vrienden in nood – honderd in een lood.

Vier jaar geleden hadden Leendert Vriel en zijn vrouw een vrij ruime kennissenkring. Hij was als banketbakker een beginnend zakenman met een goede toekomst. Het zakelijk contact met leveranciers en klanten liep soms ongemerkt over in een persoonlijke relatie, die oppervlakking gezien voor vriendschap kon worden versleten. Leendert Vriel: 'Er waren vertegenwoordigers die ook buiten hun werktijden een borreltje kwamen drinken. Je kreeg dan soms de indruk dat je met hen een contact had dat verder ging dan het puur zakelijke. Dat was met één klap afgelopen zodra bekend werd dat ik ongeneeslijke kanker had. Toen ik mijn zaak aan de kant moest doen, heb ik geen van hen ooit nog teruggezien. Het kost je dan wat moeite om te bekennen dat hun belangstelling alleen op geldelijk voordeel is gericht geweest. Toen er niets meer aan me te verdienen viel, was ik niet meer interessant voor hen. Ook bij grossiers en zo, waar ik als zakenman met alle voorkomendheid was behandeld, was ik van de ene op de andere dag een vreemde geworden. Dat is me toen wel rauw op m'n dak gevallen. Als mens betekende ik niets voor hen'.

Mevrouw Vriel: 'Het heeft mij niet zo teleurgesteld. Ik heb altijd erg hoge eisen gesteld aan het begrip vriendschap. Uit een zakelijke relatie groeit zelden een dieper contact. Zakenlui willen geld verdienen en daaraan besteden ze hun tijd. Dat willen ze dan wel eens gezellig inkleden maar dat is alleen maar om het zakelijke contact steviger te maken. Natuurlijk treft het je emotioneel als men zo van de ene op de andere dag de relatie verbreekt, maar verstandelijk weet je dat je niets anders had mogen verwachten'.

Na enig aarzelen voegt ze eraan toe: 'Drie van de zogenaamde goede kennissen zeiden bij wijze van

afscheid dat ik niet bang behoefde te zijn ongetrouwd te blijven als Leendert zou zijn gestorven. Nu, dergelijke vrienden kun je maar beter niet hebben'.

- Behalve zakelijke kennissen, had het echtpaar natuurlijk ook persoonlijke vrienden, kennissen en familie. Hoe is het contact met hen verlopen toen Leendert Vriel ongeneeslijk ziek werd?

Leendert Vriel: 'Je wordt vanzelf al voorzichtig. Het is voor buitenstaanders helemaal niet interessant om met hen over je ziekte te praten. Er zijn mensen die met een kennelijk genoeg over hun eigen ziekte kunnen uitweiden, alsof ze een heldengeschiedenis aan het vertellen zijn. Ze besparen hun gezelschap geen enkele bijzonderheid en ze menen dat ze interessanter, belangwekkender worden door hun ziekte. Ik heb dat vroeger in gezelschap wel meegemaakt en dan dacht ik altijd: 'Merk je nu niet hoe je je gezelschap aan het afmatten bent? Begrijp je nu niet dat de mensen alleen maar tot beleefde reacties komen op al jullie monter-vertelde gruwelverhalen en dat ze in werkelijkheid op spelden zitten om weg te komen?' Als je een been breekt vinden mensen het nog wel even leuk om te horen hoe het gegaan is, maar zelfs dan moet je niet te uitvoerig worden. Mensen die over echte kwalen ellenlange verhalen kunnen vertellen, met een gezicht van dat-maak-ik-nu-allemaal-mee, jagen hun kennissen gewoon de deur uit.'

Hij vervolgt na een poosje: 'Dat geldt trouwens niet alleen bij ziekte. Mensen die doorlopend uitputtend hun eigen problemen uitstallen, drijven zichzelf de eenzaamheid in. Ik heb al vrij vlug begrepen dat ik in gezelschap zo min mogelijk over mijn ziekte moest praten. Vooral omdat het een ziekte zonder oplossing is. Het is in wezen erg vernederend als mensen dan zeggen dat alles mischien toch nog wel goed komt – een soort vlucht omdat ze jouw zorgen niet kunnen of willen delen. Soms was het wel moeilijk, als ik bijvoorbeeld erg veel pijn had. Het was dan alsof men mij dat kwalijk nam. Alsof men dacht: 'Als je ziek bent, dan moet je maar in bed blijven, wij willen er niet mee geconfronteerd worden'. Gelukkig heb ik altijd belangstelling gehad in alle soorten gespreksonderwerpen en in wat andere mensen meemaken, zodat ik in gezelschap zelden met mijn mond vol tanden zit'.

- Drijven zieke mensen dus zichzelf in de eenzaamheid door te veel over hun ziekte te praten?

Mevrouw Vriel: 'Dat zal vaak gebeuren, maar we hebben

toch ook ontdekt dat mensen gewoon geen raad met de situatie wisten en daardoor wegbleven. Soms probeerde men het eigen onvermogen af te kopen met te dure geschenkjes of zo'.

- Is het niet erg moeilijk om bevriend te blijven met een echtpaar dat onder de dreiging van een snel-naderende dood moet leven?

Mevrouw Vriel: 'Onze ervaring is dat er in zo'n situatie aan een vriendschap snel een einde komt of dat een contact zich tot werkelijke vriendschap verdiept'.

Het echtpaar heeft twee contacten tot werkelijke vriendschap zien uitgroeien. Ik heb Jelle ontmoet, een vriend van Leendert Vriel, die bij het horen van het fatale nieuws naar het ziekenhuis kwam met een haring en die zei: 'Als ik iets verkeerd zeg, dan hoor ik het wel van je'. Jelle is te omschrijven als een jongen op wie je een draadnagel kunt rechtslaan. Hij heeft de boertige onverschilligheid van een ras-Amsterdammer die een traan in z'n ogen krijgt bij het lied van de Westertoren.

Leendert Vriel: 'Weet je, Jelle heeft me nooit als zieke behandeld. Hij is me gewoon verrot blijven schelden als er iets niet ging zoals hij het wilde. Hij is me gewoon als een volwaardig mens blijven zien, ook toen hij wist dat ik kanker in het laatste stadium had'.

De tweede grote figuur in het leven van het echtpaar is de verpleegster Marjan. Zij durfde met hen ronduit te praten toen er nog omzichtig naar woorden moest worden gezocht.

Mevrouw Vriel: 'Zo gauw we het wisten, zei Marjan dat ze onmiddellijk haar baan zou opzeggen om bij ons te zijn als Leendert zou gaan sterven. Ik geloof dat wij enorm veel geluk hebben met twee van zulke vrienden. In brieven die we van andere kankerpatiënten krijgen, lezen we zo vaak over een bijna totale eenzaamheid van kankerpatiënten en hun familie'.

- Vroeger heeft Leendert Vriel eens verteld over zijn schoonmoeder die huilend bij zijn bed zat toen ze het fatale bericht had gehoord.

Leendert Vriel: 'Mijn schoonouders hebben het met zeer veel medegevoel aanvaard - en nog steeds. Zij hebben in de afgelopen 3½ jaar altijd met zeer praktische, zeer nuchtere oplossingen klaar gestaan voor talloos veel kleine en grotere problemen die de toestand voor ons soms uitzichtloos dreigden te maken'.

Mevrouw Vriel: 'Nu we er zo uitgebreid over praten,

ontdek ik veel meer dan ik me doorgaans bewust ben. Het contact met mijn zusje en haar man is ook veel dieper, veel persoonlijker geworden. De zuster van Leendert en haar man hebben het er erg moeilijk mee gehad, maar zij hebben, vooral in het begin, erg veel gedaan om ons te helpen'.¹⁾

- Hoe zou het echtpaar zelf hebben gereageerd, als niet Leendert Vriel maar één van hun kennissen door een fatale ziekte was getroffen? Is het niet erg moeilijk om op voet van gelijkheid te blijven omgaan met mensen wier leven zo beperkt is geworden? Ieder mens weet verstandelijk dat hij eens moet sterven, maar is het niet een zware belasting om echte vriendschap te onderhouden met een echtpaar dat zo voelbaar met die voor allen onvermijdelijke dood moet leven?

Leendert Vriel: 'Ik heb er vroeger nooit veel moeite mee gehad om met vrienden en kennissen over hun moeilijkheden te praten. Ik kon me altijd vrij goed in hun moeilijkheden inleven'.

Mevrouw Vriel: 'Het is onmogelijk om nu met zekerheid te weten, hoe ik zou hebben gereageerd als het één van onze vrienden zou zijn overkomen. Het vergt een zeer grote solidariteit. Je moet naast die mensen in hun schaduw gaan leven. Ik denk wel eens dat er bepaalde mensen zijn die dit vermogen als een soort natuurtaent hebben. Zij doen het niet uit medelijden of uit een soort hogere roeping. Neen, ze zijn gewoon zo volledig mens dat trouw voor hen een normale, van-zelf-sprekende zaak is'.

1. Dit echtpaar heeft een onschatbare steun gegeven in de laatste weken van het leven van Leendert Vriel en daarna. Deze zwager van Leendert Vriel werd toeziend voogd van Basje.

Aanvaarding

22 februari 1975

P. W. Russel in zijn toenmalige rubriek Gehoord en Gezien:

Lang heb ik erover nagedacht of ik het u zou vertellen, maar het moet vanochtend dan toch maar gebeuren. Al meer dan een jaar kunt u elke maand in onze krant een verhaal vinden onder de titel 'Leven met Kanker'. Het gaat over 'een jongeman zonder toekomst' die over zijn leven vertelt aan mijn collega Louis Sinner. Eind vorig jaar las ik weer een aflevering. Ik kwam deze regels tegen: 'Weet je, ik zou feitelijk een paar weken op een vrachtboot moeten kunnen meevaren. Nog één keer op volle zee zijn, de wind om je heen voelen, naar de golven kijken en de ruimte hebben. Overdag een beetje werken in de kombuis en dan 's avonds op het dek in de wind of in de storm, om heel lang en heel diep na te denken'.

Dat lukt achter elkaar, hield ik toen mijn collega voor. Een man van 32 jaar, bij wie drie jaar geleden ongeheeslijke kanker werd vastgesteld, heeft één laatste en grote wens: nog eens op een schip. Om eerlijk te zijn: ik dacht binnen enkele dagen mijn collega opgetogen te zien verschijnen met de mededeling: Nou, het is gelukt, hij gaat varen.

Niks van die aard. Maar wacht even, we hebben tenslotte een Redersvereniging en die mensen moeten zo'n beetje alle schepen 'kennen', nietwaar? Het ging hier niet om een landelijke actie van tonnen of miljoenen, er was geen televisie nodig. Dit was een 'geval', waar je niet te veel over moet babbelen en dat je even tussen neus en lippen door gladjes moet laten verlopen. De 32-jarige de zee op, zijn wens vervuld, niet meer over praten. En dan blijkt in dit land van acties zo'n heel klein kleinigheidje te veranderen in de vraag: Heeft u voor mij een olifant met zes poten?

Bij die Redersvereniging is men bereid om zich heen te zien. Kijken of er een boot is. Niet eentje die maanden wegblijft, maar zo'n beetje een kustvaarder of zo. Weekje of twee, of iets meer, uit en thuis. En dan komt het antwoord. Persoonlijk zou men graag de hartewens vervullen, maar... 'Het is echter begrijpelijk dat commerciële ondernemingen zich bij de uitoefening van hun bedrijf niet kunnen laten leiden door sympathieën en subjectieve gevoelens. Ik vertrouw dat u hiervoor begrip zult hebben'.

Pardon, dat vertrouwen is misplaatst, want ik heb er géén begrip voor. Ik begrijp erg goed dat een commerciële onderneming er niet is om vliegen te vangen. Ik begrijp dát er gewerkt moet worden – hard gewerkt dikwijls – en dat er winst gemaakt moet worden. Maar als je je tegelijk niet kunt laten leiden 'door sympathieën en subjectieve gevoelens', dát begrijp ik dus niet. Ik vind het trouwens ook een redenatie die nergens op slaat. Waarom kan een scheepvaartbedrijf niet volkomen commercieel zijn ingesteld en op een gegeven moment toch zeggen: De laatste hartewens van die man van 32 jaar wordt natuurlijk vervuld. We varen dan en dan naar Stavanger, naar Narvik, naar Bordeaux en we zijn dertien of zestien dagen later weer terug. Hij is welkom om mee te gaan. Als miljoenen voor iets wel kunnen en dit kan niet, dan staat voor mij de wereld ineens een beetje stil.')

7 en 21 maart 1975

Een mevrouw belt mij op: zij heeft ernstige aanwijzingen dat zij kanker in het laatste stadium heeft. Terwijl zij zich voorbereidt op een spoedige dood, heeft haar man bij de rechter scheiding aangevraagd. Zij vreest in haar laatste levensmaanden een gerechtelijk gevecht om haar kind te moeten voeren, want de man eist dat het meisje hem wordt toegewezen.

Mevrouw Vriel, aan wie ik dit telefoongesprek vertel, is minder geschokt dan Leendert Vriel zelf. Zo'n dramatische stranding van een huwelijk past helemaal niet in zijn gedachtenwereld; hij wordt altijd ongeduldig als ik met hem wat uitvorsend over het huwelijk praat.

'Jij bent zo cynisch', zegt hij dan. 'Elk huwelijk kan goed blijven als je maar met elkaar de problemen blijft uitpraten. Als je maar op elkaar blijft letten, dan kan er geen verwijdering groeien. Mijn huwelijk is geweldig en dat zou het ook geweest zijn als ik niet ziek was geworden'.

– Is het huwelijk van Leendert Vriel en zijn vrouw niet vlak na de wittebroodsweken tot stilstand gekomen? Zij waren

1. Onmiddellijk nadat dit artikel was gepubliceerd, werd er door een tiental rederijen op gereageerd. Een Rotterdamse rederij vatte de kwestie zeer doortastend aan. De directeur en zijn naaste medewerkers zorgden er voor dat Leendert Vriel binnen enkele weken aan boord van een van hun schepen kon stappen.

nog geen twee jaar getrouwd en hadden net hun kind gekregen, toen het doodvonnis kwam. De meeste echtparen treft een ongeneeslijke kanker met een waarschijnlijk snelle dood, als ze enkele tientallen huwelijksjaren achter de rug hebben. De spankracht, die het huwelijk van Leendert Vriel en zijn vrouw nog volledig had, is dan al sterk verminderd. Een doorsnee – goed – huwelijk wordt in de loop der jaren getekend door het aanvaarden van teleurstellingen, door het groeiende besef dat ook oprechte, goedwillende mensen beperkingen van zichzelf en van de ander voor lief moeten nemen. Als het huwelijk goed is, gaat een echtpaar vaak leven met een toekomstverwachting: als de grootste levensstormen wat zijn gaan liggen, kan er nog een tijd van rustig geluk komen, anders dan men het zich op de trouwdag had voorgesteld, maar misschien wel dieper. Als deze 'gerijpte verwachting' de bodem wordt ontnomen door het aanzeggen van een spoedige dood, dan kan in zo'n huwelijk de ontgoocheling toch gemakkelijk tot verbittering leiden?

Leendert Vriel wil er niet aan: 'Ik heb echtparen gekend die het heel zwaar hadden in een lang huwelijk. Toch bleven man en vrouw gek op elkaar en zij bleven zich inspannen om het leven voor elkaar zo prettig mogelijk te maken. Als ik niet ziek was geworden, zou ik nooit genoeg hebben genomen met een cheque op de toekomst. Ik zou er voor hebben gezorgd dat elke dag van mijn huwelijk tot een succes zou zijn geworden'.

Mevrouw Vriel is wat bedachtzamer: 'Zo'n man die wil scheiden omdat zijn vrouw ongeneeslijke kanker heeft, handelt in feite in paniek. Ik heb wel meer van dergelijke gevallen gehoord. De situatie groeit door de ziekte en het uitzichtloze toekomstbeeld ineens uit boven de macht die men jarenlang dacht te hebben'.

– Vergt het ook niet enorm veel op middelbare leeftijd het wegvallen van de eigen levensverwachting weg te drukken om de partner in een vaak langgerekt ziekteproces naar de dood te begeleiden?

Mevrouw Vriel: 'Dat ligt ook veel aan de kankerpatiënt zelf. Vervalt de zieke in een eindeloos zelfbeklag en wil hij of zij aandacht voor elk pijntje, voor elke oneffenheid, dan kan er natuurlijk gemakkelijk een sfeer van geprikkeldheid groeien. In zo'n situatie wordt de niet-zieke partner zich de eigen teleurstelling meer bewust'.

– Heeft mevrouw Vriel bij zichzelf wel eens zo'n spoor van geprikkeldheid ontdekt in de afgelopen 3 1/2 jaar?

Mevrouw Vriel: 'Ik kan alleen maar vertellen dat ik van de week 's morgens opstond, terwijl Leendert nog lag te slapen. Hij is dan bepaald niet op z'n mooist. Terwijl ik naar hem keek, werd ik ineens warm van binnen en ik dacht: 'Wat ben ik toch blij met je'.

Leendert Vriel zegt: 'Ik geloof dat het voor het slagen van een huwelijk belangrijk is als je als kind hebt geleerd om over je gevoelens te praten. De grote verwijdering in huwelijken die best goed zijn, komt doordat man en vrouw elkaar niet meer duidelijk kunnen maken wat ze voelen, hoe ze elkaar waarderen en wat hun dwars zit. Natuurlijk is het moeilijk te leren leven met de zekerheid dat je partner spoedig zal sterven. Of dat na twintig jaar huwelijk moeilijker is dan na twee jaar huwelijk? Ik weet het niet. Ondanks alle argumenten heb ik voor mezelf het gevoel dat het voor mijn vrouw nu even moeilijk is als wanneer het twintig jaar later zou zijn gebeurd. In dat geval hadden we op twintig jaren kunnen terugzien. Nu komt er een einde aan terwijl we nog maar net waren begonnen'.

– Is het niet mogelijk dat echtparen die op latere leeftijd met ongeneeslijke kanker worden geconfronteerd, wat ontmoedigd raken door de verhalen van Leendert Vriel en zijn vrouw? Kunnen dergelijke echtparen niet wat verbitterd gaan denken dat zij het ook op dit gebied niet bijster hebben getroffen?

Leendert Vriel geeft dat, zij het wat aarzelend toe: 'Dat is de bedoeling natuurlijk niet, maar ik kan toch moeilijk anders over het huwelijk praten dan ik het zelf beleef?'

Mevrouw Vriel: 'Leendert is nu eenmaal bijzonder opgewekt en optimistisch. Zelfs nu hij weet dat hij spoedig zal sterven, kan hij soms nog uitbundig lachen en echt helemaal plezier hebben. Ik breng dat minder goed op, maar ik ben van nature ook minder spontaan'.

Leendert Vriel: 'Ik heb in mijn hele leven een wat kinderlijk vertrouwen in mensen gehad. Als iemand vriendelijk tegen me is, dan neem ik aan dat hij of zij me mag. Als iemand me iets belooft dan neem ik onvoorwaardelijk aan dat de belofte wordt nagekomen. Daarom vind ik dit gesprek zo moeilijk. Verstandelijk kan ik me nog wel voorstellen dat na een lang huwelijk met de nodige teleurstellingen en spanningen, zo'n klap dubbel hard aankomt. Maar dan kan ik gewoon niet aan mijn eigen huwelijk denken. Mijn vrouw en ik waren dicht bij elkaar, toen we begonnen. We bleven dicht bij elkaar toen

het fatale bericht kwam, toen we er beiden min of meer op rekenden dat het nog maar een paar maanden zou duren. Nu leven we al weer ruim drie jaar in een absolute onzekerheid en nog steeds staan we dicht bij elkaar. Wat moet ik dan nog zeggen?

Tot op zeer grote hoogte hebben Leendert Vriel en zijn vrouw in die tijd geleerd om elke dag te plukken als een onverwacht geschenk. Maar Leendert Vriel is toch ook gerijpt in die jaren. Zijn waardepatroon is duidelijk veranderd. Materieel bezit, succes in het leven, de seksualiteit - het is vooral in de afgelopen maanden minder voor hem gaan betekenen. Hij beziet al deze zaken nu meer als franje van het leven: ze kunnen belangrijk zijn, maar ze zijn niet wezenlijk nodig om elke dag gelukkig te zijn.

Zijn dagen worden gevuld met een blijheid om zijn vrouw, zijn driejarig zoontje en om onverwachte meevalers. Enkele maanden geleden vertelde hij dat hij nog zo graag eens een paar dagen op zee wilde zijn om beter vertrouwd te raken met de gedachte aan een snelle dood. Een Rotterdamse reder is over alle officiële en praktische bezwaren heengestapt. Op een zonnige middag, na een week vol gierende storm, is Leendert Vriel aan boord gegaan van een coaster. Als hij het hoort, is hij kinderlijk blij, maar tegelijk bereidt hij zich ernstig voor op het laatste gevecht. Kort voordat hij aan boord stapt voor zijn veertiendaagse reis, zegt hij tegen zijn vrouw: 'Het interesseert me nu niet meer zo erg dat ik spoedig dood ga. Dat doorlopend leven met de dood voor ogen, die voortdurende pijn en die voortdurende onmacht! Als het zover is zal ik graag gaan'.

Mevrouw Vriel: 'Ergens was ik er blij om toen hij dat zei. Ik dacht: 'Laat het laatste gevecht dat bij voorbaat al verloren is, maar zo kort mogelijk zijn'. Maar tegelijk sloeg me de schrik om het hart. Ik geloof dat Leendert verder is dan ik'.

1 en 17 april 1975

Op zee was hij al zeer gauw door de kleine bemanning als een der hunnen aanvaard. In de kombuis had hij, als de geestdriftige banketbakker van weleer, onder de leergierige belangstelling van de kok sauzijenbroodjes gebakken, en cake en één keer een grote taart. 'Kun je niet

aanmonsteren?' had de kok op de terugreis gevraagd. Toen Leendert Vriel aan boord kwam, wist alleen de kapitein dat zijn gast kanker in het laatste fatale stadium had. Na een dag op zee had Leendert Vriel het ook aan de andere bemanningsleden verteld. Ze hadden het aanvaard, hoewel enkelen het er duidelijk moeilijk mee hadden. 'Ze vinden vast nog wel wat om je te redden', had de een gezegd. Een ander had enkele avonden naar de gesprekken geluisterd en was tot de conclusie gekomen: 'Een vent die zo van het leven houdt als jij, gaat niet dood.'

Voor nu de rederij niet met name genoemd wil worden, moet het worden gezegd dat men alles heeft gedaan om van de zeereis een groot succes te maken voor Leendert Vriel. Aan de in rederskring algemeen heersende angst dat zwaarzieke passagiers op zee een poging zullen wagen om zelfmoord te plegen, wilde de rederij niet zwaar tillen. Zelfs moeilijkheden met verzekeringen werden met enkele telefoontjes opgelost. Als Leendert Vriel aan boord komt, krijgt hij een officieel logboek om zijn hele reis van dag tot dag in op te tekenen. Met de kapitein heeft hij enkele lange gesprekken gevoerd en de kapitein had zo uit een onvervalste zeemansroman kunnen stappen: een wijs man die tijdens het vele turen naar wijkende einders de betrekkelijkheid van al wat menselijk is, had ontdekt.

In zijn hut schreef Leendert Vriel tijdens de reis 27 brieven aan zijn vrouw. In een van die brieven staat: 'Ik ben de gelukkigste man van de wereld'.

- Het klinkt wat ongewoon voor een jonge man van 32 jaar die weet dat hij spoedig zal sterven. Enkele maanden geleden, toen hij zei nog zo graag eens naar zee te gaan, hoopte hij in de stilte van de natuur een verzoening met de naderende dood te vinden. Is hij daar tijdens de reis aan toegekomen?

Leendert Vriel: 'Vlak voordat ik aan boord ging, had ik me al verzoend met de naderende dood. Een jaar geleden zei ik nog tegen mezelf dat ik niet dood wilde en dat ik tot het laatste vezeltje kracht zou blijven vechten tegen de dood. Dat is nu voorbij. Nu vind ik het een geruststellende gedachte om in te slapen en niet meer wakker te worden'.

- Is de dood nu vertrouwd voor hem geworden?

Leendert Vriel: 'Toen ik aan het begin van de reis de Waterweg afvoer en al die lichtjes zag, dacht ik: 'Wat een

mensenpakhuis is Nederland toch!' Later op zee, toen ik urenlang met niets als stilte om me heen naar de golven keek, dacht ik: 'Als ik bij mijn dood net zoveel ruimte krijg, dan is sterven in feite iets moois'. Ik heb op zee naar de zonsondergang gekeken. Zonsondergang op zee is altijd adembenemend mooi. Als bij mijn dood mijn levenszon ondergaat, zal het ook mooi zijn. Ik zal dan weten dat ik erg gelukkig heb geleefd'.

Leendert Vriel heeft het gevoel alsof hij in de afgelopen maanden dertig jaar ouder is geworden. 'Het leven van een mens is zo enorm betrekkelijk en beperkt,' zegt hij. 'Veel mensen worden erg oud met achter hun rug een leven dat één grote vergissing is geweest. Ze hebben zich kapot gewerkt om wat te bereiken, zoals dat heet. Maar toen ze oud waren, werden ze evengoed afgedankt. Voor hun baan of voor geld hadden ze zich van hun gezin vervreemd. Ze hebben nooit tijd gevonden om echte persoonlijke relaties op te bouwen, want ze moesten zo nodig. En dan komt ook voor hen de dood, als het uur van een bittere, onontkoombare waarheid'.

- Heeft Leendert Vriel niet het gevoel dat hij nooit de gelegenheid zal hebben het leven op deze manier te peilen, hoe ontmoedigend dat soms ook kan zijn?

Leendert Vriel: 'Ik heb het gevoel dat ik m'n leven rond heb, dat is echt niet van tijd afhankelijk. Als ik sterf, heb ik veel om op terug te zien. Ik heb een enorm contact met mijn vrouw en kind, een contact dat misschien wel door mijn ziekte aan diepte heeft gewonnen. Ik heb een kleine groep echte vrienden en goede kennissen, die dicht bij me staan. Wie heeft dat in z'n leven? Heus, als ik sterf, zal ik ervan overtuigd zijn dat het leven mij erg veel heeft gegeven'.

- Vindt Leendert Vriel zijn vroege dood niet meer onrechtvaardig?

Leendert Vriel: 'Op zee wist ik ineens dat je een mensenleven niet in jaren moet tellen. Juist de afgelopen 3½ jaar, toen ik met ongeneeslijke kanker heb moeten leven, zijn zo rijk geweest dat ik waarschijnlijk meer heb gekregen dan de meeste andere mensen die heel oud worden. Ik ben altijd nogal materialistisch ingesteld geweest, bezitterig. Vroeger, voor m'n ziekte en ook in de afgelopen 3½ jaar. Nog pas een paar weken geleden kon ik boos worden als mijn vrouw wat later thuis kwam omdat ze bij andere mensen naar problemen luisterde. Ik dacht dan opstandig: 'Waarom komt ze niet thuis, ik heb

toevallig ook wel een paar moeilijkheden.' En neem nu dat buitenhuisje dat we een half jaar geleden kregen. Mijn vrouw bleek allergisch voor de plantengroei daar en kreeg het erg moeilijk met ademen. Ik dacht opstandig: 'Zelfs dat wordt me niet gegund'. Aan boord zag ik ineens duidelijk voor me dat mijn vrouw niet van mij is en dat ik niet van haar ben. Dat je er alleen maar vóór elkaar bent en dat materiële zaken, zoals dat zomerhuisje, alleen maar belangrijk zijn als zij je dichterbij elkaar brengen. Voor de rest moet je elkaar zoveel mogelijk ruimte en tijd geven.'

- Heeft Leendert Vriel op zee zijn naderende dood als een duidelijke werkelijkheid aanvaard?

Leendert Vriel: 'Het is alsof op zee een rijping die al voor die tijd was begonnen, versneld werd. Het was allang uitgemaakt dat ik zo enigszins mogelijk hier in huis zal sterven. Dat is een erg geruststellende gedachte voor me. Ik zal de dokter zeggen dat hij geen buitengewone middelen moet gaan toepassen als de tijd is gekomen. Je weet dat de dokter me had beloofd dat hij zou doen wat ik wilde als de eigen behandeling zou gaan falen. Nu, dat hoeft niet meer voor mij. Als de inspuitingen niet meer helpen, hoop ik zo vlug mogelijk in te slapen. En wat er dan gebeurt? Nou dat zal ik wel merken, of niet. Ik laat dat zonder enige ongerustheid op me afkomen'.

Mevrouw Vriel heeft tijdens het hele gesprek erg weinig gezegd. Ze vindt na enkele uren luisteren, dat de verzoening van haar man met de dood haar erg rustig maakt. Ze zegt: 'Toen ik een schoolmeisje was, liep ik eens buiten in de zon en toen dacht ik in een flits: 'Wat is dat toch deze wereld? Wat moeten wij mensen toch op deze aarde?' Dat zijn vragen die kinderen zonder godsdienst misschien indringender bezighouden, omdat zij geen pasklare antwoorden krijgen toegeschoven. Veel van wat ik toen heb gedacht, vind ik terug in wat Leendert nu allemaal heeft gezegd'.

Toen het schip met Leendert Vriel aan boord de Waterweg af stoomde, besprak de reder met mij de mogelijkheid om mevrouw Vriel enkele dagen later per vliegtuig naar de haven van aankomst te laten gaan, zodat ze de terugreis samen met haar man had kunnen maken. Het was toen een moeilijke beslissing om deze hartverwarmende uitnodiging af te slaan.

Als Leendert Vriel weer thuis is, vertel ik hun dat ik meende dat zowel hij als zijn vrouw met de reis een

speciaal doel hadden gehad. Mevrouw Vriel zegt: 'Ik had het natuurlijk geweldig gevonden, maar ik geloof dat het goed is geweest dat ik niet halverwege de reis aan boord ben gegaan. Toen ik die weken thuis zat, heb ik ontdekt dat ik zonder onrust, zonder het idee dat de muur op me afkomt, alleen thuis kan zitten, als mijn kind slaapt. Ik weet nu dat ook als Leendert er niet meer zal zijn, ik geen neiging zal hebben om voor mezelf op de vlucht te gaan'.

1 mei 1975

Een zorg die Leendert Vriel en zijn vrouw vaak bezighoudt, is de reactie van hun driejarig zoontje Bas op de waarschijnlijk vroege dood van zijn vader. Doordat het 'rollenspel' in het gezin Vriel min of meer is omgedraaid, heeft Leendert Vriel in hoge mate voor zijn zoon Basje de moederrol vervuld. Mevrouw Vriel heeft in het leven van haar kind een beetje de vaderrol gekregen. Vaders zijn na hun werk buitenshuis wel geneigd toegeeflijk te zijn, en Leendert Vriel zei op zekere dag tegen zijn vrouw: 'Je moet Bas echt een beetje steviger aanpakken, anders neemt hij een loopje met je'.

Naar alle waarschijnlijkheid zal Leendert Vriel sterven als Basje nog erg jong is. Hij zegt: 'Ik vindt het van het grootste belang dat Bas zo onbeschadigd mogelijk over mijn dood heenkomt'. Het bespreken van dit probleem vereist een bepaalde deskundigheid. Daarom hebben we een opvoedkundige uitgenodigd dit gesprek mee te maken.

Joop, een academisch gevormd pedagoog begint met de mogelijkheden van zijn vak te beperken: 'Je leert een aantal spelregels maar ieder mens reageert nu eenmaal anders en daarom zijn er in feite geen algemene normen te stellen.'

Het was voor Leendert Vriel een hele geruststelling toen hij hoorde dat de geestelijke en mentale weerbaarheid van ieder mens hoofdzakelijk wordt gevormd in de eerste twee levensjaren: 'Die jaren ben ik bij Basje geweest', zegt hij. 'Een belangrijk deel van mijn taak als vader is dus in feite al achter de rug'.

Joop zegt: 'Het zal voor Bas vooral moeilijk zijn in de eerste tijd nadat zijn vader zal zijn overleden. Dat verdriet zal echter zeer tijdelijk zijn. Later zal hij zich er niet zo erg

veel meer van herinneren. De herinnering van een mens gaat nauwelijks verder terug dan tot zijn vijfde jaar'.

- Is dat niet wat moeilijk voor Leendert Vriel? Als hij sterft voordat zijn kind vijf, zes jaar is, zal hij later bij zijn zoon niet verder voortleven dan als een wat vergeelde foto, omgeven door de verhalen van zijn moeder. Is de weerzin bij iedere mens tegen de dood niet vooral het besef dat je na je dood uitgewist wordt; dat je na verloop van tijd zelfs in het eigen vertrouwde kringetje geen rol meer zal spelen? Leendert Vriel wil daar niet te zwaar aan tillen: 'Dat lijkt me niet zo erg. Belangrijk is alleen dat Basje een gezonde ontwikkeling krijgt, zoals andere jongens die wel met een vader en een moeder opgroeien'.

Joop voorziet dat mevrouw Vriel ook op dit gebied een zware taak zal krijgen na de dood van haar man: zij zal tegenover Bas de overleden vader zeker niet mogen gaan idealiseren, en niet doorlopend met de opgroeiende jongen over de vader moeten praten, want dan wordt de vader voor Bas tenslotte een ongrijpbare halfgod. Volgens Joop heeft ervaring geleerd dat een kind niet per se schade hoeft op te lopen als het jong zijn vader of moeder verliest. Zo'n verlies kan veel ernstiger gevolgen hebben als het kind tiener is.

- Een vraag, nauw met dit probleem verweven, is: welke plaats het sterven-zelf in het leven van de kleine Bas zal moeten hebben? Het echtpaar heeft afgesproken dat Leendert Vriel, zo enigszins mogelijk, thuis zal sterven. Moet Basje uit logeren worden gestuurd, als het duidelijk wordt dat Leendert Vriel zal gaan sterven?

Het blijkt een probleem met vele kanten. Een kind moet zo min mogelijk schoksgewijze met dramatische ontwikkelingen in zijn leven worden geconfronteerd. Joop vindt dat Bas zeer geleidelijk op het verlies moet worden voorbereid. Het kereltje is al vertrouwd met de gedachte dat zijn vader dikwijls pijn heeft en vaak moe is. Het zou verstandig zijn als Leendert Vriel bij het naderende einde het contact met zijn kind doelbewust wat losser zou maken. Hij zal geleidelijk de overheersende rol in het leven van zijn zoontje aan zijn vrouw moeten overgeven. 'Dat vergt nogal wat zelfverloochening', waarschuwt Joop, 'want het kind is erg aan jou gehecht en je zult vrijwillig afstand van zijn afhankelijkheid moeten doen.'

- Het moment zal komen dat het stervensproces ook voor de kleine Bas zichtbaar wordt. Mag het kind daar getuige van zijn?

Joop meent van niet: 'De laatste dagen en zeker het sterven-zelf moeten het kind bespaard worden'.

Leendert Vriel neemt een resoluut besluit: 'Als het zover is dat ik het kind nog alleen maar kan schaden, dan moet ik maar naar het ziekenhuis om daar te sterven'.

Joop protesteert: 'Dat lijkt me niet juist. Je vrouw en jij hebben duidelijke afspraken gemaakt. Je mag dat voor jullie beiden wellicht bijzonder zinvolle stervensproces niet opgeven. Je moet niet alles opofferen voor je kind, als je zonder veel schade aan het kind, zeer indrukwekkende voornemens kunt uitvoeren'.

Mevrouw Vriel is het hiermee volkomen eens en ook Leendert Vriel geeft zich na enig praten gewonnen. Het zal de taak van mevrouw Vriel in die toch al zware dagen niet vereenvoudigen. Als zij gaat merken dat Bas in de stervende steeds moeilijker zijn vader herkent, moet ze de bezoeken aan de ziekenkamer gaan beperken. Leendert Vriel meent dat hij zelf wel zal kunnen bepalen op welk tijdstip zijn zontje het stervensproces niet meer moet meemaken: 'Ik ben zo op Bas ingesteld dat ik zoiets automatisch zal voelen. Of mijn verstand zou in die laatste dagen moeten worden aangestast en dan zal mijn vrouw de beslissing moeten nemen'.

Joop betwijfelt het of Leendert Vriel zelf dat moment zal kunnen bepalen, ook al blijft zijn geest helder: 'De gedachtenwereld van een stervende kan totaal anders worden dan van de omstanders die hem altijd zeer na zijn geweest', zegt Joop. 'Het is bijna uitgesloten dat een stervende de eigen situatie kan schatten naar de normen die voor het gewone leven gelden. Dat is geen gevolg van een aantasting van het verstand, maar een stervende krijgt, geloof ik, een logica die afwijkt van de logica van mensen die niet met een onmiddellijke dood worden geconfronteerd'.

Leendert Vriel kan het maar moeilijk geloven, maar hij heeft het volste vertrouwen in zijn vrouw: zij zal het hem duidelijk kunnen maken als er maatregelen moeten worden genomen.

- *Moet Bas zijn vader na het sterven nog zien?*

Joop meent van wel en mevrouw Vriel ook. 'Hij zal het wel niet beseffen', zegt Joop, 'want de dood ligt nog ver buiten zijn bevattingvermogen. Hij zal zijn vader met de ogen dicht zien en dat zal hij verbinden met slapen. Een kind moet zeker 7, 8 jaar zijn om de dood als een werkelijkheid te aanvaarden en zelfs dan is het soms nog

erg moeilijk om een juist begrip bij te brengen'.

Leendert Vriel: 'Maar wat moet mijn vrouw dan aan Bas zeggen, als hij mij dood ziet?'

Joop: 'Opvoeden is leren leven en leren sterven. Dat laatste zijn wij in onze consumptiedriftige prestatie-maatschappij helemaal vergeten. Sterven kan een kind ook als een mooie voleinding worden voorgesteld: papa heeft erg veel pijn gehad en hij was heel erg moe. Nu mag hij rusten en hij heeft nooit meer pijn. Daar moet je blij om zijn'.

Even komt er iets als galgehumor boven bij Leendert Vriel: 'En daarom gaan we de slingers ophangen'.

Joop: 'Waarom niet, als je er goed over nadenkt? Een leven kan op zoveel manieren mislukken. Niemand heeft bijvoorbeeld de zekerheid dat hij of zij tijdens het leven niet in de gevangenis komt of geestelijk ontspoord. In een mensenleven kan een huwelijk mislukken. Je kunt harteloos worden voor je medemensen. Je kunt in de greep komen van een dolgedraaide honger naar geld en macht, waaraan je alles opoffert. Je kunt oud worden en op niets anders kunnen terugzien dan op een kil leven vol mislukkingen. Dat alles is jou niet overkomen. Als jij je leven afsluit, zal jouw leven na jouw dood enkele zeer goede sporen achterlaten. Is dat in feite geen reden tot vreugde?'

Leendert Vriel is het met hem eens: 'Het is natuurlijk helemaal waar. Ik heb het gevoel dat mijn taak hier afloopt en ik vind dat ik het er niet zo bar slecht van heb gebracht. In de eerste beslissende jaren van mijn kind heb ik voor hem gedaan wat ik kon. Daar zal hij het, wat mij betreft, mee moeten doen als ik dood ben'.

Zoals gewoonlijk besluit mevrouw Vriel het gesprek: 'Joop heeft gezegd dat ik het beste mijn eigen gevoelens en impulsen kan volgen bij het begeleiden van Bas als Leendert zal gaan sterven. Dat heeft me enorm gerustgesteld. Toen Leendert op die bootreis was, heb ik gemerkt dat ik met Bas een zeer goed contact heb, ook al is Leendert er niet. Je weet natuurlijk nooit hoe je-zelf zal zijn in zo'n zware tijd, maar ik weet wel dat het contact tussen Leendert, Bas en mij altijd zó goed is geweest dat we ook dan elkaar zullen blijven begrijpen'.

31 mei 1975

Een onverwacht telefoontje op zondagavond. Leendert

Vriel, aan de andere kant van de lijn is merkbaar uit het lood geslagen: 'Ik ben bij de dokter geweest en die is met zo'n moeilijk verhaal gekomen, dat ik nu helemaal niet meer weet waar ik aan toe ben'. Als ik bij hen ben, blijkt dat Leendert Vriel en zijn vrouw bij de specialist zijn geweest die hen nu al bijna vier jaar begeleidt. Tijdens dat bezoek had de specialist uitgelegd dat het kankerproces bij Leendert Vriel niet meer aantoonbaar voortwoekerde. Hij hield er zelfs rekening mee dat het kankerproces onderdrukt was. Er bleef slechts één zichtbare plaats over waarover hij in het onzekere verkeerde: enkele vlekken op de wervels. Als Leendert Vriel wilde instemmen met een zeer grondig onderzoek naar de aard van die vlekken, zou het weleens kunnen blijken dat het hele kankerproces tot stilstand was gekomen. Zelfs al zouden die vlekken een kankerhaard zijn dan nog was er de mogelijkheid ze te isoleren en wellicht weg te stralen.

Dit in wezen hoopvolle bericht brengt Leendert Vriel diep in de put. Hij zegt: 'Ik leef nu al bijna vier jaar met de grootste onzekerheden. Telkens komen er nieuwe verwickelingen. Ik ben zo moe, zo intens moe van alles. Jarenlang heb ik me verzet tegen de naderende dood. Jarenlang was ik van plan me tot het uiterste te verzetten tegen de dood. In wezen ontkende ik voor me-zelf de dood. Ik had de opgeschroefde zekerheid dat ik het telkens opnieuw zou redden. Dat was natuurlijk geen verstandelijke redenering van me, want als ik nadacht, wist ik dat ik bijvoorbeeld geen tien jaar meer te leven had. Voor mijn gevoel was de dood echter weg te drukken, elke keer als hij zou naderen'.

Het blijft even stil in de kamer. Dan praat Leendert Vriel verder: 'Heel geleidelijk heb ik leren inzien dat dit een verkeerde instelling is. Ik leerde om de dood niet als mijn vijand te zien, maar als een redelijk en noodzakelijk einddoel van het leven, dus ook het einddoel van mijn eigen leven. Tijdens de zeereis kreeg ik de zekerheid dat ik vrede met mezelf had gevonden. Nu zegt de dokter ineens: 'Misschien ga je voorlopig nog niet dood'.

Vooraf dat woordje 'misschien' maakt Leendert Vriel neerslachtig. Hij zegt: 'Natuurlijk kan niemand enige zekerheid krijgen over de duur van zijn leven maar er is nu al zoveel met mijn levenseinde gegoocheld dat ik er verschrikkelijk moe van ben geworden'.

Toen Leendert Vriel de eerste inspuitingen kreeg, vrij kort nadat bij hem kanker in het dodelijke stadium was

vastgesteld, vertelde de dokter hem dat een vrouw de ziekte vijf jaar had overleefd. Leendert Vriel vroeg toen: 'Heb ik die kans ook?', waarop de arts zonder enige aarzeling antwoordde: 'Nee, die kans heb jij niet'. Dat is nu ruim drie jaar geleden.

Leendert Vriel: 'Sinds de kanker bij mij werd vastgesteld, heb ik pijn gehad en ik ben sindsdien altijd moe, erg moe geweest. Je leert natuurlijk wel leven met pijn, maar tenslotte ga je je moegestreden voelen. Je denkt: Ik heb nu mijn portie wel gehad'.

De pijn concentreert zich bij Leendert Vriel vooral in de rug, met uitstralingen in alle richtingen. Bovendien heeft hij met grote regelmaat zeer pijnlijke spierkramp. Door de inspuitingen tegen de aanvankelijk zeer snel woekerende kanker, is herstel van zijn lichamelijke toestand niet meer mogelijk, want door de antistoffen tegen de kanker werden ook gezonde cellen afgebroken. Zelfs als door die inspuitingen het kankerproces zou zijn gestopt - waarover nu niemand enige zekerheid kan geven - dan nog zijn er in zijn lichaam zoveel belangrijke delen aangetast dat herstel van krachten uitgesloten is.

De eerste reactie van Leendert Vriel na het bezoek aan de specialist is: 'Ik geloof niet dat ik er nog eens aan begin. Waarom zou ik nog verder met me laten prutsen? Dit leven met doorlopend veel pijn en zonder uitzicht op een redelijke toekomst hoeft voor mij niet langer te duren dan noodzakelijk is. Ik ben geestelijk en mentaal met de dood in het reine gekomen. Ik geloof dat ik nu mijn levenseinde maar zo passief mogelijk moet afwachten'.

Er bestaat echter een kleine kans dat de vlekken op zijn wervels een geïsoleerde kankerhaard zijn die weggestraald kan worden. Dat zou misschien een einde kunnen maken aan zijn voortdurende en slopende rugpijn. Dat zou zijn leven, hoe lang of kort het dan ook nog zal duren, aanmerkelijk lichter maken. Mevrouw Vriel gaat er, zonder haar man, met de dokter over praten. De arts bekent dat hij lang heeft gearzeld voordat hij de vlekken op de wervels ter sprake had gebracht. 'Het kan echter een zeer wezenlijke kans betekenen voor uw man', zo vertelt hij mevrouw Vriel, 'en als arts heb ik dan de plicht hem daarop te wijzen'.

Overigens blijkt de kwestie niet zo eenvoudig te zijn. De specialist wil eerst met enkele collega's overleggen. Ook over de behandeling bestaat nog weinig zekerheid. Het zijn allemaal vragen die het echtpaar in grote onzeker-

heid brengen maar zij pogen de hele kwestie van zich af te zetten totdat er duidelijke voorstellen komen. Er worden zelfs vakantieplannen gemaakt. Vooral mevrouw Vriel probeert de mogelijk nieuwe wending in de toestand van haar man zoveel mogelijk buiten het gewone dagelijkse leven te houden: 'Ik wil geen enkele hoop gaan koesteren die later toch weer vals blijkt te zijn', zegt ze. 'In de afgelopen jaren heb ik elke dag die we samen hadden als een geschenk beschouwd. Zo wil ik nu verder leven. In onze situatie lijkt mij dat de enige mogelijkheid om het leven voor elkaar dragelijk te houden'.

Het gesprek met de dokter heeft vooral het beeld dat zij zich van hun leven hadden gevormd, verstoord. Dat verontrust hen nog het meest. Wat moet er dan nu weer allemaal gebeuren? Hoe zal dat ingrijpen in ons leven? Zal deze nieuwe inbreuk in ons leven de moeite waard blijken? Het is wat moeilijk te begrijpen voor een buitenstaander maar Leendert Vriel en zijn vrouw hebben bewezen dat het voor een echtpaar zelfs mogelijk is om in goede harmonie te leven met de nabije dood voor ogen. Zo'n trieste toekomstbeeld kan na verloop van tijd iets vertrouwds krijgen, een element van rust dat ná berusting komt.

Leendert Vriel zegt: 'Ik heb het moedeloze gevoel dat het allemaal niet zo goed zal overkomen als je dat gaat schrijven. Ik krijg nu al vrij wat brieven naar aanleiding van de vorige drie verhalen, van mensen die menen dat ik plotseling de moed heb opgegeven. Ze kunnen blijkbaar niet begrijpen dat je in mijn situatie op een bepaald moment naar rust gaat verlangen, naar zekerheid - ook al is dat dan een vrij trieste zekerheid. Na het gesprek met de dokter was ik gewoon nijdig. Ik kon de boel om me heen wel in elkaar slaan. Ik dacht: 'Word ik dan nooit met rust gelaten?' Ik had na veel strijd en moeite een vorm van rust en vrede gevonden. Er zullen mensen zijn die dat gemakzucht noemen maar ik-zelf heb het gevoel dat ik me al veel te lang tegen de dood heb verzet. Sinds enkele maanden heb ik dat verzet opgegeven en daarna ontdekte ik dat ik vrede kon hebben met mezelf, met mijn vrouw en met mijn kind - en vooral: met de toekomst van mijn vrouw en mijn kind als ik er niet meer zal zijn'.

Enkele uren later zegt hij: 'Ik laat het nu maar weer op me afkomen, maar ik kom wel steeds meer tot de ontdekking hoe weinig de geneeskunst nog pas over kanker weet. Hoeveel mensen met kanker worden er dagelijks niet

heen en weer geslingerd tussen hoop en wanhoop, vooral als het proces niet zeer snel naar het sterven voert? Men ontdekt dan dat het wezen van deze almachtige ziekte in feite voor de medische wereld nog een gesloten boek is. Misschien zijn er twee groepen specialisten nodig die zich met kankerpatiënten bezighouden: Een groep die het zuiver medische werk doet, zoals onderzoek, diagnose en medische behandeling. Een tweede groep van medici en specialisten in de mens-wetenschappen, die zich uitsluitend met de begeleiding van de kankerpatiënt bezighoudt. Ik probeer via deze verhalen de mensen nu al anderhalf jaar duidelijk te maken wat het is om met kanker te leven. Maar als ik de afgelopen jaren overzie, word ik soms moedeloos: wie houdt er zich nu eens werkelijk mee bezig? Wie erkent dat een kankerpatiënt recht heeft op vertaling van de medische taal? Hoe weet een kankerpatiënt wat hij doet, als hem wordt gevraagd ja of nee te zeggen op een aangeboden behandeling? Ik heb een boek gelezen over de behandeling van hersentumors in West-Duitsland. Men laat de patiënt een verklaring tekenen en vervolgens worden de patiënten de speelbal van medische experimenteerzucht. Weet die stakker veel als hij met hoofdpijn in het ziekenhuis komt! Zo erg is het in Nederland nog niet, maar toch ga je je in een lang en uitzichtloos ziekteproces erg stuurloos voelen. Kanker is misschien veel meer een geestelijk dan een medisch probleem'.

17 juni 1975

In de naaste kennissenkring van Leendert Vriel sterft een vrouw aan kanker. Het is snel gegaan. Een paar maanden nadat de kanker bij de vrouw was vastgesteld, zit Leendert Vriel met zijn vrouw en andere belangstellenden in het crematorium voor de laatste groet. Na afloop vinden velen het een moedige daad van Leendert Vriel om mee te gaan naar het crematorium. Hijzelf ziet dat anders: 'De plechtigheid in een crematorium zegt mij erg weinig. Ik krijg daar niet het typische gevoel van afscheidnemen, wat ik op een kerkhof wel heb. De plechtigheid in een crematorium is zo verchroomd, zo afstandelijk. Je zit in een mooie zaal. Muziek, enkele woorden. Dan valt het doek. De kist blijft staan en zakt een kwartier later omlaag. Dan zitten de mensen al in een

andere zaal koffie te drinken'.

Leendert Vriel is opgegroeid in een zuidelijk-rooms-katholieke sfeer, waar crematie tot voor enkele jaren als een ontoelaatbare handeling werd afgewezen. In rooms-katholieke kring zag men tot voor kort crematie als de ontkenning van de belofte dat de mens eens naar lichaam en geest uit de dood zou herrijzen.

De vrouw van Leendert Vriel was kind in een vrijzinnig humanistisch milieu waar crematie als vanzelfsprekend gold. Er is bij haar thuis nooit echt over gepraat, want het was geen probleem. Op begraven rustte geen taboe, maar men deed het gewoon niet. Een oma van haar wilde echter liever begraven worden en dat is zonder enige tegenkanting gebeurd. Zonder dat er tussen Leendert Vriel en zijn vrouw ooit diepzinnig over was gesproken, werd het toen zij trouwden een onuitgesproken maar tevens een uitgemaakte zaak dat zij en hun eventuele kinderen zouden worden gecremeerd.

Leendert Vriel bekent nu dat hij het er altijd toch een beetje moeilijk mee heeft gehad: 'Bij een begrafenis voel ik me altijd meer betrokken. Ik vind het een mooie, zindelijke en zeer menswaardige manier van afscheid nemen'.

- *Had Leendert Vriel zich onmiddellijk verzoend met de gedachte aan crematie, toen hij merkte dat dit voor zijn vrouw een vanzelfsprekendheid was?*

Leendert Vriel: 'Ach, in de eerste jaren dat wij elkaar kenden, was de dood voor ons nog geen echte werkelijkheid. Als je jong bent en pas getrouwd, dan is doodgaan iets vaags waarmee je geen rekening behoeft te houden. Ik herinner me wel dat ik het een beetje jammer vond, maar een zwaar punt was het bepaald niet voor mij. Toen we wisten dat ik nog maar kort te leven had, hebben we nooit over cremieren of begraven gesproken. We zijn het niet opzettelijk uit de weg gegaan, maar het kwam er gewoon niet van. Onbewust ben ik het onderwerp misschien wel uit de weg gegaan. Ik wist dat mijn vrouw voor crematie was. Ik ben in mijn hele leven alleen met mijn vrouw gelukkig geweest en daarom wilde ik dat er na mijn dood hetzelfde met mijn lichaam zou gebeuren als met haar lichaam na haar dood. Het is natuurlijk louter een gevoelskwestie, maar je hebt dan de illusie dat de eenheid van je leven samen, in de dood wordt voortgezet'.

Mevrouw Vriel legt uit hoe zij van gedachte is veranderd.

'Vroeger', zo zegt ze, 'was ik geloof ik een beetje bang van de natuur. Zwarte aarde. Ik had niet het gevoel dat ik daarvan een deel was. Nu werk ik al jaren met Leendert in onze moestuin. Ik wroet met mijn handen in de aarde en we eten wat we zelf hebben geplant. Dat geeft op den duur een grote vertrouwdheid met die donkere grond, waar alles begint en waar alles eindigt, en waar elk einde noodzakelijk is voor een nieuw begin. Hoe meer ik me vereenzelvigde met dat werken in de moestuin, hoe meer ik me een deel ging voelen van die onstuitbare natuur. De cirkelgang van begin en einde werd een werkelijkheid voor mij, waaraan ik zelf mee deed. Door de ziekte van Leendert werd vooral de dood een werkelijkheid voor mij. De dood, ook de dood van een mens, werd voor mij de logische schakel in een natuurlijk proces. Langzaam groeide in mij de zekerheid dat de mens, uit de aarde voortgekomen, naar die aarde moest terugkeren om daar weer het begin van nieuw leven te worden. Ik ging cremieren zien als een onnatuurlijke uiting van onze geïndustrialiseerde samenleving, gevuld met consumptieslavernij, kunstproducten, schijnvertoning en onnatuurlijkheid. Wij zijn uit de natuur voortgekomen, maar onze samenleving schijnt zich als doel te hebben gesteld om deze afkomst doorlopend en met alle denkbare middelen te ontkenen. We produceren hompen vlees in de bio-industrie omdat we de kippen, de varkens en de kalveren geen leven meer gunnen in de natuur, waar zij behoren. Alles wat de natuur voortbrengt, vervangen we door kunstproducten, die vals zijn. We leven steeds meer in een schijnwereld, waar de natuur geen plaats meer heeft. Het is, geloof ik, langs deze weg dat ik heel geleidelijk de zekerheid kreeg dat begraven zinrijker en eerlijker is dan cremieren.'

Leendert Vriel zegt: 'Ik ben een beetje opgelucht dat mijn vrouw zonder enige aandrang van mij tot deze conclusie is gekomen. We hebben er zelfs nadat de kanker bij mij was vastgesteld, nooit echt over gepraat. Ik weet ook niet of het nu zo erg belangrijk is, want ik geloof niet zo erg in een emotionele band na het sterven. Ik vind het wel geruststellend om in harmonie terug te gaan naar de aarde, waar je uit voort bent gekomen'.

De voorstanders van crematie vinden ook dat de mens na het sterven naar de natuur moet terugkeren. Dat kan op twee manieren gebeuren: het snelle verbrandingsproces van enkele minuten, waarin het lichaam tot as wordt - of

het lange proces dat jaren kan duren en waarin het lichaam langzaam tot de natuur terugkeert.

Er zijn ook emotionele argumenten vóór crematie. Na het sterven behoort de dode niet meer tot de gemeenschap. Zijn taak is volbracht, of – zoals een oude man het eens zei: mijn webje is geweven. Men kan dit vertrek uit de gemeenschap verduidelijken door de dode ook stoffelijk van dit aardse leven los te maken in een snel proces. Door te begraven, zo zeggen voorstanders van crematie, laat men de dode achter in de grond, in een langgerekt proces van lichamelijk zijn en niet-zijn. Een meisje van 9 jaar zei na de crematie van haar broertje: 'Ik zou 's nachts niet lekker warm onder de deken kunnen liggen, als ik wist dat hij buiten in de koude grond zou zijn'.

Een ander argument van de voorstanders van crematie is de verwaarlozing van de meeste graven na verloop van tijd. Alleen de zeer trouwe nabestaanden brengen het op om een graf jarenlang door regelmatige zorg het uiterlijk van blijvende belangstelling te geven. In de zuidelijke landen, met name in Italië, is de zorg voor het graf van een gestorven familielid een min of meer uitbundige plicht, maar zelfs daar krijgen graven na verloop van jaren het uiterlijk van verwaarlozing of in het gunstigste geval: van onpersoonlijke zorg die commercieel is uitbesteed.

Voor het echtpaar Vriel is dat geen probleem: 'Het is niet onze bedoeling om het graf te gaan cultiveren. Er zal bijvoorbeeld geen steen komen op het graf van Leendert', zegt mevrouw Vriel. 'Misschien een struikje of zo. Het lichaam wordt teruggegeven aan de aarde en daar moeten de nabestaanden niet tussen komen.

– Voor Leendert Vriel is de nieuwe benadering van zijn vrouw duidelijk een geruststellende gedachte. Maar wat, als zijn vrouw na de dood van Leendert Vriel in haar latere leven toch nog van gedachte verandert en toch weer voor zichzelf en haar kind de voorkeur aan crematie zou gaan geven? Is zij dan gebonden aan de afspraak die het echtpaar nu heeft gemaakt?

Leendert Vriel: 'Als mijn vrouw er later weer anders over gaat denken, dan is ze natuurlijk volkomen vrij om weer voor crematie te kiezen, maar ik zou het wel jammer vinden'. Hij aarzelt even: 'Nou ja, dat is natuurlijk in feite onzin. Ik heb er dan geen weet meer van, maar zoals ik er nu tegenaan kijk, vind ik het een mooie gedachte dat mijn vrouw en ik eenzelfde bestemming hebben na ons

sterven'.

Mevrouw Vriel: 'Het is voor mij een langzaam gegroeide zekerheid. Ik kan me nu met geen mogelijkheid voorstellen dat ik op dit punt nog eens van gedachte zal veranderen. Crematie was voor mij een automatisme – begraven is voor mij geworden tot een zeer doordachte overtuiging'.

8 augustus 1975

Na enkele maanden van onplezierige onzekerheid hebben Leendert Vriel en zijn vrouw min of meer een nieuw evenwicht gevonden. Van de specialist hadden ze gehoord dat het levensgevaarlijke kankerproces mogelijk na bijna vier jaar tot stilstand was gekomen. Dat bericht bracht enige ontredde in het gezin, temeer doordat de specialist had gesproken over vlekken op de ruggewervels die nog kankerhaarden konden zijn, maar die wellicht met straling behandeld konden worden.

'Stel nu eens', zegt Leendert Vriel 'dat die ingrijpende behandeling mijn leven enkele maanden rekt. Dat lijkt winst. Maar als ik daarvoor gescheiden van mijn gezin van ziekenhuis naar kliniek moet worden geslept, dan leef ik liever een paar maanden korter, als ik in mijn gezin kan blijven en aan het gezinsleven kan blijven deelnemen, zoals dat in de afgelopen jaren is gelukt. Bovendien: wegen de pijn en het lichamelijk ongemak van onderzoek en behandeling op tegen de mogelijke tijdwinst? Wordt het een zinloos rekken van een toch kansloos leven, of zou het werkelijk tot een belangrijke verbetering kunnen bijdragen? Ik heb nu al vier jaar bijna doorlopend pijn. Het kost me 's morgens dikwijls moeite om op te staan en aan de dag te beginnen. Met dat alles heb ik zo'n beetje leren leven. Ik probeer, niet zonder succes dacht ik, om mijn humeur zo min mogelijk door die ongemakken te laten beïnvloeden. Zou de voorgestelde behandeling die pijn en dat algehele onbehagen kunnen wegnemen of althans merkbaar kunnen verminderen, dan zou dat voor mij natuurlijk een enorme winst zijn. Maar als ik het goed begrijp, kan niemand me daarover enige zekerheid geven'.

In feite hebben Leendert Vriel en zijn vrouw zich in de afgelopen jaren door de nood gedwongen ontwikkeld tot wat men zou kunnen noemen 'kritische patiënten'. Zij

gaan er niet meer voetstoots van uit dat 'wat de dokter zegt wel het beste zal zijn'. Zij hebben leren inzien dat artsen een sterke neiging hebben om in puur medische waarden te denken, wat soms leidt tot het zinloos rekken van doelloos leven, alleen omdat de medicus meent verplicht te zijn 'het medisch programma' volgens het boekje af te werken. Gelukkig heeft Leendert Vriel artsen getroffen die deze kritische benadering begrijpen en soms duidelijk weten te waarderen. Op hun beperkte plaats stellen Leendert Vriel en zijn vrouw het steeds nijpender vraagstuk van de medische almacht en het nut voor de patiënt van medisch handelen ter discussie: Heeft de medicus het recht om met allerlei medisch-verantwoorde kunstmiddelen het leven van een patiënt te rekken - of zijn sterven te vertragen - als de patiënt met deze levensverlenging niet meer wezenlijk gebaat is? Meer huiselijk gezegd: Leendert Vriel wil weten wat de voorgestelde behandeling hem zal gaan kosten aan lichamelijk lijden en aan contactverlies met zijn gezin - en wat in redelijkheid verwacht mag worden aan nuttig resultaat voor hem en zijn gezin.

Om zelf uit te zoeken wat de mogelijk nieuwe behandeling hem aan ongemak, pijn en contactverlies kan kosten, bedenkt hij een vernuftig plan. Hij hoort dat een groep cursisten van een medische cursus bij hem in de buurt, een werkbezoek zal brengen aan het Antoni Leeuwenhoekhuis in Amsterdam, de grote kliniek waar kankerpatiënten, vooral door bestraling, worden behandeld. Met de leider van de groep cursisten overlegt hij of hij het werkbezoek als cursist kan meemaken, zonder dat bekend wordt dat hij zelf een opgegeven kankerpatiënt is. Na enig praten vindt de leider van de cursus het een doeltreffend plan en zo zwerft Leendert Vriel een dag lang door de grootste kankerkliniek van Nederland.

Na afloop heeft hij kennelijk plezier over de geslaagde misleiding: 'Wanneer ik daar als kankerpatiënt was gekomen, had ik een heel ander soort informatie gekregen als nu. Dat kan ook niet anders', geeft hij toe, 'want men zou met een ernstige kankerpatiënt nu eenmaal niet zo koel-zakelijk over ziekte, behandeling en genezingskansen kunnen spreken. Omdat men dacht dat ik een toekomstige verpleger was, zei men eerlijk en onomwonden dat de ziekte van Hodgkin in het vierde stadium geen reële overlevingskansen heeft. Dat had men niet kunnen zeggen als men geweten had dat ik zelf Hodgkin in het

vierde stadium had'.

Vooraf de zakelijke informatie in het Antoni Leeuwenhoekhuis heeft hem gerustgesteld. De rondleidster ging geen enkele vraag van de cursisten uit de weg. Ze vertelde op nuchtere, maar toch zeer menselijke manier welke kansen bepaalde patiënten hebben, waarom bepaalde behandelingen zó moeten worden uitgevoerd en niet op een wijze die voor de leek aanvaardbaarder lijkt. Ze vertelde ook op welke manieren men doorlopend bezig is om de geestelijke druk bij de patiënten zoveel mogelijk te verlichten.

'Het was al met al een zeer merkwaardige ervaring', vertelt Leendert Vriel. 'Ik liep daar door dat gebouw en ik zag overal kankerpatiënten. Alleen de cursusleider en ik wisten dat ik in feite bij die patiënten behoorde en niet bij de groep cursisten. Maar die kankerpatiënten zagen mij bij die cursisten lopen en zij zullen wel gedacht hebben dat ik bofte omdat ik als cursist in het Antoni Leeuwenhoekhuis was'.

Hij is niet zo erg veel nieuwe gegevens over zijn eigen ziekte tijdens het werkbezoek aan de weet gekomen. 'Ik heb wel wat vragen gesteld', zegt hij, 'vooral over de ziekte van Hodgkin, maar ik kon er natuurlijk niet te diep op ingaan, want dan had dat bij de begeleidster wantrouwen kunnen wekken. Bovendien ben ik natuurlijk in de afgelopen jaren al erg veel over mijn ziekte te weten gekomen'.

- Zal Leendert Vriel mede door deze ervaring instemmen met de nieuwe behandeling van de vlekken op zijn wervels, als die behandeling nodig en mogelijk zal blijken?

Mevrouw Vriel houdt nog een slag om de arm: 'Het blijkt allemaal nogal ingewikkeld te zijn. We wachten voorlopig maar af. Als de plannen vastere vorm krijgen, zullen we wel beslissen. Voorlopig laten we de zaak maar even rusten'.

Leendert Vriel zegt: 'Ik probeer er ook geestelijk afstand van te nemen. er zo min mogelijk aan te denken. We hebben in de afgelopen jaren geleerd om bij de dag te leven. Ik ga me niet blij maken met een vage kans die op een teleurstelling kan uitlopen. Voorlopig bereiden we ons voor op onze vakantie en dat proberen we op dit moment belangrijker te vinden'.

12 september 1975

De vakantie die Leendert Vriel, zijn vrouw en zijn driejarig zontje Bas in Frankrijk hebben doorgebracht, is nog onverhoopt tot een succes geworden. De aanloop tot de vakantie was nogal triest. Vlak voordat het gezin op reis zou gaan, kwam het echtpaar voor een moeilijke beslissing: de vakantiereis werd hun door de specialist die Leendert Vriel nu al vier jaar begeleidt, ontraden. Tijdens een controle werd de specialist verontrust door een verkeerd bloedbezinsel en enkele aanwijzingen. 'Ik ben geen gokker', zei de medicus toen. 'Het is nu eenmaal mijn gewoonte om het zekere voor het onzekere te nemen. Er kan sprake van zijn dat het kankerproces weer actief wordt. Als ik jullie was, ging ik niet met vakantie naar het buitenland'.

Leendert Vriel antwoordde hem: 'Ik ben wel een gokker, anders was ik de afgelopen jaren geestelijk misschien niet doorgekomen. Als het kankerproces werkelijk weer actief wordt, kan dit mijn laatste vakantie zijn. Dat vind ik een reden om juist wél met vakantie te gaan'.

De medicus heeft altijd begrip en waardering getoond voor de houding van het echtpaar om zich niet voetstoots bij medische modellen en adviezen neer te leggen. Ook dit maal verzette de arst zich niet tegen het besluit van Leendert Vriel en zijn vrouw om toch met vakantie te gaan. Als advies gaf hij hun mee: 'Wanneer je onderweg koorts krijgt, kom dan onmiddellijk terug. Ga niet eerst naar een Franse arts of naar een Frans ziekenhuis - daar is jouw ziekteverloop niet bekend, waardoor er kostbaar tijdverlies zou kunnen optreden voordat men tot de juiste behandeling komt'. Er werd afgesproken dat mevrouw Vriel onverwijd achter het stuur van de auto zou gaan zitten om haar man naar Nederland terug te rijden, als het ziektebeeld zich ongunstig zou ontwikkelen.

'Het was natuurlijk niet zo leuk om op deze manier met vakantie te gaan', zegt mevrouw Vriel als de reis naar Frankrijk er op zit, 'maar we hadden voor onszelf het gevoel dat we geen andere beslissing konden nemen. We hadden gedurende mijn hele vakantie hier in huis tegenover elkaar kunnen gaan zitten, met de wetenschap dat er in Frankrijk een huisje leeg stond dat wij hadden gehuurd. Dat vonden we geen oplossing. We menen dat onze beslissing om toch naar Frankrijk te gaan, wel past in het leven zoals wij dat in de afgelopen jaren hebben

geleefd'.

Het gevolg was wel dat gedurende de hele reis elke oneffenheid met bezorgde aandacht werd opgemerkt. In de derde vakantieweek kreeg Leendert Vriel een opgezet gezicht en zijn vrouw wilde al de koffers pakken voor de terugreis. Het bleek een zeer tijdelijke reactie op de doorleefde spanning en na een dag was Leendert Vriel weer wat opgeknapt. Vlak vóór de vakantiereis kreeg het echtpaar nog iets te verwerken. Enkele maanden geleden vertelde de specialist dat er op de ruggewervels van Leendert Vriel enkele verdachte vlekken zaten. De arts had hun voorgesteld de aard van die vlekken te laten onderzoeken.

In deze zeer moeilijke kwestie heeft het echtpaar geen beslissing behoeven te nemen. Vlak voor zij met vakantie gingen, hoorden Leendert Vriel en zijn vrouw dat een medisch onderzoek naar de aard van de vlekken op de wervels technisch onmogelijk was gebleken of althans dat het onderzoek dermate ingrijpende medische handelingen vergde dat het door de specialisten onverantwoord werd geacht.

De buitenstaander vraagt zich af of de specialist niet beter eerst had kunnen uitzoeken of het onderzoek mogelijk was, voordat hij er met het echtpaar over had gesproken.

Leendert Vriel en zijn vrouw hebben er wel begrip voor. Ze hebben het vermoeden dat de specialist al geruime tijd ongerust is geweest over die vlekken en dat hij eerst met zichzelf in het reine moest komen of onderzoek en mogelijke behandeling wel gewenst waren, zowel medisch als mentaal gezien. Toen hij tenslotte tot de overtuiging kwam dat hij als medicus en als vertrouwensman de mogelijkheid moest onderzoeken, is hij eerst met het echtpaar gaan praten. Leendert Vriel en zijn vrouw vinden dat een zekere erkenning van de arts - hij heeft hun als mondige patiënten beschouwd. Aan de andere kant blijkt weer hoe weinig de hele medische wetenschap nog over kanker en behandeling van kanker weet.

- Was het een opluchting voor hen dat zij niet meer hoefden te beslissen, of had het echtpaar toen het hoorde dat de voorgestelde behandeling niet door kon gaan, toch het gevoel dat er een kans voorbij was gegaan?

Leendert Vriel zegt: 'Toen ik hoorde, dat het niet door kon gaan, was ik, eerlijk gezegd, op slag het hele geval

vergeten. Er was geen gevoel van opluchting of spijt – het was gewoon of er nooit sprake was geweest van een onderzoek naar die vlekken’.

Mevrouw Vriel: 'Er gebeurden twee dingen tegelijk: de mededeling dat het onderzoek niet door kon gaan en de waarschuwing maar liever niet met vakantie te gaan. Ik heb toen wel even gedacht dat wellicht de laatste fase was aangebroken, dat het definitief mis zou gaan met Leendert. Dat heeft mij toen gesterkt in mijn beslissing om toch met vakantie te gaan, zo'n beetje met het gevoel dat we niets meer te verliezen hadden. Bovendien weten we dat de laatste fase van Leenderts ziekte langzaam zal beginnen en dat we bij de eerste signalen in elk geval voldoende tijd zouden hebben om zonder al te veel ongemak voor Leendert van Frankrijk naar Nederland terug te reizen’.

Die laatste fase in het verloop van de ziekte van Hodgkin zal volgens beproefde medische ervaring beginnen met koorts die niet met de gebruikelijke middelen bestreden kan worden. Een speciale moeilijkheid is echter dat Leendert Vriel soms een gevoel van koorst heeft, dat niet met een koorsthermometer meetbaar is. Hij legt uit: 'Het is dan net alsof alleen mijn hoofd koorts heeft, zo'n 40-41 graden en ik krijg dan soms het gevoel dat mijn hoofd uit elkaar zal barsten. Leg ik de koorsthermometer aan, dan wijst die geen verhoging aan. Ook in de rest van mijn lichaam voel ik geen koorts’.

Twee keer kreeg hij tijdens zijn vakantie zulk een koortsgevoel, maar beide keren ging de aanval na één dag vanzelf over.

- Zou het advies van de specialist om niet met vakantie te gaan hiermee niet bevestigd zijn?

Mevrouw Vriel houdt rekening met een andere mogelijkheid: 'De specialist had Leendert altijd op zijn middagsprekuren gezien, als Leendert al helemaal op gang is gekomen. De dokter had hem nog nooit 's morgens gezien, als Leendert iedere dag weer moeizaam bezig is zijn lichaam aan het gewone dagelijkse leven aan te passen. Bij de controle vlak voor onze vakantie kwamen we op het ochtendsprekuren en de dokter schrok wellicht omdat hij Leendert nog nooit in die situatie had meegemaakt. De onverwachte spanning waarmee het begin van onze vakantie gepaard ging, heeft er wellicht toe bijgedragen dat Leenderts toestand tijdens de vakantie kortstondig verslechterde’.

Enkele dagen na terugkeer uit Frankrijk zegt Leendert Vriel wat opgelucht: 'We hebben het toch maar weer gered. De vakantie, die geweldig was, hebben we in elk geval gehad, die kan ons niet meer ontnomen worden'. Kort na zijn thuiskomst kreeg hij wel een terugslag, die enkele dagen duurde. 'Natuurlijk', geeft hij toe, 'dit alles is onze persoonlijke keuze. Het is niet volgens het strikt medische model, dat voor onze situatie is voorgeschreven. Maar als we moeten kiezen tussen een soort planteleven en een wat korter leven, waarin we met elkaar zo normaal mogelijk van het leven kunnen blijven genieten, dan kiezen mijn vrouw en ik zonder aarzelen voor de tweede mogelijkheid. Ik kan me echter voorstellen dat een dokter een dergelijk advies niet kan en niet mag geven. We zijn daarom erg blij dat de specialist die mij behandelt, in dergelijke gevallen aan ons de keus laat en onze keus ook eerbiedigt’.

3 oktober 1975

Leendert Vriel heeft een paar moeilijke weken achter de rug. Zijn eetlust was dagenlang geheel verdwenen, de pijn waarmee hij al vier jaren vertrouwd is, werd alarmerender. Alles wees er op dat de laatste fase van zijn leven was aangebroken. Na die moeilijke weken herstelde hij zich weer. Als ik bij hem ben, ziet hij er afgetobd uit, maar zijn wat spottend optimisme heeft hem niet verlaten. Wat hem in de laatste tijd vooral dwars zit, is de ronduit slechte begeleiding van kankerpatiënten: 'Ik voel me soms net een klein schip in een rumoerige zee. Je wordt van hot naar haar geslingerd en je weet bij benadering niet waar dat allemaal voor dient. En dan blijft tenslotte altijd de vraag: in hoeverre word je volledig ingelicht door de artsen?’

Hij vertelt het verhaal van een oude man die bij hem in de buurt woont. De man werd voor onderzoek opgenomen in het ziekenhuis: men vreesde kanker. Na het onderzoek dat een week duurde, had de chirurg gezegd: 'Nou meneer, dat was gewoon een vergissing. U mag weer fijn naar huis'. De man zielsgelukkig naar zijn vrouw terug. Enkele dagen later kreeg de wijkverpleegster via de nazorg een briefje: de man had kanker in een zo vergevorderd stadium dat opereren zinloos was.

Mevrouw Vriel heeft een soortgelijk geval in haar werk-

kring beleefd. Een vrouw had kanker in een zó vergevorderd stadium dat ze binnen zeer korte tijd zou moeten sterven. De familie werd door de arts ingelicht, maar er werd bij gezegd dat men de vrouw zelf niets mocht vertellen.

Mevrouw Vriel: 'Wekenlang heeft die vrouw in haar gezin geleefd, zonder dat er eerlijk en vrij met elkaar kon worden gepraat. Nu is ze stervende en nu heeft men het haar eindelijk verteld'. Mevrouw Vriel is naar de vrouw toegegaan en heeft haar gevraagd: 'Bent u blij dat u het nu weet?' De vrouw kon nog maar moeilijk praten, maar het was duidelijk dat het een enorme opluchting voor haar was geweest.

Mevrouw Vriel: 'Wie kan schatten wat zo'n dokter dat echtpaar onthouden heeft? Ze hadden die laatste weken misschien nog eens echt met elkaar willen praten. Ze hadden misschien samen nog eens uit willen gaan. Dat kan nou allemaal niet meer. Met welk recht, met welke bevoegdheid doen artsen dergelijke dingen? Raadplegen ze voor dergelijke gevallen een psycholoog of een andere deskundige? Zullen er dan altijd artsen blijven die hun patiënten als onmondige wezens blijven beschouwen'.

- *Artsen zijn misschien soms bang dat een dergelijk bericht de patiënt geheel overstuurt zal maken.*

Mevrouw Vriel: 'Nou, en mag dat dan niet? Mag iemand die zijn doodvonnis krijgt, niet even flink gillen van angst of opstandigheid? Mag iemand die sterven moet, niet zo terneergeslagen worden dat er voor de tijd die nog rest, goede begeleiding nodig is? Het is toch heel belangrijk dat een mens het leven zinvol kan voltooien. Mag hem dat onthouden worden, omdat zijn arts met de begeleiding geen raad weet? Misschien denkt die arts wel dat zo'n patiënt zich aanstelt, dat zo'n patiënt overgevoelig is, dat zo'n patiënt vormen van pathologie gaat vertonen. Laat hij dat dan zeggen, of laat hij het een deskundige laten zeggen. Wie ontijdig het leven moet beëindigen, kan heus wel een duwtje verdragen. Veel erger is het voor zo'n patiënt als hij tot de ontdekking komt dat zijn arts, zijn vertrouwensman hem onderschat heeft, hem niet ernstig, niet als volwaardig mens, niet als zijn gelijke heeft aanvaard'.

Het is een ongewoon felle uitval van mevrouw Vriel, die doorgaans met weinig woorden een voorzichtige mening geeft.

- *Wie moet kankerpatiënten die ten dode zijn opgeschre-*

ven begeleiden?

Mevrouw Vriel: 'Het is in feite toch erg triest dat daarvoor geen speciale opleiding bestaat. Voorlopig geloof ik dat wijkverpleegsters en ziekenhuisverpleegsters de eerstgeroepen zijn om die begeleiding te geven. Zij zouden dan voor moeilijke gevallen bij specialisten om raad moeten kunnen vragen. Zoals 't nu gaat, gaat het in elk geval verkeerd, want goed beschouwd is er bijna geen enkele vorm van begeleiding'.

- *Wat moet er worden verstaan onder begeleiding van kankerpatiënten?*

Leendert Vriel: 'Als ik anderhalf jaar geleden de woorden kanker en dood gebruikte, dan spuwde ik ze uit. Ik dwang mezelf er toe om over kanker en dood te praten maar het waren geen aanvaarde begrippen voor me. Als ik nu aan de dood denk dan schrikt me dat niet meer af. Ik denk dan aan rust en aan geen pijn meer. Kanker is voor mij tot een proces geworden dat mijn leven binnen afzienbare tijd zal afronden, zoals andere natuurlijke processen een einde zullen maken aan het leven van andere mensen'.

- *Is kanker en de daarop volgende dood iets geheel nieuws in de geschiedenis?*

We praten er lang over. Vroeger stierf de mens niet zo 'geprogrammeerd'. Tijdens epidemieën sloeg de dood snel toe en men kreeg amper de tijd om zich op de dood voor te bereiden. Zelfs toen de tbc nog talloze slachtoffers eiste, werd de ziekte pas als dodelijk herkend als het sterven was begonnen. Kanker is in de geschiedenis de eerste ziekte die door de vergevorderde medische kennis, in een zeer vroeg stadium herkend kan worden. De weg naar de dood kan dan soms lang zijn, hoewel men tegelijk in de ernstige gevallen kan waarnemen dat de dood onstuitbaar nadert. Nog nooit in de mensengeschiedenis moesten grote groepen mensen zich op deze manier met de dood vertrouwd maken.

- *Is het dan niet menselijk dat de artsen de waarheid zo lang mogelijk verborgen houden?*

Mevrouw Vriel protesteert: 'Dan zie je de voorbereiding op een zichtbaar naderende dood alleen maar negatief. Wie weet dat hij of zij nog maar kort zal leven, kan waarden in het leven ontdekken die tot dan toe verwaarloosd werden'.

- *Begeleiden wordt dan wel een taak die veel tijd en geduld zal vragen. De begeleider(ster) moet de zieke eerst ver-*

trouwd maken met de ziekte en de naderende dood. Daarna zal de begeleider(ster) als dat nodig is, de zieke moeten bijstaan in het afronden van het leven. Zo'n begeleiding kan ook niet tot de patiënt-zelf beperkt blijven. Mevrouw Vriel: 'Ik kan me voorstellen dat ik na de dood van mijn man zelf ga pogen om kankerpatiënten te begeleiden'.

- Is zij zich bewust wat dat zeggen wil? Het begeleiden van een jonge vrouw met twee kleine kinderen moet tot de dankbaarste opdrachten worden gerekend, want de zorgen van zo'n moeder zijn invoelbaar voor de buitenstaander. Maar hoe zwaar moet een begeleiding niet zijn van bijvoorbeeld een man, wiens leven slechts gevuld werd door een buitenmodel sportauto of een baan die veel geld opleverde?

Mevrouw Vriel: 'Een goede begeleidster of begeleider mag zich nooit met de problemen van de zieke vereenzelvigen. Als zo'n auto voor die man op het einde van zijn leven het belangrijkste is, dan is dat zijn goede recht. Natuurlijk mag ik het zielig en waanzinnig vinden als ik zie hoe mensen hun gezondheid en hun gezin opofferen voor een baan waar ze meer verdienen dan ze kunnen opmaken. Maar dat is onbelangrijk als iemands leven teneinde loopt. Dan gaat het niet meer om de waardering van zijn leven, maar om de waarde van zijn sterven. Het gaat er dan om, dat hij of zij voldoende vrede met het leven krijgt om de dood met gerustheid tegemoet te gaan'.

- Hoeveel mensen zouden we in onze samenleving niet nodig hebben om de vele honderden opgegeven kankerpatiënten op deze manier te begeleiden?

Leendert Vriel: 'Leven we in feite niet in een krankzinnig systeem, dat de mens gewoon vijandig is? Iedereen roept dat er te veel artsen, te veel deskundigen en te veel werkrachten komen. En tegelijk is het kennelijk onmogelijk om mensen vrij te maken voor de meest wezenlijke hulp die een mens nodig heeft. Natuurlijk zal het tijd kosten. Een goede begeleidster of begeleider zal niet meer dan twee, drie zieken tegelijk kunnen begeleiden. Mag dat in onze samenleving een reden zijn om dagelijks duizenden mensen die ter dood zijn veroordeeld, geestelijk aan hun lot over te laten? Medisch worden ze als onmondigen beschouwd die maar mooi moeten vinden wat de artsen met hen voor hebben. En wie heeft dan verder het geduld, het vermogen en de tijd om gewoon zo nu en dan een paar uur bij zo'n zieke te gaan

zitten, gewoon met gestrekte benen in een luie stoel, zodat de zieke de zekerheid krijgt dat er voldoende tijd is om te praten, of om eens een kwartier niks te zeggen, zonder dat de ander ongeduldig wordt? Weet je, ik krijg dikwijls het vervelende gevoel dat wij, opgegeven kankerpatiënten, alleen nog maar medisch interessant zijn en als zodanig nog een zeker maatschappelijk nut voorstellen. Maar wij zijn toevallig ook gewone mensen die het enige leven dat we hebben, voortijdig moeten afsluiten. Wanneer zal deze wereld toch eens ophouden met het rekenen louter in klinkende munt? Wanneer zal de mensheid eindelijk eens leren om inspanning te waarderen naar haar opbrengst in doodgewoon mensengeluk?'

17 oktober 1975

Leendert Vriel en zijn vrouw hebben in het afgelopen jaar soms het ongemakkelijke gevoel gehad, dat zij niet voldoen aan de verwachtingen van hun naaste omgeving en kennissen. In het afgelopen jaar is het aanvankelijke medeleven soms geworden tot een nauw verholen verbazing die naar geprikkeldheid zweemt.

Leendert Vriel: 'Ik heb soms het gevoel dat ik in gebreke blijf door zolang te blijven leven'.

Mevrouw Vriel vult aan: 'Het is soms alsof mensen ons met wantrouwen bezien, alsof zij zich afvragen: Is het werkelijk wel zo dramatisch?'

Bovendien heerst er hier en daar - ook bij mensen die het echtpaar niet persoonlijk kennen - de indruk dat zij in deze verhalen te heldhaftig, te weinig menselijk worden afgeschilderd.

Mevrouw Vriel: 'Hoe moeten we nu duidelijk maken dat we heel gewone mensen zijn, met gewoon menselijke zwakheden en onplezierige karaktertrekjes?'

Leendert Vriel: 'Toen jij over ons ging schrijven, leefde ik al ruim twee jaar met de dood voor ogen. Dat verandert een mens. Vroeger was ik, wat men noemt, een handige jongen die de neiging had om overal een slaatje uit te slaan. Ik heb onder de hand tijd genoeg gehad om na te denken hoe ik zou zijn geworden als ik geen kanker had gekregen. Eerlijk gezegd kom ik er niet helemaal uit. Ik was een beginnend zakenman met grote toekomstplannen, maar ik was ook een man die erg veel van zijn vrouw hield en die zijn huwelijk niet aan zijn zaak had willen

opofferen. Of me dat gelukt was, weet ik gewoon niet. Misschien had ik de fout gemaakt die zo velen maken, maar ik kan het me gewoon niet voorstellen. Wel heb ik nog steeds iets van de vroegere zakelijkheid. Het zal mij niet gemakkelijk gebeuren dat men mij in de boot neemt, ook nu niet. Ruim een jaar geleden kocht ik met geleend geld een huisje op een stukje grond van de gemeente. Zoals je weet, bleek mijn vrouw allergisch voor de plantegroei daar en kreeg ademhalingsmoeilijkheden als we daar waren. Ik heb nu het huisje zonder verlies aan de gemeente overgedaan. Dat heeft nogal wat voeten in de aarde gehad, maar na langdurig onderhandelen is het me gelukt. Zoiets vind ik dan fijn – als ik niet ziek was geworden, zou ik veel plezier in zaken-doen hebben gehad'.

Mevrouw Vriel: 'Misschien komt het ook wel omdat wij pogen zo gewoon mogelijk door te leven, net alsof Leendert geen dodelijke kanker heeft. We gaan met vakantie, we gaan samen wel eens uit, we spelen zelfs met de gedachte om een eigen huisje te kopen, al zal het financieel wel een heksentoer worden. Onze manier van leven is voor de buitenwereld misschien al te normaal – in een geval van dodelijke kanker verwacht men duidelijke droefheid, somberheid en vooral geen opgewektheid en blijheid om alledaagse pleziertjes'.

Leendert Vriel: 'Wie zich in onze situatie wil verdiepen, komt tot de ontdekking dat dit onze enige mogelijkheid is. Nu mijn ziekte al meer dan vier jaar duurt, is gewoon doorgaan onze enige kans omdat we anders geestelijk volledig in het slop raken. Wij weten dat elke dag het definitieve stervensproces kan beginnen en daarom proberen we van elke dag het allerbeste te maken. Dat brengt mensen misschien aan het twijfelen – ik ervaar soms een doelbewuste ontkenning van mijn ziekte, zelfs een doelbewuste ontkenning van de pijn, die ik voortdurend heb'. – *Is het niet zo, dat mensen nooit lang toeschouwer kunnen zijn van de moeilijkheden bij anderen? Een kort, hevig lijden brengt de mensen in de buurt doorgaans tot groot medeleven, grote hulpvaardigheid. Er ontstaat dan vaak de neiging om de getroffen een groot heldendom toe te dichten: Iedereen kan een voorbeeld nemen aan de manier waarop zij hun kruis dragen!*

Zodra het lijden echter maanden en zelfs jaren gaat duren wordt men vermoeid. Men verwacht een duidelijk herstel of een dramatische afloop. De wankelde toestand van durend

lijden zonder duidelijk uitzicht roept afwijzing op. Als deze tijd dan nog wordt getekend door opgewektheid tegen beter weten in, dan wordt de omgeving wantrouwend en soms zelfs vijandig.

Ik vertel hun het historische verhaal van een vrouw die veertig jaar was getrouwd met een maagpatiënt. Altijd als de vrouw in die veertig jaar iets bijzonders had klaargemaakt, kon de man het niet verdragen. Als er pleziertjes waren, zat hij er bij met een van pijn vertrokken gezicht. De ziekte, die eerst moederlijke gevoelens had opgeroepen, werd in het huwelijk tot een voordurende steen des aanstoots. De pijn van haar man werd in het huwelijk voor de vrouw een pesterij. Zij begon de pijn bij haar man ook te wantrouwen. In een ogenblik van onbeheerste woede sloeg zij haar man met een stuk ijzer dood.

Leendert Vriel herkent iets in het verhaal: 'Vooral in het afgelopen jaar proberen sommige mensen steeds duidelijker mijn ziekte en mijn pijn te ontkennen. Het komt voor, dat ze mij op een ongemakkelijke stoel laten zitten, hoewel ze moeten weten dat ik dan meer pijn heb dan nodig is. Die al dan niet bewuste ontkenning kan mij soms razend maken. Enkele weken geleden was ik zo ziek dat ik dacht: 'Nou gaat het aflopen'. Ik zei toen dat ik graag vredig dood zou gaan. Een vrouw, die op bezoek was, schrok daarvan en zei dat ik nog lang niet dood mocht gaan. Ik ben toen erg boos geworden en riep haar toe: 'Waarom mag ik niet rustig sterven?'

– *Zou Leendert Vriel niet ook boos zijn geworden als die vrouw had geantwoord: 'Ja Leendert, je tijd is nu gekomen, het is nu wel genoeg geweest'. Is het uitspreken van het verlangen naar de dood niet een verkapt poging om anderen tot protesten te brengen, zodat hij de zekerheid kan krijgen dat de anderen hem nog niet zo zwaar ziek wanen? Zou Leendert Vriel echt willen, dat mensen hem gingen steunen in zijn verlangen naar de dood?*

Leendert Vriel is geruime tijd stil. Hij vindt het duidelijk een moeilijke vraag. Tenslotte zegt hij, wat aarzelend: 'Als ik me goed voel en de mensen zeggen dat ik er patent uitzie, dan vind ik dat wel fijn. Maar als ik erge pijn heb en men zegt het dan, dan ergert het me enorm'.

– *Het uiterlijk en de manier van leven van Leendert Vriel voldoen niet aan het beeld dat mensen hebben van een dodelijk zieke.*

Leendert Vriel: 'Het duurt te lang hè en het is te gewoon.

Weet je, soms krijg ik een soort schuldgevoel dat ik nog leef.

- *Maar zou hij echt willen dat mensen in zijn omgeving hem gelijk gaven, als hij zegt te willen inslapen om niet meer wakker te worden?*

Leendert Vriel: 'Als men het echt gemeend zou zeggen, zou ik er blij mee zijn. Mijn vrouw zegt soms: 'Ik kan me voorstellen dat je naar de dood verlangt'. Dat vind ik geruststellend. Dan weet ik dat ze nog helemaal met me meevoelt, dat ze me wil begrijpen.'

Mevrouw Vriel: 'De enige zekerheid die de mens in het leven heeft, is dat hij vroeg of laat zal moeten sterven. Juist die enige zekerheid wordt weggedrukt, wordt ontkend. Het leven is gevuld met geld verdienen, autorijden, succes hebben, naar plezier zoeken, plastic en prestatie. Met de dood op de achtergrond wordt dat allemaal erg belachelijk. Wie langdurig en ongeneeslijk ziek is, herinnert te veel aan dat onherroepelijke einde. Hij wordt een sta-in-de-weg in de paniekerige schijnwereld waarin de mensen zeggen zich thuis te voelen. In die schijnwereld is een zekere hardheid geboden, maar zieke mensen moeten worden ontzien. De eigen schijnschone levensvulling verbleekt bij een zwaar-zieke die zich met zijn beperkingen poogt te verzoenen - en zeker als zo'n zieke zich met een onafwendbare dood poogt te verzoenen. Men zegt wel dat ziekte en dood de mensen vroeger meer vertrouwd waren, maar is dat wel zo?'

We praten er lang over, maar we komen er niet helemaal uit. Zeker, de mens stierf in vroeger tijden thuis, te midden van zijn gezin en zijn vrienden. De mens aanvaardde vroeger misschien gemakkelijker de dood van een ander. Maar betrok hij zo'n sterven dan ook op zichzelf? In de Middeleeuwen werd het toneelstuk Elckerlyc gedicht: de weg van een man naar de dood. Hoe dichtert hij bij de dood komt, des te meer mensen laten hem in de steek. Als de mensen verdwenen zijn, gaan ook geloof en hoop bij hem vandaan. De liefde blijft het langst bij hem, maar de allerlaatste stap moet de stervende zonder enige steun alleen zetten.

Leendert Vriel heeft in de afgelopen jaren al enkele malen naar het verhaal geluisterd. Hij zegt: 'Ik maak het de mensen misschien ook wat moeilijker. Ik hoor er niet meer bij, maar ik blijf wel zo gewoon mogelijk meedoen'.

Mevrouw Vriel: 'Dat is dan wel een toestand waarin alleen al in Nederland vele honderden kankerpatiënten

zich bevinden. Wat moet dat verschrikkelijk zijn voor mensen die men maar laat aantobben en die niet kunnen terugvallen op een man of een vrouw, in wie zij onvoorwaardelijk kunnen blijven geloven'.

31 oktober 1975

Het zijn weer de moeilijke maanden, vol herfstgeuren, vroege schemer en herinneringsdagen voor Leendert Vriel en zijn vrouw. Wonderlijk is dat deze tijd dit jaar veel minder zwaar voor het echtpaar is dan een jaar geleden. Het vorig jaar was Leendert Vriel nog erg opstandig. Hij wilde feesten geven om zijn 5-jarig huwelijk en de drie verjaardagen in zijn gezin te vieren. Toen ik een jaar geleden voorzichtig opmerkte dat hij al deze wat treurige herdenkingsdagen misschien beter binnen de kring van zijn eigen gezin kon houden, werd hij boos: 'Mag ik soms geen feesten meer geven?', vroeg hij toen bitter.

Hij zegt nu: 'Mijn vrouw en ik hadden toen een grote behoefte om iets terug te doen aan de mensen die ons tot grote steun waren geweest in de eerste tijd van mijn fatale ziekte. Maar ik geloof ook dat ik een jaar geleden in het laatste stadium van verwerking zat. Ik heb het gevoel dat ik, vooral door die bootreis, mijn ziekte en mijn naderende dood heb leren aanvaarden'.

Zijn vrouw beaamt dat: 'Leendert is veel rustiger geworden, veel lakonischer, zou ik zeggen. Het vooruitzicht dat de verjaardagen van ons kind, ons-zelf en ons huwelijk erg rustig zouden zijn, vond hij al maanden te voren een fijn vooruitzicht'.

Leendert Vriel: 'Na het kinderfeestje op de vierde verjaardag van Bas was ik wel volkomen uitgeput, maar het was een lichamelijke uitputting. Geestelijk was ik niet terneergedrukt, zoals vroeger wel gebeurde'.

- *Heeft Leendert Vriel werkelijk aanvaarding gevonden?*
Ik vertel hem en zijn vrouw het verhaal dat ik hoorde van een arts die zich bijzonder inzet voor stervensbegeleiding. Een jonge, maatschappelijk zeer geslaagde man, die veel succes had bij vrouwen, hoorde dat hij ongeneeslijke kanker had. Na korte tijd ging hij actief meedoen met een team van mensen dat zich met stervensbegeleiding bezighield. Hij vertelde over zijn gevoelens en ervaringen - hij ging zelf stervenden begeleiden. Ondertussen werden

verpleegsters verliefd op hem en hij op verpleegsters. Hij plukte de dag, maar getuigde steeds van zijn bereidheid de dood te aanvaarden. Toen echter zijn eigen sterven zich meldde, raakte hij in panisch ongelooft: tot het laatst toe had hij zichzelf voor de gek gehouden; tot het laatste toe had hij niet kunnen geloven dat het hem echt zou overkomen.

Leendert Vriel luistert aandachtig naar het verhaal. Zoals vaak wanneer een vraag hem wezenlijk raakt, is het een tijd intens stil. Wat onzeker antwoordt hij tenslotte: 'Niemand weet het natuurlijk helemaal echt zeker. Of ik mijn sterven werkelijk echt heb aanvaard, zul je pas kunnen zien als je me ziet sterven. Dan pas zal ik ook voor mezelf de zekerheid krijgen of ik me nu niet op een ingewikkelde manier voor de gek zit te houden. Zover als ik mezelf nu kan peilen, kan ik zeggen dat ik mijn sterven zonder protest tegemoet zie'.

- *Betekent dat, dat Leendert Vriel zich los moet maken van het leven?*

Hij antwoordt onmiddellijk: 'Helemaal niet! Ik blijf leven, elke dag die ik heb en dat leven heeft elke dag opnieuw weer nieuwe betekenis voor me. Ik aanvaard de dood, maar ik ga nog niet voor hem opzij. Van de week heb ik een huis gekocht. Op 1 mei gaan we verhuizen'.

- *Kun je dat financieel bolwerken?, is mijn eerste, wat onbenullige reactie.*

Mevrouw Vriel legt uit dat het een klein huisje is, zo'n dertig jaar oud, met een grote tuin, een moestuin. Mevrouw Vriel staat op het punt een vrij zware studie af te ronden. Dan kan zij een baan krijgen die haar zoveel inkomen geeft dat zij daarop een gemeentegarantie kreeg voor de vrij zware hypotheek.

Leendert Vriel: 'Het betekent voor ons: een paar maanden wat zuinig leven, maar dan gaan we ook naar een huisje waar ik mijn gezin met een gerust hart kan achterlaten. Dit vrij grote huurhuis waar we nu wonen, kregen we kort nadat de ongeneeslijke kanker bij mij was ontdekt en ik mijn bakkerij had verkocht. Het is nooit echt ons huis, ons hol geworden. Ik heb het altijd vervelend gevonden om hier mijn gezin te moeten achterlaten. Dat nieuwe huisje is het huis waarvan we allebei altijd hebben gedroomd: klein, zodat mijn vrouw er niet te veel onderhoud aan heeft en achter het huis een mooie tuin, die moestuin kan worden.'

- *Is het niet riskant voor hem om vele maanden vooruit te*

denken?

Leendert Vriel: 'Ik houd er ernstig rekening mee dat ik niet meer in dat huis zal wonen. Als ik vóór 1 mei sterf, dan weet ik in elk geval, dat mijn vrouw en mijn kind in dat huis zullen gaan wonen. Dat lijkt me een heel geruststellende gedachte. Dat is nu wat ik bedoelde met dat elke dag opnieuw leven. Het is tegen de spelregels dat ik in mijn toestand een huis koop, maar als je het niet doet, snijd je mogelijkheden af die misschien van enorme waarde zijn. Waar moet ik bijvoorbeeld in dit huis sterven? Er is hier nergens een plekje dat ik als echt vertrouwd en rustgevend ervaar. In dat nieuwe huisje is nog een echte, ouderwetse serre, die uitkijkt op de vrij grote tuin. Als ik 1 mei haal, dan sterf ik, kijkend naar de tuin waarin mijn vrouw zal werken en waarin mijn kind zal spelen en groot zal worden'.

Mevrouw Vriel zegt: 'In zijn hart heeft Leendert dit altijd gewild: een klein huisje en dicht bij de natuur. Je kunt blijven dubben of het wel verantwoord is, maar dan gaat de tijd voorbij en juist tijd is voor ons zo kostbaar.'

Het gesprek komt op het zeer gave boek van Cri Stellweg: *Deze aarde verlaten*, waarin zij vertelt over het sterven van haar broer.

Leendert Vriel: 'Cri Stellweg liet haar broer ook sterven in een kamer die uitzag op een mooie tuin. Uit het boek blijkt dat daardoor het sterven van die man werd verlicht. Dat laatste stapje in het leven moet de mens nu eenmaal helemaal alleen zetten - laat de omgeving dan zo zijn dat die allerlaatste stap niet nodeloos zwaar wordt'.

- *Leeft hij nu niet in een grote spanning of hij die eerste mei al dan niet zal halen?*

Leendert Vriel: 'Nee, echt niet. Ik geniet met volle teugen van het toekomstbeeld. Ik zie mijn vrouw en Basje in dat nieuwe huis wonen, en natuurlijk hoop ik dat ik er ook nog even bij kan zijn, maar het huisje zelf vind ik het belangrijkste. Natuurlijk, stel dat het vlak vóór 1 mei mis zou gaan. Dan zou ik, geloof ik, wel even opstandig denken: Had die dood nou niet even kunnen wachten! Maar ook dan zal ik blij zijn dat we de knoop nu hebben doorgehakt'.

Het klinkt allemaal opgewekt, maar in de stoel tegenover me zit toch een man die doorlopend slopende pijn heeft, al weet hij het doorgaans goed te verbergen. Om zijn rug te steunen heeft hij voor vijf weken een gipsharnas aangemeten gekregen, dat hem veel pijn en hinder

bezorgt. Soms duurt het 's morgens langer dan een uur voordat hij zonder pijn kan ademen. 'Ik geloof trouwens niet dat het erg veel zal helpen', zegt hij, 'want de pijn in mijn rug vermindert niet'.

- *Houdt Leendert Vriel er rekening mee dat de naaste omstanders de direct naderende dood misschien eerder herkennen dan hijzelf?*

Leendert Vriel: 'Je bedoelt dat mijn vrouw mij zou moeten waarschuwen dat het stervensproces zich onafwendbaar heeft aangekondigd?'

- *Zal hij het dan waarderen of verdragen als men hem zou zeggen: 'Leendert je bent aan je laatste stappen begonnen', of heeft hij liever dat men hem in de waan laat dat het zover nog niet is?*

Leendert Vriel: 'Als mijn vrouw of iemand die ik onvoorwaardelijk vertrouwt, het me zou zeggen dan zou ik dat wel op prijs stellen. Ik zou het bijvoorbeeld van jou ook wel kunnen verdragen, al zou ik misschien een ogenblik denken: 'Hij zegt het om me uit m'n tent te lokken'.

- *Wil hij liever dat er een einde komt aan deze verhalen?*

Leendert Vriel: 'Nee, dat niet. Ik weet dat je me soms moeilijke vragen stelt om het allemaal goed te begrijpen en om het dan te kunnen doorgeven aan de mensen die er nog helemaal doorheen moeten. Door dat allemaal zo goed mogelijk te vertellen, krijgt die krankzinnige ziekte en dat onbegrijpelijke sterven voor mij enige zin. Net als de broer van Cri Stellweg, zeg ik: Er moet over geschreven worden. Over de dood, want die zal ieder mens ontmoeten en de mensen zijn de spelregels voor die ontmoeting verleerd. Maar vooral moet er worden geschreven over kanker. Duizenden mensen teren weg aan kanker, nodeloos wellicht omdat er nog steeds niet voldoende geld is om deze ziekte te doorgronden. Ik zou tegen iedereen die kapitaal beheert, willen zeggen: 'Morgen kunt u ook kanker hebben en dan gaat u meestal langzaam dood, omdat er nog steeds onvoldoende geld is om te weten te komen of er misschien toch wat aan die rotziekte is te doen'.

Voleinding

8 en 18 november 1975

De crisis had zich in feite al ruim te voren aangekondigd maar zij kwam toch als een overrompeling. In het afgelopen half jaar waren er duidelijke signalen geweest dat Leendert Vriel lichamelijk kwetsbaarder werd. Met een ijzeren optimisme bleef hij echter overeind en zette hij zijn leven zo veel mogelijk normaal voort. De crisis kwam hard en snel. Vrijdagsavonds had ik enkele uren met hem gepraat. Leendert Vriel zag er afgetoed uit. Om een uur of elf was hij duidelijk aan het einde van zijn kracht. Enkele uren later noteerde zijn vrouw ruim 38 graden koorts bij hem.

Mevrouw Vriel: 'Toch bleven we ons nog voor de gek houden door te zeggen dat het wel een griepje zou zijn'. De koorts liep snel op en 's zondags begon Leendert Vriel hevig te transpireren, zoals dat vier jaar geleden ook was gebeurd. Om de paar uur moest hij zich 's nachts verschonen omdat zijn kleren doorweekt waren. 's Maandagsmorgens zaten zijn vrouw en hij bij de specialist die hem de afgelopen jaren heeft begeleid. Na een vluchtig onderzoek zei de arts: 'Onmiddellijke opname'. Leendert Vriel: 'Het kwam voor mijn vrouw harder aan dan voor mij. Ik wist in feite al een week dat de kanker weer aan het woekeren was. Ik wilde me goed houden, want ik ben nu eenmaal erg ijdel, maar in dat ziekenhuis dacht ik ineens, dat ik misschien toch niet thuis zou kunnen sterven en toen kreeg ik het ook even te kwaad'. Het was een moeilijk kwartier daar in het ziekenhuis terwijl de opname werd geregeld. Leendert Vriel was er zo naar aan toe dat hij niet meer overeind kon blijven. 'De felheid van de aanval overrompelde me volkomen', zegt mevrouw Vriel.

De mentale inzinking duurde niet erg lang. 'Ik werd zelfs opgewekt', zegt Leendert Vriel. 'Ik legde m'n vrouw uit hoe het allemaal zat met de verzekeringen en met ons pas gekochte huis. Toen voelde ik me klaar om te sterven. Ik vond dat ik vier mooie jaren had gehad nadat de kanker bij me was vastgesteld. Ik vond ook dat ik het er niet zo slecht van had afgebracht'.

Toch wilde hij een laatste mogelijkheid dat het nog niet zo ernstig was, openhouden. Hij vroeg aan de specialist: 'Wat is er aan de hand?'. Aanvankelijk zei de arts wat ontwijkend: 'Wat ik denk, is nu niet zo erg belangrijk'. Maar na enig praten voegde hij er aan toe: 'Ik denk

hetzelfde als jullie'.

'Ik voelde me snel achteruit gaan', vertelt Leendert Vriel, 'en ik wilde behoorlijk afscheid nemen van de dokter. Ik zei hem dat ik vier jaar lang een lastige patiënt voor hem was geweest, maar dat ik hem altijd dankbaar was geweest voor de manier waarop hij mijn vrouw en mij had begeleid. De dokter antwoordde dat mijn ziekte hem ertoe had gebracht over bepaalde zaken erg diep na te denken'.

Vier jaar leven met de ziekte van Hodgkin in het vierde stadium betekent niet alleen in Nederland maar over de hele wereld een medische uitzondering. Toen het erop leek dat de crisis naar een spoedig einde zou voeren, wilde een specialist met grote wetenschappelijke belangstelling zich intensief met Leendert Vriel gaan bezighouden. De arts die Leendert Vriel vier jaar heeft behandeld en een collega namen hem in bescherming: 'Er wordt alleen onderzocht wat strikt noodzakelijk is', besliste de arts. In een toestand waarin het spreken hem moeilijk werd, het ademen zwaar was, en hij een gevoel van totale machteloosheid had, voelde Leendert Vriel deze bescherming als een weldaad. De noodzakelijke onderzoeken waren overigens al ingrijpend genoeg en het resultaat stond in feite van te voren al vast: alleen zeer krachtige inspuitingen zouden de onmiddellijke dreiging kunnen wegnemen. In afwachting van de inspuitingen liet Leendert Vriel zich weer naar huis brengen.

De vier dagen in het ziekenhuis zijn voor hem een bijzondere belevenis geweest. 'Ik voelde me geen hulpeloze patiënt meer, zoals vier jaar geleden', vertelt hij. 'Er waren verpleegsters die de geschiedenis kenden en die mij vroegen hoe mijn leven met kanker nu precies was en of ik niet bang was voor de dood'.

De inspuitingen die de kankercellen moeten vernietigen, maar die ook gezonde cellen onherstelbaar kunnen aantasten, duren zes maanden. In totaal moet Leendert Vriel twaalf maal worden ingespoten met een stof die zo sterk is dat hij blaren veroorzaakt als hij op de onbeschermde huid terecht komt. Met een tussenruimte van één week krijgt hij twee inspuitingen. Dan komen er twee weken rust om zijn bloed op peil te brengen, waarna er weer twee inspuitingen volgen met een tussenruimte van één week. Tussen de inspuitingen moet hij vijf maal per dag tabletten slikken en dat geheel veroorzaakt een totale ontredering van zijn lichamelijke functies.

Na de eerste inspuiting kon hij dagenlang geen enkel voedsel binnenhouden. Zijn toch al sterk vermagerde lichaam verloor snel aan gewicht. Hij weigerde om naar bed te gaan, 'want', zo zegt hij, 'als ik eenmaal op bed blijf liggen, kom ik nooit meer overeind'. Hij schuifelt door het huis, zet tastende stappen en voelt zich doorlopend diep onbehagelijk.

- *Dacht hij in het ziekenhuis werkelijk dat hij ging sterven?*
Leendert Vriel: 'Ik dacht dat het kón gebeuren maar ik bleef toch wel hopen dat ik het weer zou overleven'.

Bij de tweede inspuiting werd een stof toegevoegd om de bijverschijnselen wat te verzachten. Dat had een zeer onverwacht gevolg. Toen hij bijna een dag na die inspuiting thuis zat en zijn vrouw met zijn kind even weg was, schoot zijn polsslagen ineens met razende snelheid omhoog om daarna bijna weg te vallen. Twee dagen later zegt hij: 'Ik dacht: 'Nu ga ik dus werkelijk dood'. Ik vond het wat vervelend dat mijn vrouw mij dood zou vinden als zij thuis zou komen, maar er kwam een gevoel van grote vrede over me. Ik ging op bed liggen en ik dacht: 'De dood is helemaal niet zo erg. Ik heb een erg mooi leven met mijn vrouw en kind gehad. Laat de dood maar komen'. Ik vond het ook erg geruststellend dat ik het niet benauwd had en dat ik niet misselijk was. Ik vond het, eerlijk gezegd, een mooie dood'.

- *Was hij teleurgesteld toen de dood niet kwam?*

Leendert Vriel: 'Ja, het was een behoorlijke tegenvaller toen het gevoel van diep wegzakken niet doorzette. Ik heb dat later met mijn vrouw besproken en die kon zich dat erg goed voorstellen'.

Of Leendert Vriel deze crisis zal overleven, staat nog niet vast. Als de inspuitingen de weer woekerende kankercellen niet voldoende onder controle kunnen brengen, of als de inspuitingen te veel gezonde cellen zullen aantasten, dan zet het nu zeer snel werkende kankerproces door.

- *Als deze inspuitingen de kanker weer stoppen, wat dan?*

Mevrouw Vriel: 'Leendert doet dit voor Basje en mij. Als hij alleen was, had hij de strijd allang opgegeven. Er is veel moed voor nodig om de diepe ellende van die twaalf inspuitingen te verdragen. Wij willen nu eerst afwachten óf en voor hoelang het zal helpen. Ik heb Leendert wel gezegd dat hij voor ons al deze ellende niet nogmaals hoeft te doorstaan'.

Leendert Vriel: 'De vorige keer hebben de inspuitingen me nog drie mooie jaren gegeven. Als ik nu weer twee jaar

zou krijgen, is me dat de ellende wel waard. Maar als na deze inspuitingen de kanker enkele maanden later weer zou toeslaan dan wil ik geen nieuwe inspuitingen meer hebben'.

Leendert Vriel heeft een levenstestament gemaakt: de officieel vastgelegde wens om het stervensproces niet nodeloos te rekken. Dat kan een vorm van euthanasie (het nabij roepen van een milde dood) tot gevolg hebben: bij het sterven geen nodeloze hulpmiddelen, en voldoende verdoving om pijn en onbehagelijkheid onder controle te houden. Hij zegt: 'Ik zal mijn huisarts en de specialist vragen dit testament te eerbiedigen. Ook mijn vrouw zal alles doen om het sterven te verzachten en te bekorten'.
- *Hoe reageerde zijn naaste omgeving toen het leek dat hij ging sterven?*

Leendert Vriel: 'Onze vriendin Marjan kwam onmiddellijk over. Zij wilde direct haar verpleegstersbaan opzeggen om mijn vrouw te komen helpen. Vele anderen reageerden echter met ongeloof - vaak wisten ze met de situatie geen raad en bleven weg. Maar mijn overbuurman, die altijd een echt gesprek ontlopen had, kwam op een avond binnen en bleef urenlang met me praten. Hij voelde zich wat schuldig dat hij mijn vroegere signalen om tot een gesprek te komen, niet had opgevangen. Ik zei hem dat ik blij was dat hij de moed had gevonden om toch nog bij me te komen en met me te praten'.

10 december 1975

De zware crisis die Leendert Vriel enkele weken geleden overviel, tast hem onverwacht hevig aan. 'Ik heb er nu volkomen vrede mee als dit het laatste gevecht wordt', zegt hij. Als ik bij hem kom, heeft hij juist een zware klap te verwerken gekregen. De inspuitingen hebben zijn zenuwen aangetast. Hij kan nog maar zeer moeilijk lopen en zijn handen zijn voor een groot deel stuurloos geworden.

Hij zegt: 'Dat van mijn handen is het ergste. Ik ben altijd een knutselaar geweest. In het schuurtje tussen het gereedschap en het hout kon ik mezelf verliezen. Daar kon ik met mezelf in het reine komen. Als alles me op een bepaald moment te veel werd, dan ging ik naar het schuurtje en dan ging ik schaven aan een klein wietje voor een treintje of ik ging een heel ingewikkeld figuur

uitzagen. Dan kwam ik tot rust en dan was ik gelukkig, hoe somber het soms ook was. Dat is nu afgelopen'.

Hij staat moeilijk op en schuifelt het vertrek uit. Als hij terugkomt, heeft hij een klein houten autootje met aanhangwagentje in de hand: 'Ik had er juist twee klaar, voordat de crisis begon. Eén is er voor mijn eigen jongetje en één voor jouw zoontje'.

Ik voel me erg hulpeloos, maar Leendert Vriel praat er snel overheen: 'Als je me nu een jaar geleden gewaarschuwd had dat zoiets zou kunnen gebeuren, dan was het niet zo hard aangekomen. Je hebt me meer schokkende dingen gezegd, maar hier was je toch óók niet op voorbereid'.

Leendert Vriel heeft natuurlijk al vier jaar lang geweten dat de inspuitingen tegen de kanker ook gezonde cellen in zijn lichaam aantasten. We hebben daar ook weleens over gepraat, maar een aantasting van de zenuwen is daarbij nooit ter sprake gekomen. We hadden meer gedacht aan een storing in de leverfunctie, of een nieraandoening. We weten niet of die aantasting van de zenuwen een bekend en algemeen gevolg is van de inspuitingen tegen kanker. Als dit zo is dan zouden artsen hun patiënten hierop dienen voor te bereiden.

Leendert Vriel: 'Het is achteraf altijd net alsof je onbewust zoiets voelt aankomen. Ik had al drie dagen tegen m'n vrouw gezegd dat ik eens een uurtje naar het schuurtje zou gaan om er te knutselen. Maar ik kon er gewoon niet toe komen. Ik had al ontdekt dat ik niet meer behoorlijk kon schrijven. Doorlopend schoof de pen met een haal van het papier af. We dachten dat het van lichamelijke zwakte kwam want die inspuitingen putten me erg uit. Mijn vrouw ging dan maar weer aan het lever bakken want dat sterkt flink aan. Vanmiddag waren we bij de dokter en die vertelde dat het niet van zwakte kwam, maar dat het een gevolg was van de inspuitingen. Zelfs al zal ik deze crisis overleven dan is het lang niet zeker dat het met mijn zenuwen ooit weer in orde komt'.

Leendert Vriel hangt wat krachteloos in zijn stoel: 'Mijn benen gaan het langzaam maar zeker opgeven. Ik voel ze vermageren en koud worden. Dat vind ik niet zo erg, desnoods ga ik op krukken lopen. Maar m'n handen, dát vind ik meer dan een ramp'.

Na een paar uur praten lijkt Leendert Vriel zijn geestelijk evenwicht weer te hebben gevonden. We overwegen

welke lichaamsfuncties verder nog kunnen gaan falen. Leendert Vriel: 'Zelfs al zou ik niet meer kunnen lopen – dat zou ik minder erg vinden dan wat er nu met mijn handen is gebeurd. Dat knutselen was alles voor me, vroeger al toen ik nog in de bakkerij was, en helemaal tijdens mijn ziekte. Ik ben vanmiddag even behoorlijk te keer gegaan. M'n zoontje kwam naar me toe en ik zei hem dat ik verdriet had en dat ook pappa's kunnen huilen als ze erg verdriet hebben'.

De vierjarige Basje volgt tot nu toe de ziekte van zijn vader zonder al te grote schokken. Hij wordt ook zoveel mogelijk ingeschakeld. Leendert Vriel kan zich niet meer zelf wassen. Zijn zoontje helpt nu als 'Broeder Bas' zijn moeder als zij haar man wast, en hij vindt het een boeiend spelletje.

Leendert Vriel: 'Basje ziet mij langzaam zwakker worden en dat past hij vrij harmonisch in zijn eigen leventje. Zo wordt de schok van mijn dood voor hem zo goed mogelijk voorbereid'.

Voor het eerst sinds ik ruim twee jaar geleden het echtpaar ontmoette, is mevrouw Vriel duidelijk lichamelijk en geestelijk afgetobd. Ze heeft tijdelijk haar werkkring verlaten om de hele dag bij haar man te kunnen zijn, die niet lang alleen mag blijven.

Leendert Vriel: 'Voor mijn vrouw vind ik de situatie helemaal onhoudbaar worden. Ze trekt de hele dag met me op en ze wordt dus doorlopend met de ellendige toestand geconfronteerd. Door haar werk kon ze zich zo nu en dan even aan alles hier onttrekken. Dat gaat nu niet. Ik zou graag hebben dat ze gewoon zei: 'Een uur per dag sluit ik me op of ga ik naar buiten'. Ik heb op het ogenblik meer zorgen om mijn vrouw dan om mezelf'.

– *Hoopt Leendert Vriel deze crisis nog te overleven?*

Leendert Vriel: 'Ik heb er echt vrede mee als het nu afloopt'.

– *Beseft hij dat het nu hoogstwaarschijnlijk ook zal gáán aflopen?*

Mevrouw Vriel: 'Ik ben blij dat je dat eerlijk zegt. Doorlopend zitten mensen aan ons hoofd te zanikken met zogenaamd opwekkende woorden. Je gaat je tenslotte afvragen of je jezelf aan het aanstellen bent – of je de situatie ernstiger maakt dan zij is. Waarom kunnen de mensen Leendert niet gewoon eerlijk zeggen dat hij nu hoogstwaarschijnlijk binnenkort zal sterven? Dat zou het voor hem en voor mij zoveel eenvoudiger maken'.

Leendert Vriel vult aan: 'De mensen willen je tegen beter weten in, beter praten omdat zij voor zichzelf de dood niet kunnen aanvaarden. Je voelt je dan heen en weer getrokken tussen leven en dood, want ergens heel diep in mijn hart blijf ik natuurlijk toch nog een heel klein beetje hopen. Soms betrap ik me erop dat ik als in een flits denk: 'Als ik 1 mei nog haal dan sterf ik toch nog fijn in het nieuwe huis'.

- *Geeft de dokter hem nog die hoop?*

Leendert Vriel: 'De dokter is erg reëel. Het is nog niet zeker of hij verder gaat met die inspuitingen. Daarover wordt pas over enkele weken beslist. Ik zal het best vinden als hij dan besluit om met die inspuitingen te stoppen'.

- *Dat zal dan wel betekenen dat Leendert Vriel medisch zal zijn opgegeven.*

Leendert Vriel: 'Ik ben medisch opgegeven. Zo voel ik het ook. Het is een kwestie van rekken. Zoals dat nu gaat, hoeft het voor mij niet langer meer. Ik heb de dokter nog verteld over dat langzame wegzinken en het geluksgevoel dat ik kreeg toen ik meende dat ik zou sterven. Hij antwoordde: 'Ja, het zou mooi zijn geweest, maar zo gemakkelijk gaat het meestal niet'. Kijk, zo iets waardeer ik in hem: hij maakt het niet mooier dan het is'.

Na de inzinking in de middag heeft Leendert Vriel in de loop van de avond zijn wat spottende betoogtrant weer teruggekregen. Zelfs als hij wat verbaasd een melkkannetje uit zijn hand ziet vallen, blijft hij lakoniek: 'Ik moet nu bij alles wat ik doe doorlopend mijn hersens gebruiken anders kan elke automatische handeling fout lopen. Neem nu dat melkkannetje. Als ik was blijven denken: 'Ik houd een melkkannetje vast', dan was het misschien niet uit mijn hand gevallen. Neen, dat doet me niet zoveel. Met een dergelijk falen kan ik me gemakkelijker verzoenen dan met het feit dat ik geen spijker meer in een plank kan slaan. De andere tegenvallers kan ik nog uitdagen. Ik ben gisteren alleen buiten een blokje om gaan lopen. Ik dacht: 'Als ik val, nou dan vinden ze me wel'. Ik knapte er enorm van op'.

Enkele lezers van deze verhalen hebben voor Leendert Vriel en zijn gezin Sinterklaaspakjes naar de krant gestuurd. In een verzamelpak werden zij door de post bij hem bezorgd juist toen het gezin nogal in de put zat. Leendert Vriel: 'Die mensen zullen wel nooit helemaal begrijpen wat een uitwerking die pakjes op ons hadden.

We zaten juist met z'n drieën aan tafel en het was ineens alsof het een beetje feest was - er was een doos bij, vol met kleine, leuk-ingepakte cadeautjes'.

Sommige pakjes waren zonder afzender en zo kan er niet worden bedankt. Dat kan mevrouw Vriel ook de mevrouw niet die via de krant een grote bos bloemen bij haar liet bezorgen, met een briefje: 'Ik weet wat u moet doormaken want ik heb zelf mijn man aan kanker verloren'.

Zoals in de afgelopen vier jaren lukt het Leendert Vriel en zijn vrouw ook nu nog vrij goed om blij te zijn met minuten in dagen vol verdriet. Er wordt nog steeds zorgvuldig gegeten, soms met kaarslicht en altijd aan een volledig gedekte tafel. 'Al zouden we dat alleen al voor Basje doen', zegt Leendert Vriel. 'Hij moet niet het gevoel krijgen dat ons gezinsleven chaotisch gaat worden. Ik wil zo graag dat hij zelfs aan deze tijd later een goede herinnering zal hebben'.

30 december 1975 - 3 januari 1976

Het niet te doorgronden spel dat de natuur nu al bijna vijf jaar met Leendert Vriel speelt, blijft voor onverwachte verrassingen zorgen. Twee volle weken bereidde hij zich voor op een zeer spoedig sterven. Hij was opstandig over de ontluistering, maar de dood schrikte hem niet meer af. Soms kon hij oprecht naar een niet te krampachtig sterven verlangen. Zijn vrouw raakte echter geestelijk en lichamelijk uitgeput. Door de telefoon zei ze: 'Leendert heeft doorlopend erg veel pijn en ik kan er helemaal niets aan doen. Ik sta naast hem en ik voel me totaal machteloos. Ik kan me niet eens flink laten gaan, want uiteindelijk moeten we zorgen dat ons kind zo onbeschadigd mogelijk door deze tijd heenkomt. Ik voel me leeg en het benauwt me dat ik 's nachts bijna niet meer kan slapen'.

In die dagen, strak gespannen als een vioolsnaar, maakte mevrouw Vriel soms fouten. Als iemand door de telefoon op iets aandringt dat best uitgesteld kan worden, hoort ze zichzelf plotseling zeggen: 'Het kan niet want mijn man ligt op sterven'. Enkele dagen later zegt ze: 'Het was afschuwelijk want Leendert zat in de kamer en hoorde het. We zijn er onmiddellijk over gaan praten. We kwamen tot de slotsom dat we ons beter kunnen afzetten

tegen de buitenwereld dan tegen elkaar'.

- *Houden zij er rekening mee dat zij zich misschien ooit ook tegen elkaar zullen gaan afzetten - dat ze zelfs zullen pogen elkaar te kwetsen als de spanningen te hoog oplopen?*

Leendert Vriel kan zich dat wat moeilijk voorstellen, maar zijn vrouw zegt: 'Je wereld wordt soms zo klein. Het is soms net alsof we met z'n drieën in een holletje zijn weggekropen'. Dat gevoel heeft Leendert Vriel ook en hij is er bang voor: 'Het is soms net alsof ik er niet meer uit mag', zegt hij. 'Alsof ik je tegen wil houden?', vraagt mevrouw Vriel.

Leendert Vriel: 'Het was soms alsof ik al mijn zelfstandigheid kwijtraakte, alsof er voortaan alles voor mij geregeld zou worden'.

Mevrouw Vriel: 'Ik had meer het gevoel dat ik nooit meer het huis uit zou hoeven. Alsof we beveiligd waren tegen de buitenwereld die ons toch niet kan begrijpen'.

Het einde leek enkele lange weken binnen enkele dagen te zullen komen. Leendert Vriel raakte zijn enorme levensdrang kwijt. Er kwam bij hem een zeer bewust verlangen naar de dood. Maar opeens, van de ene dag op de andere, kwam er een opzienbarende verbetering. Het gevoel in zijn benen kwam terug en hij kon zelfs weer zijn handen gebruiken. Een antiek, half-verbrand bureau met verborgen luikjes en laatjes wordt de huiskamer binnengesleept. Met bijna fanatieke hartstocht gaat Leendert Vriel aan het werk. Finer van ruim een eeuw geleden bootst hij kunstig na. Op een enkel paneeltje zit hij uren te zwoegen om het natuurgetrouw tot op de millimeter nauwkeurig na te maken. Als ik enkele dagen later bij hem kom, is het bureau hersteld volgens de normen die een zeer kundig schrijnwerker een eeuw geleden aan zo'n karwei zou hebben gesteld. Zeer uitgebreid bekijken we samen het kunstwerk.

- *Maar wat nu?*

Eén ding staat voor Leendert Vriel en zijn vrouw vast: geen insputingen meer die de zenuwen aantasten. De ontluistering die dat meebrengt, is meer dan Leendert Vriel kan verdragen. 'Ik wil niet als een langzaam tot stilstand-komend wrak aan mijn einde komen', zegt hij. Er wordt overleg gepleegd met de specialist en er wordt een nieuwe samenstelling voor de insputingen gevonden. Door een speciale toevoeging worden de zenuwen zoveel mogelijk ontzien. De negatieve bijwerking richt zich nu

echter op het beenmerg. Leendert Vriel en zijn vrouw hebben zich uitgebreid laten voorlichten wat dit tot gevolg kan hebben. Door de aantasting van het beenmerg wordt de aanmaak van afweerstoffen geremd. Leendert Vriel wordt zeer vatbaar voor doorgaans onschuldige infectieziekten als verkoudheid en griep.

'Dus dan kan een eenvoudig griepje een einde aan m'n leven maken', had Leendert Vriel de medische les opgewekt samengevat. Een assistent van de specialist had zich aan deze min of meer humoristische samenvatting gestoten.

Mevrouw Vriel: 'Het is voor vele artsen kennelijk nog steeds wat onverteerbaar als hun patiënten op een zakelijke manier over de dood praten'.

Later had Leendert Vriel met de arts een gesprek gehad: 'Dat was geen cynisme van me', had hij uitgelegd. 'Het was eerder een uiting van oprechte opluchting. Ik sterf liever snel aan een griepje dan dat ik wekenlang moet kreperen met een langzaam verlies van al mijn lichaamsfuncties'.

Mevrouw Vriel is in de weken dat de crisis in alle felheid woedde, zichtbaar rijper geworden. 'Ik laat het nu helemaal aan Leendert zelf over', zegt ze. 'Hij moet bepalen hoe ver hij wil gaan. Als hij meent dat het genoeg is geweest dan zal ik mijn uiterste best doen om op het laatste stukje van zijn leven zo dicht mogelijk bij hem te blijven'.

Ongewoon fel reageert mevrouw Vriel op een telefoontje waarin haar lof wordt toegezwaaaid: 'Ik ben geen haar beter dan iedere andere vrouw', zegt ze, 'en ik doe het ook geen haar beter. Ik doe wat ik kan en dat zou iedere andere vrouw in mijn plaats doen en ik weet dat ik dikwijls fouten maak. Het enige wat we samen zeer oprecht doen, dat is praten. Welke verwijten we elkaar misschien in grote spanning nog zullen maken, we hebben samen het vaste voornemen om het in elk geval eens per dag helemaal met elkaar uit te praten'.

- *Toen Leendert Vriel dacht dat het nog maar heel kort zou duren, heeft hij toen overwogen pijnstillende middelen te nemen?*

Leendert Vriel: 'Ik heb er nog van af kunnen blijven en ik waardeer het enorm dat ook mijn vrouw niet met zware pijnstillers bij me is gekomen toen ik het erg moeilijk had. Het is achteraf gezien net alsof je onbewust weet dat het einde toch nog niet is gekomen'.

Mevrouw Vriel: 'Als Leendert er om had gevraagd, zou ik ze hem onmiddellijk hebben gegeven, maar hij moet er wel om vragen. Juist op het einde van het leven moet je de mens in zijn volle waardigheid laten. Je mag hem dan zo min mogelijk beïnvloeden, te meer niet omdat je op een bepaald moment niet meer zuiver weet of je de middelen zou geven om je eigen machteloosheid op te heffen'.

- *Kerstmis en Nieuwjaar vielen midden-in de crisis.*

Mevrouw Vriel: 'We hebben Kerstmis en Nieuwjaar gevierd met de zekerheid dat we die dagen nooit meer samen zullen beleven. Dat gevoel van zekerheid was er vorige jaren niet. Toen hielden we alleen maar rekening met de mogelijkheid - nu hadden we het gevoel dat we het zeker wisten. Toch zijn het voor ons zeer kostbare dagen geweest'.

Leendert Vriel: 'Kerstmis zegt me niet zoveel, maar van Oud op Nieuw wist ik gewoon heel zeker: Het Nieuwjaar 1977 haal ik niet meer. Het zit er gewoon niet meer in'.

Mevrouw Vriel: 'Het is dan wat moeilijk als je doorlopend kaarten krijgt met 'Een Gelukkig 1976'. Ja, ik weet dat het wat overgevoelig klinkt - wat moeten die mensen anders zeggen? - maar 1976 kan voor ons gewoon geen gelukkig jaar worden'.

- *Een vredig sterven kan voor Leendert Vriel en ook voor zijn vrouw toch ook een bepaalde vorm van geluk zijn?*

Mevrouw Vriel: 'Natuurlijk, maar er was iemand en die schreef: 'Veel gelukkige dagen in 1976'. Die had er over nagedacht. Ik weet wel dat de wereld met al zijn vaststaande gebruiken en woorden nu eenmaal gewoon doorgaat, maar in onze situatie ontdek je soms hoe hol gezegdes en gebruiken kunnen zijn. De afgelopen jaren heb ik me nooit aan die kaarten gestoten, maar we hadden nu de zekerheid dat er geen vol jaar meer is voor ons samen. Je krijgt dan soms de indruk dat de buitenwereld daar gewoon niet aan wil en dat maakt me wel eens moedeloos. Het is soms alsof ik zelfs bij mijn beste kennissen tegen een scherm aan het praten ben'.

12 januari 1976

Leendert Vriel is tot een min of meer definitieve beslissing gekomen. De inspuitingen die de fatale kankerwoekering moeten remmen, zijn gestopt. Het gevolg van de inspuiting met de nieuwe samenstelling was: symptomen van

een zeer snel opkomende leververgiftiging. Zijn buik zwol sterk op en hij kreeg een doorlopende, nauwelijks te dragen pijn. 'Dit wordt geen waardig sterven', zei Leendert Vriel, 'als het zo moet gaan, krepeer ik'. Medisch gezien was er weinig keus: óf de alarmerende bijverschijnselen, óf de kanker die min of meer onbelemmerd kan gaan woekeren. In overleg met de specialist heeft Leendert Vriel voor het laatste gekozen. Enkele uren nadat hij het besluit heeft genomen, toont hij zich erg opgelucht, zelfs opgewekt.

Hij zegt: 'Die krankzinnige spanning is nu voorbij. Dat was niet langer vol te houden. Dagen voordat ik weer moest worden ingespoten, kwam ik onder zware geestelijke druk te leven. Zelfs van mijn vrouw kon ik steeds minder verdragen. En dan de inspuitingen-zelf. Ik stond als een dronkeman van die brancard op. Ik voelde hoe ik steeds dieper geestelijk in de war raakte, waarbij dan de doorlopende pijn en de diepe onbehagelijkheid kwamen die elke inspuiting opriep'.

Mevrouw Vriel: 'Het werd steeds moeilijker. Toen ik Leendert na de laatste inspuiting naar huis reed, stapte hij ineens bij een stoplicht uit de auto. Hij hield het niet meer uit in de auto. Ik wist me geen raad. Het was spitsuur en ik had even helemaal geen contact meer met hem. Ik dacht in paniek: hoe krijg ik hem weer in de auto'.

- *Beseft Leendert Vriel dat het een beslissend besluit is?*

Leendert Vriel: 'Vooral tijdens deze crisis heb ik in feite alleen voor mijn vrouw en mijn kind het onafwendbare einde willen vertragen. Daarover hebben mijn vrouw en ik nu heel lang samen gepraat. Mijn vrouw vindt het rechtvaardig en verantwoord dat ik nu mijn eigen stervenstempo wil kiezen. Ik wil me niet tergend langzaam kapot laten spuiten, met bijverschijnselen die me tot een jammerlijk wrak maken. Het zal nu misschien wel erg vlug met me gebeurd zijn en daar ben ik blij om'.

Mevrouw Vriel: 'We hebben Leenderts leven vier jaar kunnen rekken en daar ben ik erg dankbaar voor. Maar het leven moet voor hemzelf wel leefbaar blijven. Door die inspuitingen werd zijn leven onleefbaar en dat wil ik niet van hem vragen - dat mag ik trouwens ook niet van hem vragen'.

Leendert Vriel: 'Ik heb nu gekozen voor elke dag redelijk leven, die me nog wordt gelaten. Een leven zonder nutteloze spanning en zinloze aftakeling. Neem nu die leveraandoening. Onmiddellijk werd er gezegd: geen

koffie, geen vet – alcohol mocht ik al niet drinken vanwege die inspuitingen. Weet ik, wat er nog voor andere beperkingen waren gekomen. Is zo'n dieet tijdelijk, om ergens van te genezen, dan heeft het zin en dan kun je er best een paar maanden mee leven. Moet ik m'n leven echter zó laten verschromelen, terwijl het einde daarmee hoog-uit een paar weken of misschien maar een paar dagen kan worden gerekend?

Het echtpaar houdt er nu rekening mee dat het sterven elke dag zichtbaar kan beginnen. Enkele dagen nadat de inspuitingen zijn gestopt, begint Leendert Vriel 's nachts weer abnormaal sterk te transpireren – een van de aanwijzingen dat er een nieuwe crisis kan komen. Mevrouw Vriel verdiept zich in wetenschappelijke lectuur, waarin wordt uiteengezet hoe het sterven met verdovende middelen kan worden verzacht. In het boek *Menswaardig Sterven* leest zij dat de meeste artsen door onwetendheid op dit gebied vaak te weinig verdovingsmiddelen geven bij het sterven, zodat de stervende onnodig wordt belast door pijn, misselijkheid en benauwdheid. We praten weer over het tekort bij de artsenopleiding, waar deze vorm van stervensbegeleiding nog maar nauwelijks ter sprake komt.

Mevrouw Vriel: 'De universiteiten leiden nog steeds op tot heldhaftige HEELmeesters. De dood is bij de medische studie nog steeds een ongewenst bijverschijnsel dat zoveel mogelijk onbesproken dient te blijven. Dit arrogante zelfbedrog bij de medici is er oorzaak van dat dagelijks honderden mensen in Nederland nodeloos zwaar moeten sterven'.

Mevrouw Vriel heeft er al veel over gepraat met de huisarts die een steeds grotere betrokkenheid toont en die met het echtpaar ook over deze vragen durft en wil praten. Als Leendert Vriel thuis sterft, zal de huisarts hem in de laatste uren medisch begeleiden. Het levenstestament dat Leendert Vriel heeft gemaakt om het sterven zo kort en pijnloos mogelijk te houden, is bij sommige artsen nog volkomen onbekend, zo heeft mevrouw Vriel ontdekt.

Leendert Vriel: 'Hoe het ook zal gaan, ik hoop dat het vlug zal gaan en ik heb een goed vertrouwen in de artsen die mij begeleiden. De afgelopen vier jaren hebben mij langzaam gesloopt, maar ik ben tegelijkertijd met mijn vrouw en mijn kind erg gelukkig geweest. Laat het nu maar op een niet al te krampachtige manier aflopen. Ik

heb er volkomen vrede mee'.

– *Wijst hij nu verder alle middelen, behalve pijnstillers, af?*
Leendert Vriel: 'Het zou zo gemakkelijk zijn als ik kon zeggen: Ja. Maar zo eenvoudig is dat niet. Stel dat ik, nu de inspuitingen zijn gestopt, weer wat opknop. Stel dan dat over een paar maanden de kanker weer gaat woekeren zodat er onmiddellijk levensgevaar ontstaat. Dan kan ik me voorstellen dat ik dan wil proberen met één inspuiting de kanker weer enkele maanden terug te drijven. De mensen die dit lezen, zullen wel denken: 'Wat wil hij nu in feite?'. Nou, laat ik het zo zeggen: zolang ik een redelijke mogelijkheid zie om zonder lichamelijke aftakeling en geestelijke chaos, in mijn gezin te blijven functioneren, grijp ik die mogelijkheid aan. Maar als het er op neer zou komen dat ik met een tussenruimte van enkele weken van de ene inspuiting naar de andere moet leven, terwijl in die tussentijd mijn leven kreupel is van pijn en uitputting, dan zeg ik: 'Stop maar'.

– *Heeft hij nog met de specialist besproken wat er allemaal kan gebeuren – waar hij rekening mee moet houden, nu de inspuitingen zijn gestopt?*

Leendert Vriel: 'Nee, daar ben ik niet meer nieuwsgierig naar. De specialist had begrip voor mijn besluit om de inspuitingen te staken. We hebben er verder niet over gepraat. Tijdens de hele ziekte is alles toch altijd anders gegaan dan medisch kon worden verwacht. Ik ga nu gewoon genieten van elke dag die ik me redelijk voel. Komt er erge pijn dan ga ik tabletten nemen. Ik ga nu min of meer doelbewust mijn leven afsluiten en ik vind dat ik daar recht op heb. Het feit dat het besluit nu afgerond is genomen, geeft me een gevoel van enorme opluchting. Ik heb weer echt genoten toen ik met mijn zontje in de schuur stond te prutsen en hij een tunnel wilde maken voor zijn garage.'

Leendert Vriel loopt naar de speelhoek in de huiskamer en laat het werkstuk van zijn vierjarige zoon zien: 'Zeg jij maar dat het geen tunnel is'. Zijn gezicht lijkt zeer smal geworden als hij langs me heen naar zijn stoel terugloopt, maar zijn stap is veerkrachtiger dan in de weken ervoor. Hij zegt: 'Er zijn nog zoveel fijne dingen te doen, elke dag opnieuw, en die laat ik me niet ontnemen. Die pak ik met beide handen beet zolang het nog kan'.

Toen een vriendin van het echtpaar hoorde dat er niet meer gespoten zou worden, zei ze: 'Leendert, je hebt ondanks je dodelijke ziekte vier mooie jaren gehad. Wees

daar nu blij mee. Ontluistering is een te zware prijs om het leven te rekken'. Een bevriend echtpaar zei: 'Zullen we nog eens één keer, zoals vroeger, samen gezellig buitenshuis gaan eten?' Het is niet zeker of Leendert Vriel daar lichamelijk nog toe in staat zal zijn, maar het aanbod heeft zijn vrouw en hem erg getroffen.

Na zijn besluit is er rondom hem een sfeer van grote bedrijvigheid ontstaan. Hij wil wat speciaal geschaafd hout hebben om een kloostertafel te fineren en tot diep in de avond zijn mensen in de weer om hem dat hout te bezorgen. Hoe wonderlijk het ook moge klinken: ook mevrouw Vriel maakt een ontspannen indruk: 'Het is net alsof het luchtledige dat tijdens de crisis om ons heen leek te zijn, nu is verdwenen', zegt ze. 'We hebben weer contact gekregen met onze omgeving. Het is net alsof nu eindelijk ook de mensen die ons nabij zijn, het komende sterven van Leendert hebben aanvaard'.

30 januari 1976

Na tien zware crisisweken breekt er een rustperiode aan voor Leendert Vriel en zijn vrouw. Ze proberen beiden, toch wel behoorlijk geschokt door de gebeurtenissen van de voorbije weken, een soort balans op te maken. Leendert Vriel zegt: 'Bij een slepende en fatale ziekte die lang duurt, ga je je misschien veel te vlug wijsmaken dat je de naderende dood hebt aanvaard. Als de doodsdreiging niet zo erg duidelijk is, denk je: 'Ik voel geen paniek meer'. Maar telkens als je denkt: 'Nu gaat het echt gebeuren', kom je toch weer in een soort geestelijke en mentale crisis terecht. Merkwaardig is dat ik dit tijdens de laatste crisis niet meer zo heb meegemaakt'.

De Engelse vrouwelijke psychiater Kübler-Ross meent dat de mens die een spoedige dood krijgt aangezegd, zes fasen doormaakt: de ontkenning (dat kan mij niet overkomen), het protest (waarom moet uitgerekend mij dat overkomen), marchanderen (als ik iets moeilijks doe, gaat het wel over), de valse hoop (misschien hebben de artsen zich toch vergist), diepe neerslachtigheid en tenslotte de aanvaarding van de dood.

Mevrouw Vriel: 'Die fasen zijn wel herkenbaar maar je moet er meestal meer dan één keer doorheen. Je denkt te gauw dat je de aanvaarding hebt bereikt. Die aanvaarding van je eigen sterven is niet iets dat je met je verstand

doet. Verstandelijk is het best te beredeneren maar aanvaarding is iets emotioneels - je verstand staat er een beetje buiten. Aan het begin van elke nieuwe crisis ontken ik vaak de toestand. 'Het zal wel een griepje zijn', houd ik mezelf dan voor, als Leendert koorts krijgt of hevig gaat transpireren. Later word ik me dan pas bewust dat ik bezig was mezelf te misleiden. Wel gaan de fasen sneller verlopen. Je houdt het niet zolang meer vol om jezelf wat wijs te maken. Als ik dan weer door die fasen heen ben, is het eindstation bij mij toch meer berusting dan aanvaarding'.

Leendert Vriel voelt het anders dan zijn vrouw: 'Ik heb tijdens de laatste crisis toch wel echt de zekerheid gehad dat ik mijn sterven en mijn dood heb aanvaard. Die middag toen ik even alleen thuis was en ik me voelde wegzinken. Ik raakte niet in paniek en ik was niet verbaasd of opstandig dat de dood kwam, hoewel ik de zekerheid had dat het binnen een kwartier met me zou zijn afgelopen. Ik vond het alleen vervelend dat het plotseling wegzinken op de wc kwam. 'Zo moeten ze me niet vinden', dacht ik. Ik vond dat te schokkend voor mijn vrouw en te ontluisterend voor mezelf. Ik ben toen met het laatste restje bewuste kracht gaan knokken om bij m'n bed te komen. Op het moment dat ik op bed lag, voelde ik me volkomen rustig en tevreden worden. 'Mijn vrouw zal me nu vredig en misschien wel met een glimlach vinden', dacht ik vlak voordat ik bewusteloos werd. Ik was dus helemaal verzoend met de dood.'

- *Maar zijn dood kwam toen niet. Misschien is het toch anders als de dood werkelijk komt?*

Leendert Vriel, wat ongeduldig: 'Dat is onzin wat je nu zegt. Zoals ik het meemaakte, ging ik werkelijk dood. Ik raakte buiten bewustzijn, dus ik had net zo goed kunnen sterven. Toen ik het bewustzijn langzaam voelde wegzakken, dacht ik werkelijk. 'Dit is het einde', en ik had er volkomen vrede mee'.

Mevrouw Vriel vermoedt dat het logisch is dat haar man zo'n uiterste situatie anders beleeft dan zij: 'In een onverwachte situatie, als ik snel een besluit moet nemen, beslis ik vaak eerst vanuit een ontkenning. Bovendien: Leendert voelt dagelijks aan zijn lichaam dat z'n leven duidelijk aan het aflopen is. Deze ervaring beïnvloedt hem geestelijk en mentaal natuurlijk enorm. Leendert is trouwens altijd veel nuchterder dan ik, terwijl ik bij zijn ziekte en zijn sterven niet meer dan een buitenstaandster

kan zijn, hoe goed ik ook probeer om zeer dicht bij hem te blijven'.

– Heeft Leendert Vriel nu voor zichzelf de zekerheid dat hij ook in de laatste crisis het sterven rustig zal aanvaarden?

Leendert Vriel: 'Dergelijke zekerheden bestaan er, geloof ik, niet. Ik heb tijdens dat wegzakken tijdloos geleefd, er is een stuk tijd uit mijn herinnering verdwenen. Dat had het begin van mijn dood kunnen zijn. Ik heb het gevoel dat ik daarmee het bewijs van mijn aanvaarding heb geleverd. Dat zegt natuurlijk niets over een volgende keer. Best mogelijk dat ik dan wel in paniek raak'.

– Voelt mevrouw Vriel zich niet soms wat machteloos door die strikt persoonlijke ervaringen van haar man, die voor haar niet invoelbaar zijn?

Mevrouw Vriel: 'Ik heb soms als ik brieven lees, die naar aanleiding van deze verhalen worden geschreven, het vervelende idee dat de mensen ons als een puntgaaf, ideaal echtpaar zien. Dat maakt mij soms bang, want andere echtparen die met kanker moeten leven, zullen dan misschien ontmoedigd worden. Wie met dodelijke kanker in het huwelijk moet leven, zou dan kunnen gaan denken: 'Bij mij verloopt alles veel ongemakkelijker, met veel meer geestelijke spanning'. Ik zou die mensen willen toeroepen: 'Zo ideaal als u denkt, is het tussen ons ook niet. Het enige wat we doorlopend pogen, is tot het uiterste respect voor elkaar hebben. En je moet alleen maar de keren bewaren dat je daarin slaagt'.

Leendert Vriel: 'Je moet proberen eerlijk te blijven tegen jezelf en tegen je vrouw, ook als je fel wilt protesteren tegen wat je onrechtvaardig of nutteloos vindt – ook als de ander zo'n protest op een bepaald moment niet zo voelt'.

Mevrouw Vriel: 'Het is soms erg ingewikkeld. Doorlopend ga ik me voorbereiden op dat laatste stukje weg dat ik met Leendert zal moeten gaan en dat ik ook met hem wil gaan. Bij iedere aanwijzing ga ik als het ware in de startblokken staan: Nu gaat het gebeuren. Dan blijkt dat achteraf voorbarig en dan denk ik weleens: 'Het lijkt wel of ik op Leenderts dood aan het wachten ben, of ik zijn dood naar me toe wil trekken'.

– Zou dat niet komen omdat het voor een mens bijna ondoenlijk is lange tijd zonder toekomst te moeten leven? Voor Leendert Vriel zal de naaste toekomst naar alle waarschijnlijkheid de dood brengen. Dat is, hoe dan ook, een zekerheid. Voor zijn vrouw is de toekomst weinig meer

dan een leegte.

Mevrouw Vriel: 'Het komt misschien ook doordat ik gewoon veel te veel dingen aan mijn hoofd heb. Er zijn zaken die je moet regelen voor na de dood van Leendert en dat is bijna onmogelijk, want ik wil zijn dood niet. Toch denk je dan soms: 'Zie zo, daar hoef ik me geen zorgen meer om te maken'. Neem nu ons kind. Op 1 mei gaan we naar een andere buurt verhuizen. Ik wil niet dat Basje na Leenderts dood zonder man, zonder vaderfiguur opgroeit. Nu heeft Leendert een afspraak gemaakt met Jelle en zijn vrouw dat Basje op dezelfde school gaat als hun kind en dat Basje dan tussen de middag bij hen een boterham eet en dat ik hem 's avonds na mijn werk bij hen kom ophalen. Dat is een goede regeling waar Leendert en ik erg blij mee zijn, maar ondertussen zijn het wel regelingen voor mijn leven zonder Leendert'.

Leendert Vriel tilt daar niet zo zwaar aan. Hij vindt het geweldig als er duidelijkheid is voor zijn gezin na zijn dood. Hij is trouwens toch bijzonder opgewekt, nu de grote beslissingen genomen zijn.

Zijn vierjarig zontje past zijn leventje tot nu toe zeer harmonisch bij de situatie aan. 'Nee', zei hij tegen zijn moeder toen de sneeuw enkele decimeters dik op straat lag, 'laat pappa me maar niet uit school komen halen, want dan wordt hij weer zo moe. Ik kom wel met een vriendje naar huis en dan ga ik wel hier in de straat met mijn sleetje spelen'. Maar dat liet Leendert Vriel niet op zich zitten. Met de bobslee stond hij bij de kleuterschool te wachten. 'Ik was inderdaad bek-af toen ik thuis kwam en het kostte me uren voor ik weer op verhaal was gekomen. Maar ik heb Basje wel door de sneeuw naar huis gesleed'.

13 februari 1976

Voor het eerst in de ruim twee jaar dat ik Leendert Vriel ken, tref ik hem in bed aan. De sporen van een snelle aanval van gordelroos zijn op zijn lichaam nog dramatisch zichtbaar. Bovendien vecht hij nog met de laatste resten van een zware bronchitis die hem een week lang in voortdurende ademnood bracht. In de loop van de avond gaat hij weer monter op de rand van het bed zitten, maar zijn vrouw zegt: 'We hebben de zwaarste week van de afgelopen vier jaren achter de rug'. Vooral de noodzaak

om het bed naar beneden te halen, heeft mevrouw Vriel danig aangegrepen.

- *Zij wist toch al vier jaar dat het bed ooit eens zou komen?*

Mevrouw Vriel: 'Ik was er verstandelijk ook wel op voorbereid, maar als het dan zover is, blijkt het toch dat je er gevoelsmatig nog niet aan toe bent. Ik had het er vooral moeilijk mee omdat ik weet hoe erg Leendert het vindt. Op bed gaan liggen betekent voor hem het begin van het einde. Zelfs tijdens de zware crisis van eind vorig jaar hebben we het bed boven gelaten en stond Leendert overdag op'.

- *Wat dacht Leendert Vriel er zelf van? Had hij het gevoel dat het afgelopen was met hem toen het bed in de huiskamer werd gezet? Dacht hij: 'Ik kom niet meer van dat bed af?'*

Leendert Vriel: 'Ik voelde me zo afgetobd, zo beroerd dat ik dacht: 'Dit kan wel het einde worden'.

Mevrouw Vriel: 'Ik kreeg een schuldgevoel alsof ik hem min of meer dwong in bed te gaan liggen. Aan de andere kant: het was onmogelijk voor hem om langer op te blijven. Het is al honderd keer gezegd, maar in wezen is het: je wilt elkaar niet kwijt en zo'n bed is dan toch zo'n zichtbare stap naar het einde'.

- *Dacht Leendert Vriel dat óók, toen hij in de huiskamer op bed ging liggen?*

Leendert Vriel: 'De pijn van de gordelroos was de druppel die de emmer deed overlopen. In het begin ging ik druk en opgewonden praten, voor zover de bronchitis mij voldoende adem gaf. Het was alsof ik iets moest wegpraten'.

Mevrouw Vriel: 'Later werd hij erg stil. Ik dacht: 'Misschien verwijt hij het mij dat ik het bed naar beneden heb gehaald'.

Leendert Vriel lacht: 'Nou, helemaal niet, maar ik was dagenlang zo moe dat ik alleen nog maar kon denken. Weet je hoeveel minuten, hoeveel seconden een dag heeft, als je alleen maar kunt denken?'

- *Had hij het gevoel dat het stervensproces was begonnen?*

Leendert Vriel: 'Ik was erop bedacht dat de kanker de lichamelijke uitputting zou gebruiken om definitief toe te slaan'.

- *Wordt in geval van dodelijke kanker het sterven niet vaak veroorzaakt door een in feite onschuldige aandoening, bijvoorbeeld een griepje?*

Leendert Vriel: 'Ik houd er nog steeds rekening mee dat ik

wordt gewaarschuwd door zware transpiratie, koorts en sterk gewichtsverlies'.

Mevrouw Vriel: 'Toen hij het erg moeilijk had, zei Leendert ineens: 'Was het maar in november afgelopen, het is sindsdien toch maar machteloos sukkelen geweest'.

- *Denkt hij daar nog zo over?*

Leendert Vriel: 'Dat is weer zo'n moeilijke vraag. Nu ik weer wat opknop, denk ik: Als ik juni haal, heb ik alles gehad wat ik me maar wensen kan. Ik kan dan sterven in ons nieuwe huis en mijn vrouw heeft dan het diploma dat voor haar en ons kind een redelijke toekomst garandeert. Als ik dat nog kan meemaken, zijn al mijn wensen vervuld en zal ik volkomen tevreden sterven. Maar ik heb er niet alles meer voor over. Ik ben begonnen met het slikken van pijnstillende tabletten. Alle lijden heeft een grens en ik geloof dat die grens bij mij nu is bereikt'.

Toch blijft Leendert Vriel, nu bronchitis en gordelroos zijn geweken, opmerkelijk levenslustig. Zelfs tijdens de moeilijke aanvallen heeft hij nog met zijn vrouw gevrijd, zo vertelt hij: 'Het was erg waardevol voor ons'.

De stroom brieven naar aanleiding van deze verhalen is in de afgelopen maanden sterk gegroeid. In sommige brieven wordt Leendert Vriel nog steeds bezworen dat hij zich tot een of andere godsdienst moet bekeren. In één brief stond: 'Beste Leendert, Ik weet niet of je iemand bent die zich veel heeft misdragen. Maar ook al heb je volgens de menselijke maatstaven goed geleefd, dan nog ben je voor God een zondaar die voor eeuwig verloren gaat en eeuwig zal lijden aan pijnen die nog erger zijn dan die je nu moet doormaken, als je Jezus Christus niet aanneemt'.

Leendert Vriel: 'Er zijn ook mensen die schrijven eenvoudig: 'Leendert, ik bid voor je'. Dat zijn mensen die echt geloven en met zo'n brief ben ik blij. Maar er zijn brieven, waarvan ik gewoon walgt. Stel je nu eens even voor dat er iemand die vast gelooft in een hiernamaals en in een God, op sterven ligt, en dat ik hem zou schrijven: 'Beste meneer, ze hebben u gewoon wat wijs gemaakt. Er bestaat helemaal geen god en geen hemel. Professor X heeft er een dik boek over geschreven en op pagina 183 levert hij het duidelijke bewijs dat er geen god kan bestaan. Als u dat niet overtuigt, lees dan eens het boek van professor IJ en voor ik het vergeet: professor Z. geeft al 26 jaar college aan de universiteit om de studenten duidelijk te maken dat er helemaal geen god is'. Stel je

voor dat ik zo'n brief schreef aan een gelovig mens in stervensnood die ik op deze manier van zijn zekerheid zou willen beroven. Iedereen zou mij voor gek verklaren. Men zou vinden dat ik een gevoelloze idioot was. Waarom mogen mensen die zich christen noemen, mij dan wel telkens pogen aan te tasten in mijn geestelijke rust en zekerheid¹⁾

- *Denkt hij nooit eens: Misschien hebben ze wel gelijk?*

Leendert Vriel: 'Je weet dat ik rooms-katholiek ben opgegroeid. Ik heb de kerk zeer bewust verlaten omdat de godsdienstige verklaring voor het leven en het lijden van de mensheid mij niet meer overtuigde. Het houdt mij al sinds jaren niet meer wezenlijk bezig. De vraag of er al dan niet een God is, acht ik voor de mens volstrekt niet ter zake doende. Ik voel me alleen verantwoordelijk voor mijn leven hier op aarde. Als er na mijn dood een God blijkt te zijn dan meen ik mijn leven te kunnen verantwoorden. Laten we nu eens even aannemen dat er wèl een God is, dan toch zeker niet de god van een of ander particulier geloof, dat zo nodig met allerlei onmenselijke middelen verspreid moet worden. Dan krijg ik brieven die vol staan met allerlei verwijzingen naar bijbelteksten. Er komt een hoogdravende uitspraak met daarachter 'Romeinen 88' of zo - soms vellen vol en telkens, als in een boekhouding, een verwijzing naar een plaats in de bijbel. Wat is dat dan voor een geloof dat men telkens een bijbeltekst nodig heeft om als het ware de eigen onzekerheid weg te poetsen?'

Mevrouw Vriel: 'Ik ben zonder geloof opgegroeid en het doet mij allemaal niet zo veel. Ik lees die brieven met grote verbazing. Ik zou woest worden als Leendert erdoor uit zijn rust, uit zijn evenwicht werd gehaald. Wel denk ik: 'Als er eerst paniek moet worden gezaaid bij mensen die het toch al moeilijk hebben, wat kan zo'n geloof dan voor waarde hebben?'. Die brieven doen Leendert gelukkig niets. Wat mij wel ergert, is dat die zogenaamd gelovige mensen zo'n verwaten indruk van meerwaarde uitstralen. Dat maakt op mij een indruk van uiterste domheid. Als je hierover schrijft, zet er dan wel bij dat de meeste brieven erg fijn zijn en dat we met die brieven erg gelukkig zijn'.

In sommige brieven werd geld gestuurd en ik ben nu al

enkele malen met een mooie plant of een bos bloemen bij het echtpaar Vriel binnengestapt. Soms willen de afzenders geen bedankje en daarom: de bloemen en planten vormen telkens weer een vriendelijk lichtpuntje in de huiskamer van twee mensen die een zeer zware tijd doormaken.

26 en 27 februari 1976

Zodra de zware aanval van bronchitis en gordelroos overwonnen was, ging het bed weer naar boven. Toch voelt Leendert Vriel zich door de gebeurtenissen van de afgelopen maanden voelbaar aangetast. Hij zegt: 'Als ik bedenk dat ik een jaar geleden nog die zeereis maakte, dan voel ik mijn lichamelijke toestand in het afgelopen jaar met de helft verminderd'.

- *Toch komt hij nu aardig in de buurt van 1 mei, de dag waarop het nieuwe huis zal worden betrokken.*

Leendert Vriel: 'In december durfde ik gewoon niet aan die eerste mei te denken. Het was een soort droom van me om in de serre van dat nieuwe huis, met uitzicht op de tuin, te kunnen sterven. Nu betrap ik me steeds vaker op de gedachte dat het misschien toch nog zo zal kunnen gaan'.

- *Het vorig jaar om deze tijd maakte het echtpaar Vriel nog plannen voor de zomervakantie.*

Mevrouw Vriel: 'Voor deze zomer maken we geen vakantieplannen. Het zal al geweldig zijn als we samen nog in ons nieuwe huis zullen kunnen gaan wonen. Neen, we gaan dit jaar niet met vakantie'.

Leendert Vriel reageert nogal kribbig op deze mededeling: 'Wie zegt dat we niet met vakantie gaan? Als ik me in juli goed voel, ben ik best bereid om met mijn gezin met vakantie te gaan, al was het alleen maar om Basje'.

Mevrouw Vriel: 'Het vorige jaar was het toch al op het nippertje. Ik zou nu het risico niet durven lopen dat je onderweg ineens een nieuwe crisis kreeg. Stel je voor dat we in Zuid-Frankrijk zouden zitten en dat het mis zou gaan. Dan zou ik twee dagen achtereen achter het stuur moeten zitten om thuis te komen. Ik geloof niet dat ik daartoe in staat zou zijn'.

Leendert Vriel: 'Je doet net alsof het heel erg zou zijn als ik doodziek van vakantie terug zou komen. We zijn tijdens mijn ziekte nu al vier keer met vakantie geweest en

1. Tot na de dood van Leendert Vriel bleven de brieven met dreigende geloofsverkondiging in grote hoeveelheden binnenkomen.

vier keer hebben we het erg fijn gehad. Dan zal ik niet op tijd terug in Nederland zijn. Wat geeft dat? We hebben dan toch in elk geval die vakantie samen gehad. Ik ben toch niet plotseling invalide geworden? Behandel me dan ook niet als een invalide'.

Het is voor het eerst in de ruim 2 jaar dat ik met het echtpaar in gesprek ben, dat ik getuige ben van een duidelijk geprikkeld gesprek tussen hen. Als Leendert Vriel zegt: 'Waarom zou nu ineens niet meer mogelijk zijn wat tot nu toe altijd heeft gekund?' - vind ik dat hij de kwestie wat overtrekt. Uiteindelijk heeft hij een crisis van vele maanden achter de rug, die zijn lichaamskracht zichtbaar heeft aangetast. Ik vraag hem of hij er geen vrede mee kan vinden met steeds duidelijker wordende beperkingen te moeten leven.

Leendert Vriel antwoordt me niet, maar hij zegt tegen zijn vrouw: 'We hebben nog helemaal niet samen over de vakantie gepraat. Ik heb het gevoel dat jij zonder mij al een beslissing hebt genomen'.

- Ik vraag hem weer of hij het moeilijk vindt met zijn steeds duidelijker wordende beperkingen te moeten leven.

Leendert Vriel: 'Ik geloof niet dat dit het probleem is. Als mijn vrouw en ik er eerst samen over hadden gepraat, waren we wellicht samen tot de slotsom gekomen dat we beter niet met vakantie zouden kunnen gaan. Maar nu mijn vrouw kennelijk een beslissing heeft genomen zonder mij, heb ik het gevoel dat er over mij en zonder mij is beslist. Je vindt het misschien wat overtrokken, maar ik voel me op het ogenblik betutteld - alsof ik niet meer in staat word geacht om zelf beslissingen te nemen'.

Een beetje overrompeld zegt mevrouw Vriel: 'Natuurlijk heb jij ook in vakantieplannen een stem in het kapittel. Ik dacht alleen dat het volkomen vanzelfsprekend was dat we dit jaar niet met vakantie zouden gaan'.

De korte botsing is voorbij. Leendert Vriel zakt achteruit in zijn stoel. Wat lachend zegt hij: 'Wat praten we over een vakantie. De zomer is nog zo ver weg. Ik kan dan al dood en begraven zijn. Trouwens als ik het nog mag meemaken dat we op 1 mei met z'n drieën naar ons nieuwe huis gaan, dan hóéf ik helemaal niet met vakantie'.

Enkele uren later heb ik een gesprek met een groep vrouwen die beroepshalve met stervensbegeleiding te maken hebben. In de groep vraagt men zich af: 'Wordt er niet te gauw aangenomen dat een kankerpatiënt door de

huwelijkspartner wordt begeleid?' Er wordt gezegd: 'De hele aandacht is gericht op de ongeneeslijk zieke. Dat lijkt logisch, maar wie denkt aan de man of de vrouw die de tocht naar de dood als meest-nabijstaande moet meemaken? Als de partner het niet opbrengt, komt er de volle laag van kritiek: zo'n vrouw is dan ontaard of zo'n man is dan harteloos. Maar waarom zou iemand wiens man of vrouw door een dodelijke ziekte wordt getroffen, plotseling een goede stervensbegeleider (ster) zijn?'

Een andere mevrouw in de groep vraagt zich af of ook de ten dode opgeschreven patiënt niet rekening moet houden met de zware toestand waarin de partner terecht is gekomen.

- Kan men dat van een patiënt die zijn doodvonnis heeft gekregen, vragen? Is het niet bovenmenselijk of onmenselijk om van een ter dood veroordeelde te vragen dat hij rekening houdt met zijn omgeving? Wie een dodelijke ziekte heeft, zal toch allicht denken: 'Alles goed en wel, maar ik ga dood en zij mogen blijven leven'.

We komen er in de gespreksgroep niet helemaal uit. Later bespreek ik het met het echtpaar Vriel.

Leendert Vriel zegt: 'Je moet natuurlijk wel proberen om zoveel mogelijk rekening te houden met je partner, maar je eigen snel naderende dood is toch voor jou persoonlijk zo'n allesoverheersend feit, dat die dood in je denken centraal blijft'.

Mevrouw Vriel weet ook met het vraagstuk niet goed raad: 'Het is toch logisch dat de naderende dood van je levenspartner je hele leven volledig gaat bepalen'.

- Komt het leven daardoor niet in een soort stilstand terecht, hoewel na de dood van de partner het leven van de ander op de een of andere manier door moet gaan?

Mevrouw Vriel: 'Het gewone menselijke contact tussen een echtpaar dat niet met doodsdreiging leeft, laat ruimte voor botsingen, geprikkeldheid en onredelijkheid. Dat alles wordt afgeremd door de gedachte dat het over een dag of over een maand voor goed afgelopen kan zijn. Je bent, geloof ik, zuiniger op elkaar, en je probeert er elke dag het beste van te maken'.

- Misschien vindt de buitenwereld het toch te vanzelfsprekend dat de partner de hele last draagt?

Mevrouw Vriel: 'Je hebt soms het ontmoedigende gevoel dat je alleen staat. Mensen zeggen wel eens ontroerende dingen, maar als je ze op een bepaald moment werkelijk nodig hebt dan laten ze vaak verstek gaan'.

- *Jullie kunt je moeilijk voorstellen dat er in de naaste kring om jullie heen toch alledaagse belangen zijn die op een bepaald moment voorrang krijgen?*

Mevrouw Vriel: 'Misschien klinkt dat wat overgevoelig, maar je gaat inderdaad misschien soms meer van mensen in je naaste omgeving verwachten dan redelijk is. Iemand zegt: 'Als jullie me nodig hebben, dan kun je bellen, ook al is het midden in de nacht'. Nou, en dan heb je ze ineens nodig en dan bel je - niet midden in de nacht, maar op een gewone redelijke tijd. En dan hebben ze geen tijd of ze vergeten de afspraak. Dat kun je misschien nog wel verstandelijk benaderen. Je kunt zelfs beredeneren dat het niet anders kan, maar toch voel je je telkens weer zo immens teleurgesteld en alleen gelaten'.

Het bed van Leendert Vriel is niet lang uit de huiskamer geweest. Na een paar weken wordt het weer naar beneden gehaald. Hij blijft door het huis lopen, maar hij is voortdurend zo moe en afgemat door pijn dat hij telkens even op bed gaat liggen om nieuwe kracht te verzamelen.

25 maart 1976 .

Leendert Vriel heeft zijn laatste wisselgeld ingeleverd. De kanker is in volle hevigheid gaan woekeren en er was nog slechts één middel om dit gevecht binnen zijn moegestreden lichaam te rekken: nieuwe inspuitingen. Hij heeft deze inspuitingen geweigerd en hij weet nu dat hij binnen enkele weken zal sterven. Samen met zijn vrouw heeft hij geheel zelfstandig deze beslissing genomen. Als ik de volgende morgen bij hen kom, zijn zij beiden zeer rustig - er heerst een vredige stemming in hun huis.

- *Leendert Vriel houdt nu geen rekening meer met een mogelijkheid om de dreigende dood af te wenden?*

Leendert Vriel: 'Bij alle vorige keren heb ik gezegd: 'Dit kan mijn dood worden'. Ik hield altijd een mogelijkheid achter de hand dat ik de crisis zou overleven. Nu zeg ik: 'Dit is het laatste gevecht', en daar ben ik blij om. Ik voel me zo moe, zo verschrikkelijk moe. Moe van de pijn, moe van het afgelopen half jaar waarin ik van de ene crisis naar de andere kreupelde. Ik hoop dat dit laatste gevecht kort zal duren'.

Er klinkt geen spoor van protest in zijn stem, maar de wat spottende ondertoon is ook verdwenen. Het is alsof hij afstandelijker praat dan anders, alsof hij hem andere

waarden gaan komen. Ook mevrouw Vriel is bijzonder rustig - niet de rust van een verdoofde, maar de kalmte van een vastbesloten vrouw die weet dat er nog maar weinig ruimte is voor de diepste eigen gevoelens. Ze zegt: 'Het is nog wat onwerkelijk. Gisteravond in bed zei ik tegen Leendert: 'Dit kan dus het einde worden', maar hij antwoordde: 'Dit kan niet het einde worden, dit wordt het einde. Je moet daar vrede mee hebben, zoals ik er vrede mee heb'.

- *Heeft mevrouw Vriel werkelijk de zekerheid dat haar man over enkele weken zal zijn gestorven?*

Mevrouw Vriel: 'Ja, ik kan zelfs praten over wat er moet gebeuren na Leenderts dood. In juni doe ik examen en ik kan per half juli aan de slag gaan. Ik heb toen gezegd: 'Kan dat niet een maand later want mijn man zal dan overleden zijn en dan is het wat moeilijk met mijn kind tijdens de schoolvakantie'. De mensen waren nogal ontdaan dat ik daar zo rustig over kon praten, maar Leendert en ik hebben er 4½ jaar naar toe geleefd. Mijn liefde voor hem zou zelfzuchtig zijn, als ik nu wilde dat hij nog langer zó zou verder leven'.

Leendert Vriel zegt dat hij zich bevrijd voelt: 'Ik hoef nu nog maar alleen te zorgen dat ik me zo prettig mogelijk blijf voelen. Ik blijf 's morgens lang op bed liggen. Dan gaat het vervolgens met pillen een tijdje goed, maar het aantal uren dat ik per dag zonder koorts ben, wordt snel minder. Ik neem nu ook slaaptabletten. Bijna 5 jaar heb ik mijn lichaam zoveel mogelijk gespaard. Dat hoeft nu gelukkig niet meer. Ik kan nu met alle mogelijke middelen pogen de laatste weken zo comfortabel mogelijk te maken'.

- *Tien dagen voordat deze laatste crisis begon, was ik enkele weken ziek. Leendert Vriel en zijn vrouw kwamen me opzoeken: een autoreis van zo'n 500 kilometer. Het is zijn laatste reis geworden. Ik vraag hem of hij deze reis nu nog verantwoord acht.*

Leendert Vriel: 'Mijn vrouw en ik hebben twee dagen over de reis gedaan en ik ben nu erg gelukkig dat ik die reis nog heb kunnen beleven. Toen we bij jou weggingen, hebben we in de stad, in een Franse bistro gegeten en daarna zijn we in een hotelletje gaan slapen. Het was een heel kostbaar weekend voor ons'.

- *Is het niet moeilijk om te weten dat hij bepaalde dingen nooit meer zal doen? Hij zal bijvoorbeeld niet meer autorijden, wat hij altijd graag heeft gedaan.*

Leendert Vriel: 'Het klinkt voor jou misschien raar, maar dat houdt me helemaal niet bezig. Ik ben zo snel buiten adem dat ik waarschijnlijk nooit meer buiten zal wandelen. Het doet me niets. Dat komt niet door de verdovingsmiddelen, maar ik vind dat ik het nu wel heb gehad. Samen met mijn vrouw heb ik ongelooflijk mooie jaren gehad. Vooral de afgelopen 4½ jaar toen we wisten dat ik dodelijke kanker had, hebben we samen zeer intensief geleefd. We konden het ons gewoon niet veroorloven om zorgeloos met onze tijd en met ons onderling contact om te springen. We hebben elke dag, elk uur moeten uitbuiten, omdat we wisten dat het maar kort zou duren. Daardoor hebben we misschien een rijker leven gehad dan de meeste echtparen die tachtig jaar worden'.

- De keuze van Achilles die een kort, fel leven verkoos boven een lang leven zonder veel diepte en zonder spanning?

Leendert Vriel: 'Nou ja, Achilles kon kiezen. Als ik de keus had gehad, had ik voor het lange leven gekozen, met het vaste voornemen er toch een boeiend en intens leven van te maken'.

Als Leendert Vriel de specialist vertelt dat er geen inspuitingen meer komen, heeft de arts het er moeïlijk mee. Hij zegt: 'Mijn instelling is nu eenmaal het leven sparen. Met nieuwe inspuitingen hadden we het fatale kankerproces misschien weer een maand kunnen vertragen'. De arts eerbiedigt het besluit echter volkomen. Hij vraagt of de medische controle - bloedonderzoek en röntgenfoto's - zolang mogelijk kan worden voortgezet. Hoewel hij dat niet zegt, is het duidelijk dat dit onderzoek nu niet meer ten bate van Leendert Vriel zelf zal zijn, maar in dienst van het nog steeds uitzichtloze medische gevecht tegen kanker. Leendert Vriel gaat er zonder enige bedenking mee akkoord.

Een dag na het gesprek met de arts ontdekt mevrouw Vriel bij zichzelf een gevoel dat misschien het best met 'alleen zijn' kan worden omschreven. 'We hebben de beslissing zelf genomen', zegt ze door de telefoon. 'Dat geeft een vreemd, een bijna luchtledig gevoel. Het is alsof je een vonnis over jezelf hebt uitgesproken'.

- Is het echtpaar er op voorbereid dat het in de komende weken alleen op zichzelf zal mogen rekenen - dat slechts weinig buitenstaanders hen zullen kunnen of willen volgen op het laatste stukje van de zware weg?

Leendert Vriel: 'We rekenen echt alleen maar op onszelf, maar soms voel je ineens iemand vlak bij je staan. Neem nu mijn vriend Jelle. Ik maakte mij er nogal zorgen over dat ik wellicht precies tijdens de verhuizing op 8 mei in het allerlaatste stadium zal zijn en dan op een brancard uit dit huis zal moeten worden gedragen. Ik dacht dat zoiets niet waardig zou zijn. Jelle zei toen: 'Kun je me uitleggen wat er voor onwaardigs is aan een mens op een brancard?'. Dat heeft me enorm geholpen. Soms denk ik dat ik niet altijd voldoende heb laten blijken dat ik blij was met wat mensen voor mij deden. Toen ik bronchitis en gordelroos had, is Jelle wel vier keer bij mij komen binnenwippen, en ik heb hem nooit gezegd hoe fijn ik het vond als hij bij me was'.

- Hoopt Leendert Vriel nog naar zijn nieuwe huis te gaan?

Leendert Vriel: 'Ik vind het niet meer belangrijk. Een paar maanden geleden zei ik nog dat ik het jammer zou vinden als ik vlak voor de verhuizing zou sterven. Nu geloof ik dat het beter is als ik de verhuizing niet meer meemaak'.

30 en 31 maart, 3 en 4 april 1976

Enkele dagen nadat Leendert Vriel en zijn vrouw hebben besloten dat er geen injecties meer worden toegediend, lijkt het sterven zeer snel te naderen. Eerst blijft Leendert Vriel nog hardnekkig door het huis lopen hoewel hij zichtbaar zwakker wordt. Hij praat kalm over zijn nabije sterven. 'Het kan natuurlijk', zegt hij, 'dat mijn geest minder helder wordt. Ik heb je beloofd tot het allerlaatste met je te blijven praten, maar hoe moet dat nu als ik wartaal ga zeggen?'

Ik zeg hem dat hij geen enkele verplichting heeft. Hij moet nu uitsluitend aan zichzelf denken. Als hij het zelf niet meer kan, zal ik de verhalen zeer kritisch met zijn vrouw blijven bespreken.

Vier dagen later belt mevrouw Vriel 's morgens vroeg op: De toestand van haar man gaat snel achteruit. Hij ligt op bed en hij kan bijna niet meer praten. Enkele uren later ben ik bij hen. Leendert Vriel ligt uitgeput op bed in de huiskamer. Zijn lichaam schokt en hij heeft veel pijn. Zijn kin en neus steken scherp af in zijn vermagerde gezicht. Op een tafeltje dat over zijn bed is geschoven, ligt een blok schrijfpapier. Koortsachtig schrijft hij zinnnetjes op:

ik kan niet meer praten – dat maakt me woedend – ik kan nog wel helder denken – daar ben ik blij om.

De huisarts komt en bespreekt de situatie met het echtpaar: een woekerende klier schijnt tegen de stembanden te drukken. De arts schrijft pijnstillende middelen voor. Er wordt een schema opgesteld om de zeer intense pijn doorlopend onder controle te kunnen houden en er komen andere medicijnen: tegen koorts, hoofdpijn, misselijkheid en buikkrimp.

Het pijnstillend middel heeft verrassend resultaat. Na twintig minuten schokt het lichaam niet meer. Leendert Vriel kan zelfs weer praten. Hij gaat recht-op in bed zitten en vraagt om een glas sherry.

Enkele dagen daarvoor had ik op het congres van de Stichting Terminale Zorg (Stervensbegeleiding) Amsterdam gesproken met de Britse mevrouw McNulty, directrice van het Londense ziekenhuis waar opgegeven kankerpatiënten zo zorgzaam mogelijk naar de dood worden begeleid. Mevrouw McNulty had mij verteld dat er in haar ziekenhuis met alle middelen naar werd gestreefd om de stervenden zo ontspannen mogelijk naar hun dood te brengen. Er is dus niets tegen een glas sherry, zelfs niet in combinatie met alle medicijnen die Leendert Vriel in grote regelmaat krijgt toegediend. Er behoeft met geen enkele medische wet meer rekening te worden gehouden, zolang Leendert Vriel maar ontspannen en vrij van pijn blijft.

In de middag, als mevrouw Vriel enkele uren is gaan slapen, zit ik met Jelle bij het bed. Plotseling zegt Leendert Vriel tegen zijn vriend: 'Ik zou graag je vrouw Henny nog een keer zien'. Jelle vertrekt onmiddellijk. Er komt een zeer diepe rust in de huiskamer. Het is alsof Leendert Vriel langzaam wegglijdt naar onbenaderbare verten. Ik overweeg mevrouw Vriel te wekken maar ik ben bang de tijdloze rust te verstoren. Dan zo'n in wezen dom voorval dat altijd bij dramatische gebeurtenissen schijnt te moeten voorkomen. De onwezenlijke rust in de huiskamer wordt aan scherven gebroken door de deurbel. Leendert Vriel komt met een schok overeind. Voor de deur een lief, klein meisje: of er oude kranten zijn voor een goed doel.

– *Waar dacht Leendert Vriel aan? Waar was hij?*

Leendert Vriel: 'Het was heel wonderlijk. Ik heb helemaal niet aan mensen gedacht – zelfs niet aan mijn vrouw. Ik dacht alleen maar aan dingen en ik was erg gelukkig'.

– *Kan hij die dingen beschrijven of zijn daar geen woorden voor?*

Leendert Vriel: 'Ik dacht aan een gedekte tafel, aan de tafel van mijn huwelijksdiner. Wonderlijk', zegt hij na een poosje met diep-verbaasde stem, 'Ik heb nooit aan die tafel gedacht. Ik had op mijn huwelijksdag wel andere dingen om blij over te zijn. Maar daarnet zag ik ineens die tafel en dat maakte mij erg blij'.

Tien minuten later: 'Als die bel niet was gegaan, was ik misschien wel gestorven. Jammer dat die bel ging want het was erg fijn geweest om zó te sterven'. Weer even later: 'Denk je dat ik zó zal sterven, of denk je dat er toch nog zoiets als een doodsstrijd komt?'

– *Ik zeg hem dat zeer veel mensen erg rustig en vredig sterven: Ben je bang voor de dood nu hij zo dicht bij je is?*
Rustig antwoordt Leendert Vriel dat de dood hem erg geruststellend lijkt: 'Als ik zo kalm kan sterven als daarnet dan zal ik erg gelukkig sterven'.

De vrouw van Jelle heeft eraan gedacht dat er ook in een huis waar de dood wordt verwacht, gegeten moet worden. Leendert Vriel wil ook eten. Hij wordt wat kregel als wij de maaltijd eerst wat laten afkoelen voor hem. 'Waarom behandelen jullie me als een kind? Ik merk toch zelf wel of het eten te warm is'.

Mevrouw Vriel is iets te laat met een pijnstillend middel en Leendert Vriel schokt en kreunt van pijn. Mevrouw Vriel drukt haar hand in zijn rechterzij waar de pijn het hevigst is. Ook nu doet de pijnstiller weer wonderen. Leendert Vriel vraagt of we allemaal om zijn bed komen zitten en het wordt een gezellige avond. Jelle en hij halen herinneringen op aan vroeger beleefde avonturen. Er wordt soms schaterend gelachen. Jelle en ik willen het eerste deel van de nachtwacht nemen, maar mevrouw Vriel weert dat af: 'Ik vind het zo fijn om straks in de stilte samen met Leendert te zijn en nog met hem te praten, nu hij zo goed is'.

De volgende morgen zegt Leendert Vriel: 'Het was gisteravond fijn, hè? Als ik gistermiddag was gestorven, had ik dat niet meer meegemaakt. Toch was ik liever gistermiddag gestorven'.

De ouders van mevrouw Vriel vervullen bescheiden een belangrijke taak op de achtergrond. De vierjarige Basje is bij hen en twee maal per dag brengt de grootmoeder het kind bij zijn zieke vader. Het jongetje blijft harmonisch reageren – wel is het duidelijk dat hem de ernst van de

toestand ontgaat. Langzaam wordt het jongetje voorbereid. Eerst: pappa is heel erg ziek – dan: pappa zal wel nooit meer uit het bed komen. De schoonmoeder van Leendert Vriel zorgt inmiddels dat de woning wat beredderd wordt en dat bijvoorbeeld het vele vuil wordende linnengoed regelmatig gewassen en gestreken in voorraad is. Zij moet erg moeilijke dagen doormaken, want uiteindelijk heeft de jongen op het bed, hoe ongewild en onschuldig dan ook, het leven van haar dochter een blijvende schaduw gegeven. Zij toont zich echter zeer zorgzaam en zeer solidair.

Nadat drie dagen lang het sterven elk uur wordt verwacht, komt er een zekere vertraging in het proces. Heel geleidelijk vermindert de lichaamskracht van Leendert Vriel maar hij blijft zeer helder – bij tijden is hij zeer levendig. De vriendin van mevrouw Vriel, de verpleegster Marjan en het zusje van mevrouw Vriel, ook een verpleegster, zijn dag en nacht in het huis en zitten om beurten bij het bed want er moet elk uur van de dag en van de nacht deskundige hulp zijn, al is het alleen al voor het regelmatig toedienen van medicijnen.

De specialist komt met een moeilijk verzoek: hij zou nog graag een röntgenfoto laten maken, misschien kan hij dan de woekering ontdekken die het spreken vaak slechts schoksgewijze toelaat. 'Maar ik wil niet in het ziekenhuis blijven', zegt Leendert Vriel. De arts regelt het: er komt een ziekenauto die Leendert Vriel onmiddellijk na het nemen van de foto's weer thuisbrengt.

Marjan, opgegroeid in een streng protestantse omgeving, praat op een nacht met Leendert Vriel over geloof.

– Wordt de mens in zijn waarde bepaald door een geloof?, vraag ik Marjan.

Marjan meent van niet: 'Ik vraag me dikwijls af hoeveel een geloof aan een mens toevoegt. Het is volgens mij zeker niet zo dat mensen met een geloof verantwoord of in waarde belangrijker leven dan mensen zonder een geloof'.

Leendert Vriel: 'Wat denk je, zou ik toch nog in paniek kunnen raken, vlak voor mijn dood?'

Ik zeg hem dat mij dit onwaarschijnlijk lijkt. Hij heeft zijn stervensproces van bijna vijf jaren zo eerlijk en zo verstandelijk verwerkt dat daar op het allerlaatste moment moeilijk een ingrijpende verandering in kan komen. Ik vertel hem te hebben gelezen dat de mens sterft zoals hij heeft geleefd.

Als de dagen langzaam toch weer tot een week en langer uitgroeien, komt er in het huis een wat ongrijpbare sfeer – het is als op een eilandje waar de gewone wereld geen toegang heeft. Voor mevrouw Vriel worden de uren die soms wegglijden, maar die steeds meer worden gevuld met onverwerkte gevoelens, bijzonder zwaar. Zij krijgt dank zij de vrienden hulp voldoende slaap, maar toch wordt zij zichtbaar moe.

Op een avond zegt Leendert Vriel: 'Ik heb in een artikel gelezen dat kanker snel overwonnen zou kunnen worden als de wereld bereid zou zijn één jaar al het geld en al de inspanning die nu aan bewapening worden besteed, voor de strijd tegen de kanker in te zetten'. Hij glimlacht wat hulpeloos: 'Wat is er toch met de mensheid aan de hand dat dit gewoon niet kan? Als al die generaals en politici nu eens twee dagen hier zouden zijn, wie zou dan nog één kanon durven laten maken?'

8 en 9 april 1976

Zelfs in een gezin dat leeft in de schaduw van het sterven dwingt het leven een zekere regelmaat af. Aanvankelijk leek het sterven van Leendert Vriel binnen enkele dagen te verwachten. Toen de dagen voorbij gingen, werd het duidelijk dat ook het laatste stukje van de lange, moeizame weg een zware tol zou gaan eisen. In nauw overleg met de huisarts worden de hoeveelheden van de vele pijnstillers soms dagelijks aangepast. Over het doel van deze middelen bestaat bij Leendert Vriel, zijn vrouw en zijn huisarts geen enkel verschil van mening: de pijn die zonder zeer doeltreffende verdoving duldeloos zou zijn, wordt met alle middelen en met elke hoeveelheid van middelen bestreden. Maar Leendert Vriel moet zelf beslissen als er van het vastgestelde schema wordt afgeweken.

Mevrouw Vriel: 'Wij kunnen de situatie die telkens verandert, niet meer zuiver schatten. De enige die dat wel kan, is Leendert zelf. Hij blijft gelukkig volkomen helder van geest. Hij moet dus nog steeds het laatste woord hebben. Zou er een tijd komen dat Leendert niet meer kan beslissen dan zal ik dat voor hem moeten doen. Daarover hebben we zeer uitgebreid gepraat'.

Leendert Vriel zelf heeft bepaald: met elke hoeveelheid en met elk beschikbaar middel de zeer intense pijn bestrij-

den, ook als pijnstillers als bijverschijnsel levensverkortend zijn. De kwestie komt weer ter sprake op een dramatische donderdagavond. Jelle en zijn vrouw zijn langsgelopen en Leendert Vriel is zichtbaar uitgeput. Er is nogal een toeloop van mensen die soms menen dat de vermoeide man op bed behoefte heeft aan een gezellig gesprek. Leendert Vriel zegt: 'Laten we afspreken dat de mensen niet langer dan vijf minuten blijven en dat ze niet doorlopend behoeven te praten. Het kost me soms erg veel moeite om die gesprekken te volgen'.

Als Jelle bij hem is, wil Leendert Vriel een sigaret roken maar hij is bang dat de brandende sigaret uit zijn vingers zal glijpen. Jelle gaat op een bankje naast het bed zitten en houdt de sigaret vast. De pijn komt onverwacht aan de oppervlakte en Marjan stelt Leendert Vriel een voor-tijdige inspuiting met een verdovingsmiddel voor. Mevrouw Vriel is even weg. Later vertelt zij: 'Onderweg kreeg ik ineens de zekerheid dat Leendert vanavond zou sterven.'

- *Raakte zij in paniek?*

Mevrouw Vriel: 'Het klinkt vreemd, maar ik dacht: maandag is de begrafenis'.

Hoewel Leendert Vriel langzaam wegzakt, ziet de toestand er niet dreigend uit als mevrouw Vriel thuiskomt. Van de ene seconde op de andere lijkt de dood dan ineens erg nabij. Leendert Vriel kan nog slechts fluisterend praten en mevrouw Vriel die naast hem zit en zijn hand vasthoudt, moet zich helemaal naar hem overbuigen om de woorden op te vangen.

'De motor wil niet afslaan', zegt Leendert Vriel aarzelend met lange tussenpozen. Het wordt heel stil in de kamer. Leendert Vriel maakt schrijfbewegingen. Mevrouw Vriel schuift hem een balpen tussen de vingers. Er komen op het papier enkele woorden zonder een duidelijke samenhang. Leendert Vriel beweegt de lippen - hij wil wat zeggen. Dan geeft hij het op. Met een vredige glimlach om de mond zakt hij verder weg van het tot stilstand gekomen leven in de huiskamer. Weer is het de bel aan de buitendeur die de roerloze stilte verbreekt: een studiege-note van mevrouw Vriel die de nachtwacht zal doen. Leendert Vriel komt vrij onthutst uit zijn roerloosheid overeind. Hij is erg verbaasd.

- *Wat heeft hij meegemaakt in het afgelopen uur?*

Leendert Vriel: 'Ik verloor eerst steeds meer aan lichaamsgewicht. Het was alsof alleen mijn hart erg

bonkend overbleef. Toen zei ik tegen mijn vrouw dat de motor niet wilde afslaan. Kort daarna voelde ik ook mijn hart niet meer en ik was ook niet langer Leendert Vriel'. Hij vindt het niet overtuigend genoeg klinken. 'Ik ben nu in feite nog steeds niet helemaal Leendert Vriel', zegt hij, tastend naar de juiste woorden. 'De kamer hier komt me wat vreemd voor. Ik herken wel alles wat er in staat, maar het is alsof ik er weer helemaal aan moet wennen'.

- *Het gevoel dat je kunt hebben als je na een lange reis weer thuiskomt?*

Leendert Vriel: 'Dat is het wel ongeveer. Heel langzaam wordt alles me weer een beetje vertrouwd'.

- *Was het fijn toen hij wegzakte?*

Leendert Vriel: 'Ik voelde m'n lichaam niet meer. Alle pijn en ongemak van de afgelopen jaren verdwenen. Het denken van Leendert Vriel viel ook stil. Ik dacht nog wel maar het was niet meer het denken van Leendert Vriel. Het was alsof ik niets meer met Leendert Vriel te maken had. Toch voelde ik me wel met hem verbonden. Er moet een woord voor te vinden zijn...'

- *Wezenloos?*

Leendert Vriel: 'Dat is het juiste woord: wezenloos, zonder mijn eigen wezen was ik, en het was erg goed'. Wat teleurgesteld en een beetje ongeduldig zegt hij: 'Waarom is het nu weer niet doorgedaan? Langzaam ga ik de moeheid en de pijn van mijn lichaam weer voelen. De vorige week kwam de bel er tussen en nu weer'.

Jelle staat op om de bel uit te schakelen. De vrouw van Jelle gaat wat eten voor Leendert Vriel klaarmaken, want hij zegt dat hij honger heeft.

- *Weet Leendert Vriel nog wat hij wilde opschrijven?*

Leendert Vriel: 'Dat weet ik nog heel goed. Ik wilde Marjan vertellen dat ze zich die laatste injectie nooit zou mogen verwijten. Ik wilde haar zeggen dat ik dankbaar was voor die injectie'.

Marjan, Leendert Vriel en zijn vrouw praten het weer samen uit: één moet de laatste injectie geven. Zolang Leendert Vriel contact kan blijven houden met de mensen om hem heen, zal hij steeds zelf vragen om een extra pijnstillend middel. Is hij niet meer tot contact in staat dan zal zijn vrouw beslissen.

Kort na dit gesprek lijkt de toestand weer normaal: Leendert Vriel eet wat, rookt een sigaret en drinkt koffie. Alcohol neemt hij niet meer, want in combinatie met de vele medicijnen veroorzaakt alcohol storende reacties.

De grootste zorg wordt: het onderdrukken van een steeds dreigende koorts. De pijn blijkt beter te bestrijden dan de koorts. In feite staat de medische wetenschap nog vrij machteloos tegen koorts in de stervensfase. Er komt een paardemiddel maar als bijverschijnsel treedt een toestand op die de kenmerken heeft van laveloze dronkenschap. Leendert Vriel wil het middel niet meer hebben maar na enig proberen wordt een dosis gevonden die de bijverschijnselen binnen aanvaardbare normen houdt. De koorts heeft een voortdurende hevige transpiratie tot gevolg: de lakens op het bed moeten steeds vlugger worden verwisseld. Doorlopend moet Leendert Vriel worden gewassen. Hij wordt er moedeloos van: 'Dit kan zo toch niet langer doorgaan', zegt hij. 'Al een paar weken zijn mensen dag en nacht met me bezig. Marjan ziet soms bleek van slaap en vermoeidheid. Ook mijn vrouw houdt dit niet langer vol. Wat doe ik de mensen niet aan! Waarom kan ik niet rustig sterven?'

Enkele studiegenoten van mevrouw Vriel die met haar in juni examen zullen doen en die allen verpleegster zijn, hebben een waakschema opgesteld en nemen om beurten 's nachts de wacht over. Op een avond, als ik mevrouw Vriel vraag of ze voldoende rust krijgt voor het laatste en moeilijkste deel van de lange weg die ze met haar man aflegt, zegt ze: 'Ik weet dat het raar klinkt maar ik voel me niet ongelukkig. Ik ben niet ongelukkig maar wel erg verdrietig'.

16, 17, 18 en 19 april - 24 en 25 april 1976

In de bijna vijf jaar dat Leendert Vriel zich op zijn dood voorbereidt, heeft hij een soort schema gemaakt: zonder pijnstillers zo lang mogelijk overeind blijven. 'Als ik echt niet meer kan', zei hij eens, 'zal het ook wel vlug afgelopen zijn. Een langgerekt sterven zou ik voor mezelf en voor mijn vrouw erg naar vinden'. Leendert Vriel is tot aan de grens van het menselijk kunnen zonder pijnstillers overeind gebleven, maar zijn hoop op een korte stervensperiode wordt niet vervuld. Wekenlang ligt hij al op bed. Elke dag worden zijn krachten minder maar het gaat tergend langzaam. Zijn huisarts zegt: 'Hij is een jongen in de kracht van zijn leven. De natuur laat zich niet dwingen'.

Een bezoeker zegt: 'De natuur is niet sportief'. De

mensen die dagelijks bij hem zijn, spreken van goede en slechte dagen. Goede dagen als Leendert Vriel enkele uren opgewekt heeft gepraat. Een slechte dag is de nacht als hij dreigt te stikken: enkele plotseling woekerende zwellingen dreigen zijn luchtpijp af te sluiten. Het gebeurt om vier uur 's nachts en Leendert Vriel wil niet dat zijn vrouw wordt gewekt. Met de laatste lucht die hij kan krijgen, zegt hij: 'Zó moet ze me niet zien sterven'.

De zeer snel komende huisarts weet met inspuitingen de crisis te bezweren, maar Leendert Vriel tobt er een hele dag over: 'Als een mens stikt, duurt het drie minuten voordat hij bewusteloos raakt. Weet je wat dat betekent: drie volle minuten naar adem snakken?'

Na deze ervaring kunnen er echter voorzorgsmaatregelen worden genomen. Leendert Vriel weet nu hoe zo'n verstikking begint. Hij zal tijdig waarschuwen zodat er voldoende inspuitingen kunnen worden gegeven om te voorkomen dat hij een mogelijke verstikking bewust zal meemaken. Na een dag is hij over de ergste schrik heen, al wordt hij wel steeds moedelozer om het trage verloop van zijn sterven. Hij wordt overgevoelig voor licht en geluid. Hard spreken hindert hem en in de huiskamer wordt nog slechts gedempt gepraat.

Toch heerst er geen beklemmende sfeer. Er worden soms spelletjes gedaan, puzzels opgelost, tijdschriften gelezen, er wordt vooral veel koffie gedronken en er wordt door sommigen veel gerookt. Dat roken verbaast mevrouw Vriel: 'Nu zien jullie iemand aan kanker sterven en toch roken jullie maar door'.

De tijd dat Leendert Vriel in zeer diepe slaap is, wordt geleidelijk per etmaal langer. Als hij wakker is, is hij opgewekt en neemt hij nog levendig deel aan de gesprekken, al wordt hij wel steeds vlugger moe. Regelmatig komen kennissen en burens even om de hoek kijken om een vriendelijk woord te zeggen, maar de toestand in de huiskamer raakt toch bezijden het leven dat zich buiten afspeelt. Als ik vier dagen bij hem ben geweest, ontdek ik op weg naar huis dat ik al die tijd niet op mijn horloge heb gekeken. Het leven in de huiskamer heeft geen tempo meer, het is buiten de tijd gekomen.

Telkens verrassend is het, hoe de toestand van de jongen op het bed soms in enkele seconden radicaal verandert. Urenlang ligt hij in diepe slaap met zeer zware ademhaling. Men kan zich voorstellen dat de ademhaling plotseling zal stokken. Dan ineens is hij klaar wakker,

komt overeind en zegt dat hij trek heeft. Die trek in eten wordt wel langzaam minder; hij kan ook steeds moeilijker voedsel binnenhouden. Het is alsof hij langzaam van al zijn lichaamsfuncties en kracht wordt ontdaan. Dit roept vooral bij zijn vrouw protest op: 'Leendert had het anders verdiend', zegt mevrouw Vriel. 'Hij heeft bijna vijf jaar erg moedig met de dood voor ogen geleefd. Deze langzame onttakeling had hem bespaard moeten worden'.

- *Wat maakt hij mee, als hij zo diep in slaap is?*

Leendert Vriel: 'Ik droom wel, maar ik weet niet meer wat ik droom. Je moet het me vragen onmiddellijk als ik wakker word'.

Dat kan moeilijk, want als hij wakker wordt is hij meestal doordrengd van transpiratie. De eerste zorg is dan het bed verschonen en hem een schone pyjama aantrekken.

- *Kan hij zich niets meer van die dromen herinneren?*

Leendert Vriel: 'Ik droomde, geloof ik, dat ik in een put viel. Ja, dat heb ik in elk geval gedroomd: ik viel in een put'.

Een bezoeker zegt: 'Leendert heeft een enorme levenswil'. Mevrouw Vriel is het daarmee niet eens: 'Leendert wil niet meer leven. Zijn lichaam wordt zo gesloopt dat hij graag zou sterven, maar hij is jong en daarom geeft het lichaam het nog niet op. Hij wil als Leendert Vriel sterven, niet als een geestelijk wrak - daarom blijft hij mentaal zo sterk'.

Bij al de toenemende pijn en ongemak komt een ernstige leverontsteking, mogelijk als bijverschijnsel van de vele verdovende middelen, terwijl er waarschijnlijk ook een zwelling bezig is op de galblaas te drukken. Als zijn huid tanig geel wordt, bereidt mevrouw Vriel haar man er op voor dat geelzucht in deze vorm de hersenen kan aantasten, zodat er zware versuffing kan optreden. Leendert Vriel reageert er gelaten op: 'Misschien komt het einde dan vlugger'. Hij drinkt al enige tijd geen alcohol, ook koffie smaakt hem niet meer. Zelfs de sigaretten drukt hij na enkele trekjes uit. Hij blijft ze wel telkens opsteken: 'Dan heb ik nog wat te doen', zegt hij.

- *Verveelt hij zich?*

Leendert Vriel: 'Geen moment. Ten eerste slaap ik erg veel. Als ik wakker ben, praat ik of ik luister naar het gepraat om me heen. Ook als ik het gesprek niet helemaal kan volgen, vind ik het behagelijk om naar de stemmen te luisteren'.

Hij blijft grote belangstelling voor de buitenwereld tonen. Een jong Frans echtpaar dat hij vorig jaar tijdens de vakantie ontmoette, komt langs en hij praat twee keer bijna een uur opgewekt met hen. Daarna is hij wel erg afgemat. Maar als de oud-directeur van een internaat waar hij als jongen is geweest, contact met hem zoekt, wil hij nog graag een gesprek met zijn vroegere opvoeder. Als hij wakker is, heeft hij weinig rust. Hij zoekt doorlopend iets om mee bezig te zijn. Hij vraagt een grammofonplaatje te draaien, hij morrelt wat aan de radio die naast zijn bed staat, hij draait een sigaret en hij praat.

- *Duurt de tijd lang voor mevrouw Vriel die nu al bijna zes weken voortdurend rondom het bed van haar man leeft?*

Mevrouw Vriel: 'Ik ben steeds weer verbaasd dat de uren zo ongemerkt voorbij gaan. Het is alsof ik zonder tijd leef en de tijd drukt me daarom niet'.

De verpleegster Marjan en de studiegenoten van mevrouw Vriel nemen nog steeds om beurten de nachtwake voor hun rekening. Hierin is Leendert Vriel duidelijk bevoorrecht boven vele duizenden andere stervende kankerpatiënten. Het sterven thuis zou onmogelijk zijn als er niet een groep geschoolde verpleegsters uit vriendschap de dag- en nachtverpleging mogelijk maakt. Niet alleen vergt de verpleging zoveel geschoolde kracht, dat deze zelden of nooit thuis te krijgen is - als het niet uit vriendschap gebeurde, zou het ook onbetaalbaar zijn. Zijn huisarts zegt: 'Bij al zijn ellende heeft Leendert Vriel op dit gebied enorm geboft. Patiënten zoals hij kunnen in de praktijk alleen maar in het ziekenhuis worden verpleegd en in het ziekenhuis sterven'.

Op een morgen zit de 4-jarige Basje bij Leendert Vriel aan het bed. Het kereltje is er vertrouwd mee geraakt dat zijn vader nooit meer van bed zal kunnen opstaan. Hij heeft een plannetje uitgedacht: 'Als ik later groot ben, dan ga ik pappa verzorgen en dan kan mamma werken'.

Mevrouw Vriel en haar man zeggen: 'Neen Basje, dat zal niet gaan. Als jij groot bent, is pappa er niet meer. Pappa zal er erg vlug niet meer zijn. Hij heeft zoveel pijn en hij is zo moe dat hij niet verder kan leven'.

Basje vat het erg goed op. Hij verwerkt het even en zegt: 'En dan gaat pappa slapen en dan geef ik hem een kusje en dan wordt hij weer wakker'.

Het kost mevrouw Vriel erg veel moeite om te antwoorden: 'Nee, Basje, als pappa dood is, kan hij niet meer wakker worden als je hem een kusje geeft. Dan wordt

pappa nooit meer wakker'.

Mevrouw Vriel: 'Je neemt op zo'n moment een enorm zware beslissing, maar Leendert en ik menen dat we ook eerlijk tegen Basje moeten blijven'.

Het kereltje zelf bewijst dat zijn ouders goed hebben gedaan. Hij raakt niet overstuurd en stapt even later, gewoon zoals elke andere dag, naar de kleuterschool.

30 april, 1 en 2 mei 1976

De 4-jarige Basje heeft meer tijd nodig om het komende sterven van zijn vader te verwerken dan aanvankelijk werd verwacht. Mevrouw Vriel voelt zich op een morgen zo machteloos dat ze begint te huilen als ik via de telefoon met haar praat. In de afgelopen jaren leek mevrouw Vriel altijd zeer nuchter, soms wat al te verstandig en afstandelijk voor een jonge vrouw van 28 jaar in haar situatie. Een breekpunt komt als zij op twee plaatsen tegelijk dringend nodig is: bij haar stervende man - en bij haar zoontje die twaalf kilometer verder bij zijn grootouders is.

Basje had aanvankelijk de ziekte en het langzaam verdwijnen van zijn vader uit zijn leventje vrij evenwichtig aanvaard. Er leken voor hem slechts enkele 'technische' probleempjes te zijn: 'Wie moet er nu met mij voetballen als pappa dat niet meer kan doen?' informeerde hij bij zijn moeder.

Mevrouw Vriel: 'Dan kan ik toch met jou gaan voetballen'.

Basje: 'Hoe kan dat nou, jij kan niet eens voetballen'.

Mevrouw Vriel: 'Dan kun jij het me toch leren en dan kunnen we wél samen voetballen'.

Basje: 'Kunnen mamma's dan ook voetballen?'

Mevrouw Vriel: 'Natuurlijk, als jij het me leert dan kan ik ook voetballen'.

Daarmee was het probleem voor Basje bevredigend opgelost. Toen hij echter, nu al weer zes weken geleden, bij zijn grootouders ging logeren, ging het kereltje proberen de nieuwe situatie voor zichzelf te verklaren. Hij kreeg de zekerheid dat hij door de ziekte van zijn vader niet thuis kon zijn omdat zijn moeder het te druk had met de verzorging van zijn vader om nog voldoende tijd voor hem te hebben. Zoals later bleek, ging hij zich uitgesloten voelen en voor een jongetje van vier jaar is

een toestand van zes weken een situatie die 'voor altijd' geldt. Hoewel hij bij zijn grootouders, die midden-in de bossen wonen, een vrij en prettig leven heeft, ging hij zich toch benauwd afvragen of hij voortaan zijn leventje bij zijn grootouders moest slijten. Zo kwam hij met het voorstel om later als hij groot was, zijn vader te gaan verzorgen; zijn moeder zou dan weer kunnen gaan werken. En hij zou er weer bij horen, ze zouden weer met z'n drieën zijn.

Leendert Vriel en zijn vrouw hebben hem toen uitgelegd, dat er 'geen later' zou zijn. Toen Basje dit had verwerkt, zei hij pleitend tegen zijn moeder: 'Als pappa dood is, mag ik dan weer thuis bij jou komen wonen?'

Daarnaast ging Basje de gevolgen in zijn bolletje gestalte geven: als pappa dood is, wordt hij begraven - zoals hij vroeger eens met een vriendje een dood vogeltje had begraven: in het zand. Vooral dat laatste blijkt het kereltje erg bezig te houden. Hij gaat er 's nachts van dromen en wordt dan min of meer in paniek wakker. De vader en moeder van mevrouw Vriel twijfelen er duidelijk aan of Basje op deze manier op het sterven van zijn vader moet worden voorbereid. Mevrouw Vriel raakt even haar evenwicht kwijt: 'Wat moet ik?', zegt ze huilend door de telefoon. 'Ik wil Leendert zo lang mogelijk houden, want nog steeds heeft elke dag kostbare uren voor ons beiden. Maar Basje mag zich ook niet in de steek gelaten voelen'. Als ik haar enkele uren later weer opbel, heeft mevrouw Vriel een redelijke oplossing gevonden: ze zal enkele avonden Basje bij zijn grootouders naar bed brengen en dan met hem praten. Het blijkt een goede oplossing. Basje blijft wel veel over het naderende sterven van zijn vader praten maar hij raakt er niet meer van overstuurd. Als hij bij zijn vader is, stoeit hij opgewekt met een toevallig aanwezige bezoeker. Gaat Basje weer naar zijn grootouders dan zegt hij: 'Mamma gaat me nu bij oma naar bed brengen en dan praten we samen over pappa die dood gaat'. Het kereltje zegt het opgewekt en de vaste bezoekers hebben geleerd hem even opgewekt te antwoorden.

Leendert Vriel kan zelf nog steeds met zijn zoontje en zijn vrouw erg afstandelijk over het komende sterven praten. Als Basje oppert dat het voor zijn vader erg naar moet zijn 'onder het zand', stelt hij het kereltje gerust. Mevrouw Vriel zit tussen hen in. Zij strijkt beiden over het hoofd en zegt: 'We zullen samen heus niets doen dat niet prettig

zou zijn voor pappa'.

Het is niet altijd even duidelijk hoe Leendert Vriel het leven om hem heen beleeft. Hij ligt urenlang wakker met dichte ogen. Soms kijkt hij dan plotseling mensen die bij hem zitten, zeer doordringend aan – niet wantrouwend maar onderzoekend. Ik probeer hem dan een wat spot-tend knipoogje te geven maar hij reageert niet meer zoals hij dat vroeger altijd deed. Het wordt moeilijker voor de omstanders zijn beleving van de werkelijkheid geregeld te volgen.

'Soms heb ik het gevoel dat je me als een wetenschappelijk onderwerp ziet', zegt hij tegen me, 'Maar ik ben geen wetenschappelijk onderwerp, ik ben nog steeds Leendert Vriel'.

Ik probeer hem uit te leggen dat er twee kanten zijn als ik bij hem ben: de mens die meeleeft met een medemens, en de journalist die wat hij ziet en hoort moet kunnen doorvertellen aan anderen. De uitleg stelt hem gerust: 'Natuurlijk,' zegt hij, 'Je moet het de mensen zo duidelijk mogelijk vertellen. Daarvoor zijn we 2½ jaar geleden met de verhalen begonnen – dan kan mijn ziekte en mijn vroege dood enige zin voor mij krijgen. De mensen moeten weten dat er dagelijks medemensen aan kanker sterven en dat elke dag opnieuw mensen moeten leren met kanker te leven. Het is alleen dat ik het soms erg moeilijk heb. Als ik jou dan zie, denk ik wel eens: 'Interesseert hij zich nu voor mij of voor het geval-Leendert-Vriel'.

Mevrouw Vriel zegt later: 'Er zijn dagen dat Leendert het duidelijk moeilijk heeft. Hij ervaart dan de dingen anders dan wij. Misschien beleeft ieder mens op het einde van zijn leven een andere werkelijkheid dan de mensen die menen dat hun sterven nog in een onpeilbaar verre toekomst ligt. Bovendien krijgt Leendert zoveel medicijnen dat hij soms duidelijk afwezig is en moeite heeft het contact met de buitenwereld in stand te houden. Hoofdzakelijk voor hem en mij is dat wij nog steeds een erg goed onderling contact hebben. De tijd dat hij stil ligt, wordt wel langer maar elke dag zijn er toch nog steeds een paar uur dat we echt met elkaar kunnen praten'.

De leverontsteking bij Leendert Vriel blijft, maar lijkt zich niet zo door te zetten dat zij onmiddellijke gevolgen kan hebben. Hij heeft er wel veel last van; hij kan de pijn alleen maar dragelijk houden door zo stil mogelijk te blijven liggen. Een ander, zeer irritant bijverschijnsel van

de kanker en van sommige medicijnen is jeuk. In zijn slaap en als hij stil wakker ligt, wrijft hij doorlopend zijn handen tegen elkaar en schurkt hij zijn lichaam. Tegen deze jeuk die niet aan een plaats is gebonden maar die langs het hele lichaam waaiert, is geen afdoende medicijn te vinden. Leendert Vriel wordt er soms wat knorrig van. Hij is trouwens toch steeds minder bestand tegen speelse plagerijtjes die vroeger zo dikwijls door hem-zelf werden uitgelokt en gerepareerd.

Ondertussen is het mei geworden. Het huis dat Leendert Vriel en zijn vrouw enkele maanden geleden kochten, is overgedragen. Er moet verhuisd worden.

7, 8, 9 en 10 mei 1976

De laatste dag is voor Leendert Vriel bijzonder zwaar geworden. Lang heeft hij het moeizame einde van zijn leven bewust meegemaakt. Hoe hij de uren vlak voor zijn sterven heeft beleefd, is schuilgegaan in het nog steeds ondoordringbare schimmenrijk dat het leven van de dood scheidt. De week vóór zijn dood werd vooral voor zijn vrouw en zijn vaste begeleiders getekend door grote machteloosheid. Leendert Vriel had veel te lijden van de leverontsteking die tenslotte de directe aanleiding tot zijn dood is geworden.

Donderdagmiddag 6 mei werd hij onrustig wakker uit een diepe slaap. Hij had zwaar gedroomd en hij kon er slechts met flarden over praten. De schrikbeelden uit zijn slaap drukten hem de hele nacht van donderdag op vrijdag. Hij had gedroomd dat hij werd opgejaagd en dat hij in een moeras terecht kwam. Pas in de loop van vrijdagmorgen kwam hij tot rust. Vlak daarna begonnen de bloedingen. De gestoorde leverfunctie en de woekerende kanker brachten een algehele lichamelijke ontred-dering – voor de omstanders vooral zichtbaar door een onstelbare neusbloeding. De huisarts overwoog een zwaar vitaminepreparaat maar dat kon bloedstolling veroorzaken.

Leendert Vriel vroeg aan Marjan: 'Kan ik zó doodbloeden?'. Marjan beaamde het. Leendert Vriel antwoordde: 'Laat het dan maar zo'. Wel was hij bang dat hij zou stikken. Dat hield hem bezig totdat hij kort na twaalf uur 's middags in een onduidelijke schemertoestand raakte. Soms schudde hij met zijn hoofd – enkele keren mom-

pelde hij: 'Waarom mag ik niet sterven? Waarom ben ik nog niet dood?' Een paar keer vroeg hij om water.

Omstreeks vijf uur 's middags ging zijn ademhaling bijzonder zwaar en moeizaam. Vijf minuten voor zes uur stakte de ademhaling - enkele seconden later hield het hart op met kloppen. De natuur had eindelijk de strijd opgegeven. De jongen op bed had na vijf zware jaren eindelijk rust gekregen. Hij was gestorven met zijn vrouw naast zich, met zijn beste vrienden om hem heen.

Mevrouw Vriel en Marjan wasten hem en binnen een half uur lag het lichaam van Leendert Vriel in zichtbare vrede op bed. Onmiddellijk daarna ging mevrouw Vriel naar haar vierjarig zootje. Het kereltje zat bij zijn grootouders naar de televisie te kijken. Mevrouw Vriel liet hem het kinderprogramma uitzien. In een rustig gesprek vertelde ze haar kind daarna dat zijn vader geen pijn meer had en nooit meer pijn zou hebben. Basje zei: 'Nou is pappa dood hè?'. Hij besprak met zijn moeder zonder enige hapering wat er nu allemaal gebeuren moest. Hij eindigde: 'En dan mag ik weer bij jou komen wonen, hè?' De volgende middag vroeg mevrouw Vriel haar kind of het zijn vader nog wilde zien. Aan de hand van zijn moeder kwam Basje de huiskamer binnen waar zijn vader lag opgebaard. Even aarzelde hij toen hij het lichaam van zijn vader zag, maar de arm van zijn moeder om hem heen, gaf het jongetje voldoende veiligheid. Basje aaide voorzichtig over de mouw van het pyjamajasje: 'Nou kan pappa nooit meer naar mij zwaaien. Nou kan pappa nooit meer eten en pappa ademt ook niet meer, hè? Maar nou zit pappa wel voor altijd in ons hartje'.

Mevrouw Vriel had een foto-album klaargelegd. Ze ging met haar kind gezinsfoto's bekijken. Basje reageerde met vrolijke geestdrift.

'Nu zeg je pappa voor de laatste keer goedendag', zei mevrouw Vriel, 'want je ziet hem nu nooit meer'.

Samen met haar stond het kind nog even bij het bed. Basje zei: 'Zal ik pappa nog een kusje geven?' Mevrouw Vriel antwoordde: 'Zal ik dat dan voor jou doen?' Een half uur later was Basje bij zijn grootouders met Jelle aan het voetballen.

Het sterven van Leendert Vriel kreeg een sterk vertekend beeld tegen de achtergrond van de verhuizing die voor zaterdag 8 mei was vastgesteld. Hoewel Leendert Vriel een maand voor zijn dood er in had berust dat hij niet meer in zijn nieuwe huis zou komen, groeide er toch een

laatste verwachting bij hem toen de verhuisdag naderde. Vrijdags zou hij per ziekenauto naar het huis van zijn vriend Jelle worden gebracht, waar Jelles vrouw Henny en enkele verpleegsters bij hem zouden zijn. Zaterdag zou er worden verhuisd en de eerste zorg zou zijn de huiskamer in de nieuwe woning voor Leendert Vriel zo vertrouwd mogelijk te maken. Ondanks zijn snel minderwordende toestand volgde hij in de laatste week de werkzaamheden in het nieuwe huis met toenemende betrokkenheid. Er kwam iets van voldoening over hem: 'Nou zal ik het huis toch nog ingericht zien', zei hij twee dagen voor zijn dood. De huiskamer, waar in het oude huis zijn bed stond, was zoveel mogelijk in tact gelaten, maar de rest van de woning was opengebroken, zoals aan de vooravond van een verhuizing: geen gordijnen meer, geen licht, geen vloerbedekking en niets meer op zijn plaats. Twintig uur voordat de verhuiswagen zou komen, was het duidelijk dat Leendert Vriel de volgende morgen niet meer zou beleven. De verhuizing kwam op de grens van chaos tot stilstand.

Toen kwam de hittegolf. Al na een dag werd het duidelijk dat het zo zorgvuldig en langdurig voorbereide programma verder zou worden aangetast. Zaterdagavond laat, terwijl de onverwachte zomerhitte nog zwaar drukte, moest het besluit worden genomen: een uur later kwam een auto het lichaam van Leendert Vriel halen om het naar een aula te brengen waar de temperatuur beter onder controle kon worden gehouden. Mevrouw Vriel, die alleen onmiddellijk na het sterven, samen met Marjan, had gehuild, werd deze inbreuk op wat ze zo zorgvuldig met haar man had voorbereid, te veel. Terwijl er op de lijkwagen werd gewacht, kroop ze weg in een hoekje van de huiskamer, alleen met haar gestorven man, en ze snikte machteloos en vol verzet. Vóór het binnendragen van de kist, gingen mevrouw Vriel en Marjan het huis uit. De mannen verrichtten hun werk snel en met een zorgvuldigheid die onverwacht tot troost werd. Als onder bescherming van de vallende nacht werd de kist naar buiten gedragen. Bij het tuinhekje stonden mevrouw Vriel en Marjan. Een Vlaams dichter schreef eens: 'Dragers, draagt hem zacht' - en zo gebeurde het op die zaterdagavond.

Terwijl mevrouw Vriel nog buiten was, werd het nu lege bed in enkele minuten opgeruimd. Een buurman kwam te hulp en binnen korte tijd had de kamer weer het aanzien

van vóór de zes weken, toen Leendert Vriel aan het laatste deel van zijn moeizame weg begon. De volgende morgen aan het ontbijt toonde mevrouw Vriel een zekere ontspannenheid. Ze zocht wat aarzelend naar woorden om haar gevoel te omschrijven. Na enkele uren was het duidelijk dat de tijd weer bezit van het huis had genomen. Op maandagmiddag heeft een kleine groep mensen Leendert Vriel gebracht naar een stille plek waar hoge sparren de wilde zomerzon geen toegang gunden. In het wit gekleed hurkte mevrouw Vriel, één en volstrekt alleen met haar gestorven man, aan de rand van de groeve waar zo juist de kist was weggezakt. Leendert Vriel had rust gevonden: één van de 400 mensen die elke dag in Nederland naar hun laatste rustplaats op deze aarde worden gebracht.

11 en 12 juni 1976

Dit is het laatste verhaal van Leendert Vriel, de jongeman die bijna vijf jaar wist dat hij aan kanker zou sterven en die op vrijdag 7 mei 's middags om vijf minuten voor zes uur stierf. Het zal een moeilijk verhaal worden. Toen ik in de zomer van 1974 ruim een half jaar met hem en zijn vrouw in gesprek was, zei hij: 'Weet je wat ik zo moeilijk vind? Dat ik het laatste hoofdstuk van *Leven met Kanker* niet zal lezen, want dat zul je schrijven als ik dood ben'. Ik heb hem toen geantwoord: 'Niemand leest zijn laatste verhaal. Van de meeste mensen wordt nooit een laatste verhaal geschreven. En jij weet tenminste nog wie het laatste verhaal over jou zal schrijven: ik, samen met je vrouw'.

Het is nu ruim een maand nadat Leendert Vriel stierf. Mevrouw Vriel woont met de vierjarige Basje in het nieuwe huis dat Leendert Vriel net niet heeft gehaald. Zijn dood was tevens voor mevrouw Vriel het afscheid van het oude huis. Eén dag na de begrafenis zijn vrienden met de uitgestelde verhuizing doorgegaan. Het was een zwaar afscheid. In het oude huis had zich alles afgespeeld. Leendert Vriel, zijn vrouw en de toen pas geboren Basje waren in het huis gaan wonen drie maanden nadat de dodelijke kanker was ontdekt. In het huis waren zij samen bedroefd, eenzaam en erg gelukkig geweest. In het oude huis hadden zij samen in een doolhof van onbegrip, verzet en valse hoop de weg naar aan-

vaarding gevonden. In de hoek van de huiskamer hadden zij honderden uren met mij gepraat. Vier dagen na de begrafenis gaat mevrouw Vriel, samen met haar kind, in het nieuwe huis wonen. Begin juni slaagt zij met zeer hoge cijfers voor haar examen.

- Heeft zij zich door de bijna vijf jaar voorbereiding, met het leven zonder haar man vertrouwd kunnen maken?

Mevrouw Vriel: 'Ik weet het echt niet. Ik voel een peilloze leegte en ik voel mij soms zo verschikkelijk alleen. Veel meer en veel intenser dan de meeste echtparen hebben Leendert en ik vijf jaar lang alles samen gedaan. Ik ben bijvoorbeeld nooit alleen met Basje op reis geweest. Alles, tot de kleinste kleinigheden van ons gezin bespraken we samen. En nu moet ik ineens alles alleen doen. Ik zit 's avonds als Basje in bed ligt, alleen in de huiskamer. Jouw vrouw en duizenden andere vrouwen zij vaak 's avonds alleen in de huiskamer. Ik ben daar niet aan gewend geweest'.

- Voelt mevrouw Vriel een neiging tot vluchten?

Mevrouw Vriel: 'Dat niet. De muren komen meestal niet op mij af als ik alleen in de kamer zit. Ik ben blij met het nieuwe huis. Ik voel dat het voor Basje en mij een écht thuis zal worden. Maar ik ben soms wel erg verdrietig'. Een vrouw die zelf eens een zwaar verlies moest verwerken, zegt: 'Je moet het verdriet niet ontlopen. Je moet het zonder verzet over je heen laten komen. Dan leer je met dat verdriet te leven, dan krijg je na verloop van tijd ook weer uitzicht op andere dingen die in het leven de moeite waard zijn. Die terugkomende belangstelling voel je eerst als misplaatst, als een soort verraad aan de dode, maar het leven dwingt je ertoe. Rouw betekent: het beeld van de dode een vaste, onveranderbare vorm geven'.

Mevrouw Vriel: 'Ik heb ontdekt dat verdriet waaraan je té veel toegeeft als een put kan worden waar je niet meer uitkomt. Je moet dikwijls hard zijn voor jezelf en je duidelijk voor ogen stellen dat het leven gewoon doorgaat, en dat je in dat gewone leven mee moet gaan. Toch moet je bij tijden het verdriet duidelijk tot je door laten dringen, anders kun je het niet verwerken'.

- Wie is Leendert Vriel geweest?

Leendert Vriel was geen supermens. Hij was eerder kwetsbaar, bang dat de wereld om hem heen hem zou onderschatten. Hij wilde zichzelf en anderen bewijzen dat hij tot opvallende prestaties in staat was. Hij was ook wat ontroerend argeloos. Hij kreeg zijn doodvonnis toen zijn

huwelijk nog erg pril was. Hij is er tot aan zijn sterven van overtuigd geweest dat zijn huwelijk een vol mensenleven zo intens zou zijn gebleven, als de dood geen spelbreker was geworden.

– *Mijn collega Emmy van Overeem heeft in NRC-Handelsblad de vraag gesteld: 'Is de serie Leven met kanker verantwoord geweest?'. Een lezeres schreef mij: 'U hebt met die stervende jongen gesold'.*

Dat laatste is onjuist: tot het einde toe hebben Leendert Vriel, zijn vrouw en ik in onderling overleg besloten door te gaan met de verhalen om kanker en sterven bespreekbaar te maken. Er is wel een andere zijde waarop Emmy van Overeem doelde: In de loop van de twee en een half jaar dat er over hen werd geschreven, werden Leendert Vriel en zijn vrouw als hoofdpersonen in het beschreven drama beïnvloed. Duizenden mensen in Nederland maken dagelijks mee wat Leendert Vriel en zijn vrouw hebben beleefd. De ongetelde duizenden lijden en sterven naamloos, slechts gekend in de beperkte kring van gezin, familie en kennissen. Leendert Vriel en zijn vrouw waren – vrijwillig – in de felle schijnwerpers van de publiciteit gekomen, en dat twee en een half jaar lang. Voor Leendert Vriel is dat een groot goed geweest. Het gaf hem diepe voldoening dat hij meehielp het taboe rondom kanker en sterven te doorbreken. Zijn – zeer nuchtere – vrouw heeft twee en een half jaar met haar man in die publiciteit gestaan, en zij moet nu, zonder haar man, terugstappen in het verdrietige eenzame leven van een jonge vrouw die alleen met haar kind verder moet.

Mevrouw Vriel voelt dit niet zo: 'Ik heb mij nooit zo in die schijnwerpers voelen staan. Die verhalen hadden voor ons een doel dat min of meer buiten ons persoonlijk lag'.

– *Waarom is zij er 2½ jaar geleden mee begonnen?*

Mevrouw Vriel: 'Nadat bij Leendert de dodelijke kanker was vastgesteld, zocht hij iets om een doel te hebben voor de tijd die hem nog restte. Wij hebben eerst overwogen dat hij zou gaan meewerken aan een SOS-telefoon dienst. Dat lukte niet. Tenslotte zijn we bij die verhalen terecht gekomen'.

– *Heeft zij het soms niet erg moeilijk gevonden, die openhartigheid over zeer persoonlijke zaken?*

Mevrouw Vriel: 'Voordat wij met z'n drieën gingen praten, hadden Leendert en ik al twee jaar samen over zijn ziekte gepraat. In dat eerste begin moest ik me soms dwingen om te luisteren. Ik ontdekte echter dat ook als je

telkens over hetzelfde praat, je toch steeds tot verder inzicht komt. Dat werd toen wij met z'n drieën gingen praten, vooral na verloop van tijd, sterk verdiept. Om het duidelijk te zeggen: Ik waardeer die gesprekken en de verhalen die het gevolg waren, ook nu nog erg positief'.

– *Hebben die verhalen de waarheid verteld over hun leven?*

Mevrouw Vriel: 'Zij zijn bij elkaar niet de levensgeschiedenis van Leendert en mij. Zij vertellen wel wat wij wilden vertellen: hoe mensen met dodelijke kanker toch nog menswaardig en zelfs gelukkig kunnen leven. Jij hebt ons daarbij gevolgd en je hebt daarover soms je mening gegeven. Maar je hebt geen volledig portret van ons geschreven – dat was ook de bedoeling niet. Daarom heb ik nu ook niet het gevoel dat ik uit die schijnwerpers terug moet naar een onverwachte eenzaamheid'.

Aan dit alles moet nog iets worden toegevoegd. Tijdens de gesprekken die ik met Leendert Vriel en zijn vrouw had, heb ik tot aan het einde getwijfeld aan zijn aanvaarding van de dood. Toen wij 2½ jaar geleden met die gesprekken begonnen, had hij die aanvaarding ook niet. Maar tijdens de zeereis die een Rotterdamse rederij hem vorig jaar liet maken, heeft hij kennelijk die rust gevonden. Kort voor zijn dood vroeg hij mij: 'Gaat het goed? Ben je er nu van overtuigd dat ik de dood heb aanvaard?'. Na zijn laatste, zeer zware stervensuren had Leendert Vriel het beeld voltooid waarmee zijn vrouw, zijn zoontje en allen die hem hebben gekend, verder kunnen leven: er was een moedige jongen gestorven.

----- end of text -----

This publication is made available in the context of the history of social work project.

See www.historyofsocialwork.org

It is our aim to respect authors' and publishers' copyright. Should you feel we violated those, please do get in touch with us.

Deze publicatie wordt beschikbaar gesteld in het kader van de canon sociaal werk.

Zie www.canonsociaalwerk.eu

Het is onze wens de rechten van auteurs en uitgevers te respecten. Mocht je denken dat we daarin iets fout doen, gelieve ons dan te contacteren.

----- einde van de tekst -----